

Sborník referátů ze semináře

Vodní mlýny IV

Vysoké Mýto 2011

Regionální museum ve Vysokém Mýtě ve spolupráci
s Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte
und Kultur Ostmitteleuropas

Sborník referátů ze semináře

Vodní mlýny IV

Vysoké Mýto 2011

Regionální museum ve Vysokém Mýtě ve spolupráci
s Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte
und Kultur Ostmitteleuropas

Přední strana obálky:

Socha sv. Jana Nepomuckého před mlýnem čp. 76/1 v Čáslavi (KH). Foto Rudolf Šimek 2011.

Vydalo
Město Rožmitál pod Třemšínem
Podbrdské muzeum
v Rožmitále pod Třemšínem
v roce 2012

Tel.: 311 249 263
E-mail: rs@podbrdskemuzeum.cz
URL: www.podbrdskemuzeum.cz

editor Mgr. Rudolf Šimek
grafická úprava Bc. František Žán

Text neprošel jazykovou úpravou. Za obsah jednotlivých příspěvků
včetně příloh zodpovídají autoři.

ISBN 978-80-260-3072-0

Obsah

Rudolf ŠIMEK Úvodní slovo	5
Lucie GALUSOVÁ Metoda, možnosti a úskalí nedestruktivní archeologie středověkých vodních mlýnů	7
Luděk ŠTĚPÁN První středověké mlýny poháněné koly na vrchní vodu a jejich mlecí kameny	14
Martina MAŘÍKOVÁ Přísežní zemští mlynáři	20
Jens BERTHOLD Literatur zur Mühlenarchäologie im westlichen Europa	25
Olena KRUSHYNSKA Vodní mlýny v Ukrajině - aktuální stav, problematika průzkumů a ochrany	34
Ondřej MERTA K historii několika dyjských mlýnů	46
Květa JORDÁNOVÁ Dochované vodní mlýny na Hlučínsku	75
Jarmila HANSOVÁ, Radim URBÁNEK, Jan PEŠTA Kunžak, okr. Jindřichův Hradec - Mlýn čp. 113 (staré čp. 83)	82
Miroslav KOLKA, Martin OUHRABKA, Ivan PEŘINA Mlýn čp. 374 v Turnově, příspěvek ke vztahu stáří stavby a mlýnského zařízení	120
Václav MEDEK Vývoj válcových mlecích strojů	133
David VEVERKA Vzácně dochované archaické stroje českých mlýnů	149
Tomáš LEDVINKA Transfer mlýnského zařízení z mlýna Hamry čp. 45 do mlýna Týniště čp. 28	155

Martina KARÁSKOVÁ

Bývalý vodní mlýn čp. 7 v Pustovětech, okr. Rakovník
a jeho dochované technologické zařízení

166**František LEDVINKA**

K výrobě mlýnských kamenů a několik poznámek k jejich
druhotnému využití

171**Radim URBÁNEK**

Kamenné části mlýnské hranice

176**Petr DOSTÁL, Lubomír PROCHÁZKA**

Vodní mlýn z Radešic čp. 9 v Muzeu vesnických staveb
na Vysokém Chlumci

182**Roman TYKAL**

Český mlýn na Národopisné výstavě československé

200**Rudolf ŠIMEK**

Mlýn jako krajinotvorný prvek v barokní době

203**Vendula HNOJSKÁ**

Postavení mlynářů ve společnosti po roce 1948
na příkladech z řeky Úslavy

220**Tereza PAVLÍČKOVÁ**

Mlýn a tkalcovna pod jednou střechou - Příklady
souběžného provozování mlýna a mechanické
tkalcovny z Orlických hor

229**Martin HOLOTA**

Hektolitrové váhy na obilí

235

Úvodní slovo

Rudolf Šimek

Sborníkem Vodní mlýny IV trochu předbíháme. Stále totiž ještě nevyšel sborník Vodní mlýny III. Jako editor-dobrovolník jsem ale chtěl sborník ze semináře 2011 uvést do života co nejdříve, dokud měli všichni zúčastnění v živé paměti problematiku, kterou prezentovali. Sborník sestavuji sice poprvé, avšak zastávám názor, že po skončení konference či semináře není radno váhat a musí se rychle jednat. Ani tak to nebylo jednoduché. V lednu 2012, kdy jsem chtěl mít práci hotovou, se mi sešla teprve polovina příspěvků. Nebudu zde rozebírat, kolik jsem musel poslat e-mailů, než byl sborník kompletní. Přesto mnohokrát děkuji všem, kteří příspěvek poslali a zejména těm, kteří jej dodali do konce roku 2011. Do sborníku se přes veškerou snahu ze strany redakce nedostaly pouze příspěvky „Mlýny se opět navracejí do života“ od Pavla Bureše, „Mlýny v Kvačanské dolině - co bylo, je a bude“ od Martina Petráše a po vzájemné domluvě s Luděkem Štěpánem jeho diskusní příspěvek „Dokumentování vodních děl stavbou přehrad“, který pojednával o nově nalezeném pramenu k poznávání vodních mlýnů.

Jako editor jsem si dovilil upravit příspěvky do jednotné formy tak, aby měly popisky stejný formát, nevyskytovaly se zdvojené mezery či očividné překlepy. Příspěvky jsou za sebou řazeny tak, jak byly předneseny na semináři. Na konec sborníku jsem si dovilil umístit článek o přístroji na měření specifické vlhkosti obilí a jeho obsluze, o němž hovořil Martin Holota v rámci Dílen s molinologickou tematikou.

Sborník Vodní mlýny IV bude umístěn ve formátu PDF na webových stránkách www.vodnimlyny.cz. Na stejném místě bude ke stažení i sborník Vodní mlýny II, případně další zajímavé dokumenty týkající se vodních mlýnů. Dále bude sborník na CD nosiči předán do Národní knihovny v Praze, potažmo na něj upozorním vědecké knihovny.

Rád bych tento sborník věnoval panu Luděku Štěpánovi k jeho 80. narozeninám. Nebýt knihy „Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách“, která vyšla před 12 lety a na níž se tento moudrý člověk podílel, možná bych se k tomuto oboru nevěnoval tak intenzivně jako dnes. Za všechny molinology Vám, pane Luděku Štěpáne, přeji pevné zdraví, mnoho badatelských úspěchů, nových objevů na půdě molinologie a spoustu nových vydaných publikací.

Pevně doufám, že vznik tohoto sborníku napomůže i vytvoření sborníku Vodní mlýny III, jehož vydání hodlám do budoucna iniciovat. Proto mohou všichni, kteří se semináře v roce 2008 aktivně zúčastnili, očekávat v brzké době můj telefonát nebo e-mail. Těším se na rychlou a výstižnou spolupráci.

Na závěr děkuji Radimu Urbánkovi za poskytnutí kontaktů na jednotlivé přispěvatele, dále městu Rožmitál pod Třemšínem a Podbrdskému muzeu, které mi umožnilo práci na sborníku v rámci pracovní doby. Velký dík patří i Františku Žánovi za grafickou úpravu celé publikace.

Metoda, možnosti a úskalí nedestruktivní archeologie středověkých vodních mlýnů

Lucie Galusová

1 Úvod do problematiky

Ideálním prostředím pro výzkum počátků a šíření vodních mlýnů jsou sedimenty říčních toků, kde lze v trvale zamokřených terénech očekávat zachování organického materiálu a získat tak zásadní informace o konstrukci a výstroji mlýna. V Čechách však takovéto relikty prozatím nebyly objeveny a naděje na jejich zjištění v blízké budoucnosti jsou neveliké. Česká archeologie zná nejstarší objekty až z počátku pozdního středověku v souvislosti s odkryvy na ohrožených lokalitách či v souvislosti s badatelskými výzkumy zaniklých středověkých vesnic.^{1, 2, 3, 4} Výsledky výzkumů přispěly k částečnému poznání regionálních stavebních forem pozdně středověkého mlýna, avšak mnoho otázek stále uniká.⁵

V současné době je patrná snaha o rozvoj nových metodických postupů a studium nových prozatím neřešených otázek.

2 Nedestruktivní archeologický výzkum středověkých vodních mlýnů:

2.1 Cíle a metody

Katedra archeologie v Plzni v minulosti vyvíjela metodu archeologického nedestruktivního výzkumu v lesním prostředí, jejímž cílem je rozpoznat, popsat, zaměřit a interpretovat pozůstatky lidské činnosti na povrchu současného terénu v lesním podrostu.⁶ Na tento výzkum jsem částečně navázala a metodu výzkumu transformovala dle potřeb svého bádání. Archeologický nedestruktivní výzkum je prováděn v lesním prostředí na jaře či na podzim, kdy je odhalený terénní reliéf.

Výzkum probíhá v několika fázích:

1) Archivní a terénní průzkum sestává ze dvou metodicky odlišných variant. Prvou variantou je hledání zaniklých středověkých vsí s vodními mlýny v archivních prameňech či edicích a jejich následná komparace s terénními daty. Případně je možné zvolit obrácený postup. Na základě empirie a teoretických modelů⁷ je vymezen výsek krajiny (pomocí GPS), který je systematickými průchody zkoumán. Po objevu „podezřelých“ reliktních jsou tato data dále dokumentována a porovnávána s písemnými prameny. Obé je časově náročnou aktivitou.

2) Druhá fáze výzkumu je realizována po objevu předpokládaných reliktních vodního díla. Zahrnuje: Formalizovaný zápis dat, kresba plánu, povrchový sběr, v opodstatněných případech mikrosondáž, průzkum detektorem kovů, geofyzikální měření a přírodovědné analýzy. Samozřejmostí je zaměření lokality GPS, případně totální stanicí (jedná-li se o relikty zachycující užívání vodní energie).

3) Formulářová a plánová dokumentace i zaměření je vyhodnoceno a zjištěné situace jsou interpretovány.

2.3 Zánik středověkých vodních staveb – možnosti a limity dochování

Metodickou pomůckou pro nedestruktivní výzkum je alespoň základní představa zánikových transformací středověkého vodního mlýna dle předem vytvořeného regionálního modelu. Bohužel se v této teoretické rovině prozatím vyskytuje mnoho neznámých a nepostižitelných skutečností. Kupříkladu různé podoby objektu a užití technologie, přesná podoba mlýnských kamenů, počet kovových prvků, se kterými lze v reliktech středověkého vodního mlýna počítat, aj. Mimo tyto skutečnosti dále dochází ke zkreslení dat v souvislosti s rozpadem a zánikem objektu (obr. 1). Kvantitu a kvalitu zachování informací v terénu zásadně ovlivňuje způsob zániku, zacházení s pozůstatky stavby po zničení a zásadně též uložení pozůstatků (hlína, zvodněný horizont). Typy zániku mohou být různorodé od relativně poklidného opuštění lokality z politických, symbolických či praktických důvodů (odnos cenných věcí) až po živelnou pohromu či násilný zánik. Je zřejmé, že tyto procesy posléze provázely i různé úrovně rabování. Artefakty, které by se tedy v běžných podmínkách zachovaly, se na některých lokalitách nemusejí vyskytovat kupříkladu proto, že byly odneseny a druhotně využity.

3 Příklady zaniklých objektů na vodní pohon

3.1 Předpokládaný obilný mlýn v ZSV Šonava

Tato významná lokalita na Poličsku ve východních Čechách byla objevena a zaměřena Vendulou Zrůstovou a interpretována jako zaniklá ves Šonava, založená v průběhu 14. století. Ves zanikla na konci 1. poloviny 15. století (obr. 2).⁸ Lokalitě dominuje mohutný konvexní relikť složený ze dvou objektů. První je trojdílný dům o rozměru 22 m x 15 m s výškou 1 metru o orientaci SV-JZ (obr. 3).⁹ Druhý méně výrazný objekt o shodné orientaci se nalézá v jeho blízkosti. Jeho rozměry jsou 15 m x 13 m o výšce max. 0,2 m. V blízkosti komplexu zaniklých budov probíhá severo-jihním směrem konkávní linie o rozměru 35 x 2 - 5 m o hloubce maximálně 0,5 m.¹⁰ Na lokalitě proběhl průzkum dektorem kovů, bohužel nebyly nalezeny žádné součásti výstroje. Současně vizuální průzkum neodhalil žádné fragmenty mlecích kamenů. Větší objekt byl interpretován jako celokamenná stavba na vodní pohon, patrně vodní mlýn ze 14. století. Dlouhá linie je z největší pravděpodobnosti náhon, vedoucí k mlýnu. Menší relikť je patrně dřevěnou hospodářskou stavbou na nízké kamenné podezdívce.¹¹

Při neznámém průtoku vodního zdroje a bez archeologických nálezů je účel a vybavení stavby na vodní pohon těžko určitelné. Předpokládá se však kolo na spodní vodu.

3.2 Předpokládaný rudný mlýn v ZSV Aldašín

Dle archeologického odkryvu v letech 2005 až 2007 byla zaniklá středověká ves Aldašín ve středních Čechách datována fragmenty keramiky do 13. století. Za třicetileté války byla ves vypálena a posléze zanikla. Jediným dnešním stojícím pozůstatkem je kostel opravený v roce 1729.¹²

Na lokalitě se nalézá komplex konvexních a konkávních reliéfních tvarů respektujících obdélnou náves, komunikace, kaskáda rybníčků a velký zaniklý rybník. Nedestruktivní výzkum v blízkosti vsi odhalil plošinu s drobnými vodními zdroji, konkávní objekt a fragment polotovaru mlecího kamene o průměru 80 cm (obr. 4 a 5). Tento nález může indikovat rudný mlýn. Jeho přesné rozměry, podoba a výstroj však zůstá-

vá prozatím zahalena tajemstvím. Snad se jednalo o nadzemní mlýnskou stavbu bez obytné funkce s připojenou sklepní prostorou. Stopy užívání vody nejsou v současnosti patrné a není možné spekulovat o typu vodního motoru.

3.3 Hlubocká záhada

Ves Zlatýšovice se dvěma mlýny zmiňuje urbář hlubockého panství Viléma z Pernštejna k roku 1490. Doloženi jsou dva mlynáři Thůma a Král. Mlynář Král drží mlýn Hoděnický na řece Vltavě (úrok 1 kopy a 36 grošů), jehož polohu nebylo možné v terénu zjistit. Mlýn mlynáře Thůmy, za nějž platil 1 kopu a 12 grošů nebylo bohužel možné lokalizovat ani v písemných pramenech.¹³

Archeolog Ladislav Čapek, který lokalitu objevil, našel v jejím prostoru jednoduchý objekt o rozměrech 7,7 x 10,5 m z lomového kamene, lícovaný, nepravidelně vázaný na hlínu (obr. 6 a 7). Na základě drobné sondáže stavbu datoval do průběhu 14. století až do přelomu 15./16. století. Na základě kachlů a keramiky se předpokládá obytný charakter této patrně celokamenné stavby.¹⁴ Dle zvláštní vydělené polohy od vlastní vsi Zlatýšovice v blízkosti vodního zdroje by bylo možné uvažovat o mlýnském provozu, avšak jakékoli důkazy prozatím chybí. V budoucnu není archeologický odkryv plánován. Pouze bude provedeno geofyzikální měření, které snad poodhalí případné skryté anomálie.

4 Závěr

V současnosti je snaha o tvorbu nedestruktivní metody, která by exaktně posoudila antropogenní reliéfní tvary a jasně definovala stavbu na vodní pohon. Výsledky jsou však prozatím na úrovni kvalifikovaného odhadu. Z uvedeného je tedy zřejmé, že se jedná o systematický dlouhodobý výzkum, jehož metoda a výsledky se budou v souvislosti se zvyšujícím se počtem prozkoumaných lokalit zkvalitňovat a zpřesňovat.

Hlavním cílem nedestruktivní archeologie je studium prostorové distribuce staveb na vodní pohon v souvislosti se sídly, komunikacemi aj. Spíše okrajově může metoda přispět ke stavební podobě objektů a výjimečně se vyjádřit k funkci vodního díla, přičemž v některých případech nemusejí být pozůstatky stavby na vodní pohon rozpoznány. Multidisciplinárním přístupem se však lze přiblížit shodným výsledkům, jakých do dnešních dnů dosáhly archeologické odkryvy mlýnských děl (srov. kap. 1).

Doufám, že v dlouhodobější perspektivě nalezne archeologický nedestruktivní výzkum své pevné místo v archeologii staveb na vodní pohon a přispěje tak k jejich kvantitativnímu a snad i kvalitativnímu poznání.

Poznámkový aparát

1) Kašpar, V., Smejtek, L., Vařeka, P.: *Zaniklý sídlištní komplex Ústupenice na Sedlčansku (okr. Příbram). Archeologický výzkum mlýna z pozdního středověku (předběžná zpráva)*, in: *Archaeologia historica* 24, Brno 1999, s. 101 a 103-107.

2) Klápště, J.: *Středověké osídlení Černokostelecka*, in: *Památky archeologické* 69, 1978, s. 445 - 446.

3) Nekuda, R.: *Středověký vodní mlýn ve Mstěnicích*, in: *Ve službách archeologie* II, Brno 2001, s. 139-147.

4) Nekuda, R.: *Archaeological survey of the medieval watermill in Mstěnice: 1998 – 2005. Archeologický výzkum středověkého vodního mlýna ve Mstěnicích: 1998 – 2005*,

in: Ve službách archeologie VII, Brno 2006, s. 185-191.

5) Galusová, L.: *Archeologický výzkum vodních mlýnů: výsledky a perspektivy*. <http://antropologie.zcu.cz/archeologicky-vyzkum-vodnich-mlynu-vysledky-perspektivy> [citováno dne 30. 11. 2011].

6) Vařeka, P.: *Dokumentace reliéfních antropogenních tvarů*, in: Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku I, Plzeň 2006. kapitola 4, s. 58-59.

7) Poznámka: Předpoklad o možném umístění již zaniklého mlýna je formulován na základě mapových děl, historické rešerše krajiny a prostorových dat (vzdálenosti komunikací, vesnic, aj).

8) Zrůstová, V.: *Zaniklá středověká vesnice Šonava na Poličsku*. Bakalářská práce na Západočeské univerzitě v Plzni na filozofické fakultě katedry archeologie, Plzeň 2007, s. 14 – 18.

9) Tamtéž, s. 40 – 41.

10) Tamtéž, s. 38.

11) Tamtéž, s. 51 – 53.

12) Šulc, R., Kubka, J.: *Cesty a památky: Kolínsko, Aldašín (zaniklá obec)*. <http://cestyapamatky.cz/kolinsko/aldasin-zanikla-obec> [citováno dne 30. 11. 2011].

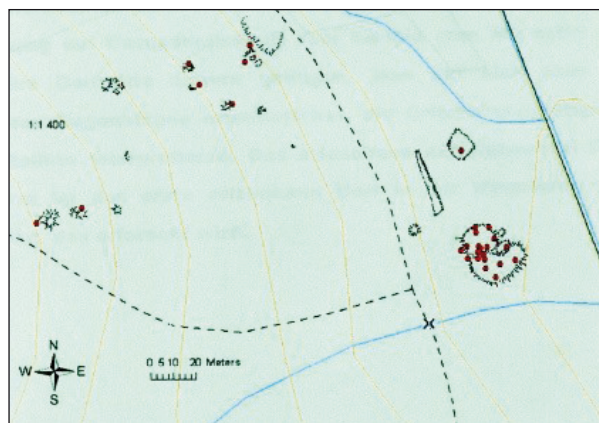
13) Čapek, L.: *Studium sídelních struktur na Českobudějovicku se zaměřením na zaniklé středověké vesnice*, in: Archaeologia historica 36, 2011, sešit 2, s. 365 – 368.

14) Tamtéž, s. 366 – 367.

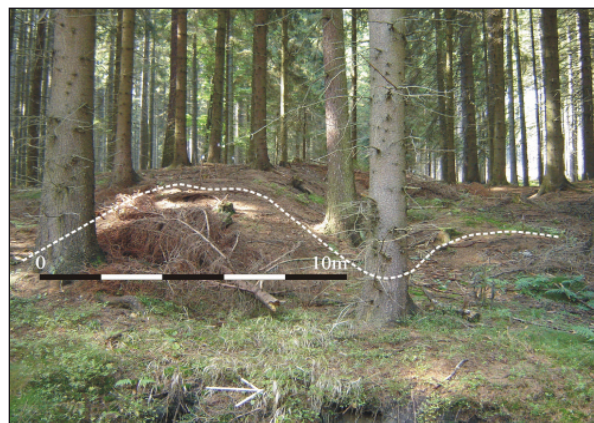
Obrazová příloha

Teoretické možnosti zachycení a interpretace reliktnů středověkých vodních mlýnů pomocí nedestruktivního výzkumu			Samovolný zánik	Záměrná likvidace, rabování	Požár
	Roubený dům v kožichu bez podezdívky	ZACHYCNÍ V TERÉNU	☆☆☆	☆☆☆	★★★
		ROZPOZNATELNÁ FUNKCE	☆☆☆	☆☆☆	☆☆★
	Roubený dům v kožichu na podezdívce	ZACHYCNÍ V TERÉNU	☆☆★★	☆☆★★	★★★
		ROZPOZNATELNÁ FUNKCE	☆☆★★	☆☆☆☆	☆☆★★
	Dům na drážku na podezdívce	ZACHYCNÍ V TERÉNU	☆☆★★	☆☆★★	☆☆★★
		ROZPOZNATELNÁ FUNKCE	☆☆★★	☆☆☆☆	☆☆★★
	Kamenný dům s černou kuchyní	ZACHYCNÍ V TERÉNU	★★★	☆☆★★	★★★
		ROZPOZNATELNÁ FUNKCE	☆☆★★	☆☆★★	☆☆★★
Legenda:					
☆☆☆☆ Nedestruktivním výzkumem nezjistitelné		☆☆★★ Nedestruktivním výzkumem spíše zjištělné			
☆☆★★ Nedestruktivním výzkumem spíše nezjistitelné		★★★ Nedestruktivním výzkumem zjištělné			

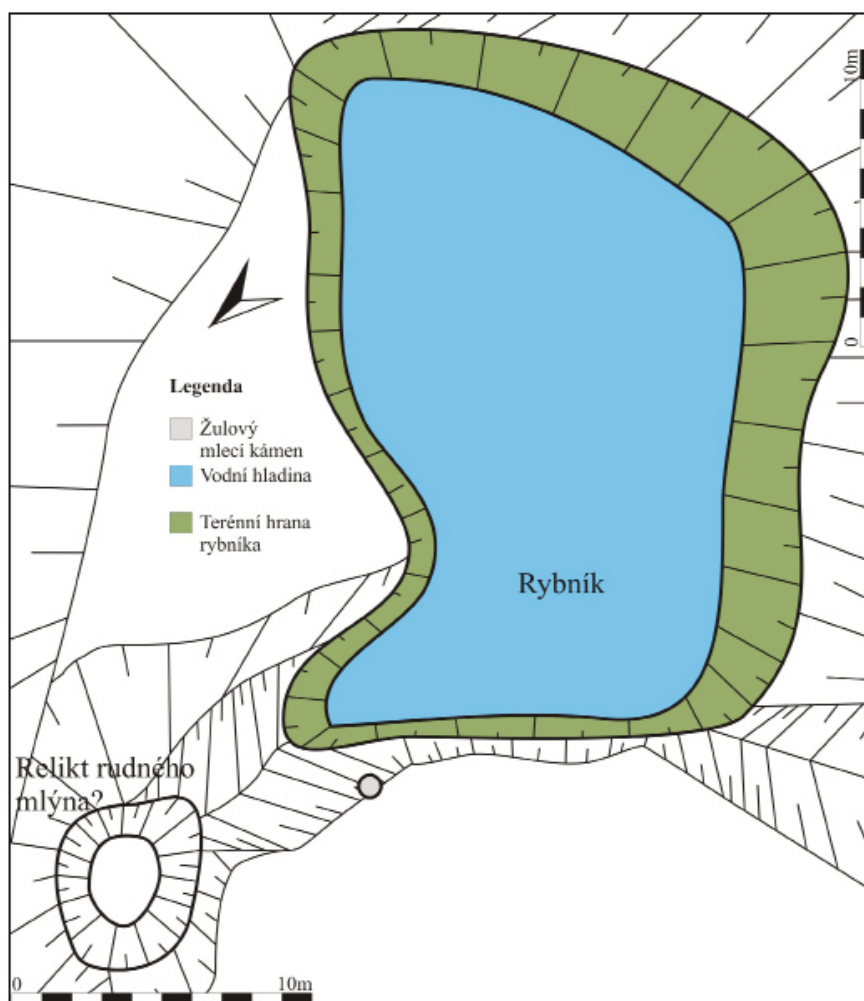
Obr. 1. Tabulka prezentuje teoretické možnosti zachycení a interpretace zaniklých středověkých vodních mlýnů archeologickým nedestruktivním výzkumem. Je zřejmé, že stavební materiál a způsob zániku významně ovlivňuje zachování viditelných pozůstatků objektu v krajině. Tvorba tabulky: L. Galusová, L. Funk.

Obr. 2. Zaměření reliktních v zaniklé středověké vsi Šonava na Pálavě interpretovaných jako zaniklý pozdně-středověký vodní mlýn s hospodářským zázemím, (k.ú. Pustá Rybná, SY). Autor V. Zrůstová.

Obr. 3. Fotografie reliktních interpretovaných jako zaniklý pozdně-středověký vodní mlýn s hospodářským zázemím od severovýchodu, které se nalézají se v zaniklé středověké vsi Šonava, (k. ú. Pustá Rybná, SY). Foto V. Zrůstová.

Obr. 4. Schéma rybníku s konkávním útvarem interpretovaným jako rudný mlýn s oteskem mlecího kamene nalézajících se v zaniklé středověké vsi Aldašín (k.ú. Jevany, PV). Digitalizace L. Galusová.

Obr. 5. Fotografie otesku mlecího kamene nalezeného v zaniklé středověké vsi Aldašín (k.ú. Jevany, PV). Foto a digitalizace L. Galusová.

Obr. 6. Plán obdélného objektu předpokládaného vodního mlýna a přilehlého zázemí v poloze zaniklé středověké vsi Zlatýšovice (Hluboká nad Vltavou, CB). Tvorba L. Čapek.

Obr. 7. Fotografie obdélného objektu předpokládaného vodního mlýna v poloze zaniklé středověké vsi Zlatýšovice (Hluboká nad Vltavou, CB). Tvorba L. Čapek.

První středověké mlýny poháněné koly na vrchní vodu a jejich mlecí kameny

Luděk Štěpán

Ve svém příspěvku mohu spíš naznačit problematiku této záležitosti než podat jasnou zprávu. Přesto tak činím, a to abych požádal o spolupráci další badatele a za pomoci archeologů se pokusili poznat vývoj mlecích kamenů na malých mlýnech s prvními koly na vrchní vodu.

Prozatím víme, že u nás středověké i pozdější mlecí kameny mlýnů na větších vodách měly průměr přes 80 cm. Dokazují to otesky (rozpracované mlecí kameny) použité do základů Karlova mostu v Praze, vyráběné po r. 1300 a bezpochyby sem svážené z lomů snad celých středních Čech, kde je skaláci měli připraveny v desítkách kusů, aby si zákazník mohl z čeho vybírat.

Z otesků na Karlově mostě se daly vykroužit mlecí kameny o průměru asi 80 až 85 cm. Tentýž rozměr mají hotové kameny nalezené při vykopávkách hradu Vizmburku, kde pravděpodobně byly součástí „volovského“ neboli žentourového mlýna před r. 1447. V obou případech se jednalo o kameny určené do bohatšího prostředí, ať to byly panské, městské či klášterní mlýny na větších tocích středních Čech s pohonem koly na spodní vodu nebo kameny pro pány hradů Vizmburk, Lanšperk a dalších. Samozřejmě, že i hradní mlecí kameny byly menších průměrů i jiných tvarů, a to pokud byly ručně poháněny, jako např. ve věži hradu Kost.

Nález spodku mlecího kamene o průměru cca 58 cm, tvarově vycházejícího ze slovanského žerna ve mlýně v Hoslovicích, však může naznačovat, že mlecí kameny prvních malých mlýnů na vrchní vodu se výrazně odlišovaly od větších kamenů bohatších mlýnů, a že zřejmě vycházely ze zkušeností s daleko menšími a lehčími ručními žerny. K porovnání si připomeňme, že ve sbírkách Východočeského muzea v Hradci Králové jsou slovanská žerna ze starší a mladší doby hradištní o Ø 40 až 47 cm, výjimkou je spodek žerna o Ø 50 cm (Dolní Újezd u Litomyšle, okolo r. 1300).

Domněnku, že na prvních podhorských mlýnech mohly být zpočátku mlecí kameny podobné slovanským žernům, podporují následující skutečnosti:

1) Naprostá většina malých chudších mlýnů vznikala teprve od první poloviny 14. století v podhůřích na potocích všude na nově osídlovaných místech. To, a zejména potřeba železářských hamrů, vedlo k zavádění kol na vrchní vodu. Pro tradiční kola na spodní vodu zde chyběly větší toky, ale naopak u drobných toků se dalo využít velkých spádů. U nás je prozatím nejstarším zjištěným mlýnem s kolem na vrchní vodu mlýn v Hoslovicích na Strakonicku (první písemná zpráva je z r. 1352)¹ a druhým mlýn Korečnický u Dobrušky (zmínka z r. 1361 a u nás první důkaz o kole s korečky).²

Připomeňme si, že přestože v oblastech nad 500 m n.m., kde není nouze o dostatek spádu, jsou stará díla zakládána do začátku 14. století poháněna pouze koly na spodní vodu. Ta mohla být použita jedině na nemnoha vodnatějších tocích (např. mlýn a pila Králova Pila na Chrudimce v nadm. výšce téměř 600 m nebo hamr a mlýny ve Svobodných Hamrech v poloze kolem 550 m n.m.).³

2) Domnívám se, že než se rozšířily zkušenosti se stavbou kol na vrchní vodu s korečkou, mohla být první kola na vrchní vodu bez korečky (tzv. lopatáky) a jejich účinnost zajišťovala prudce nabíhající voda. Znamená to, že několikametrový spád se pro ve-

likost kola využil jen z části a rozdíl sloužil k přivedení vody vantroky o velkém spádu, čímž výkon tomuto kolu dodávala gravitace. Uvedený předpoklad vychází z některých vyobrazení středověkých kol na vrchní vodu (např. kresba z r. 1300 mlýna v Němecu).⁴

Další předpoklad vychází z hoslovického nálezu původních, samozřejmě ještě kovaných, čepů hřídele vodního kola. Oba čepy mají průměr 55 mm a nedávno zde nalezené kamenné shlavíčko (ložisko) potvrzuje, že se jedná o původní průměr a ne o průměr zmenšený obrusem. To dokazuje, že tyto čepy nemohly nést vodní kolo o průměru kolem 500 cm, kterým byl mlýn později vybaven, protože kola podobných rozměrů musejí nést čepy 100 a více mm. Nabízí se zde představa, že se jednalo o kolo na vrchní vodu daleko lehčí než pět metrů velký korečník, k jehož značné konstrukční váze narůstá ještě váha vody asi ve třetině korečků. Mohlo to být pouze lehké kolo o průměru kolem tří metrů s lopatami místo korečků, na které dopadala voda z vantroků s prudkým spádem okolo dvou metrů. Výkon těchto kol pak nemohl dosahovat dvou až tří HP potřebných k provozu běžných mlecích kamenů jednoho složení, ale byl přibližně poloviční, postačující k pohonu malých lehčích běhounů, v případě Hoslovic o Ø 58 cm. První vyobrazení kol na vrchní vodu s korečky zachycují kresby po r. 1400.

3) Připomeňme si, že u většiny malých podhorských mlýnů nacházíme dávno vyřazené mlecí kameny často menších průměrů, které vývojově mohly průměrem navazovat na kameny podobné žernům. Např. v Hamrech na Hlinecku má takový kámen Ø 64 cm, v Černvíru jsou Ø od 63 do 73 cm, v Kozodrech na Ústeckoorlicku a ve Valu na Rychnovsku 72 cm, v Žižkově na Kutnohorsku a v Jablonném nad Vltavou 73 cm. Mlynář a sekerník Josef Pilař z Hradce Králové uvádí ve své práci z období kolem r. 1800 průměry mlecích kamenů 68 až 83 cm (po přepočtu), avšak Ján Hanušin v popisu středověkých mlýnů na Slovensku uvádí 80 cm, což se však zřejmě týká mlýnů na větších vodách.⁵ Srovnávání se situací za naší západní hranicí není možné, protože se tam vlastnosti mlecích kamenů utvářely v naprosté většině úplně jinak (velké průměry, vysoké spodky a nízké běhouny).⁶

K potvrzení shora uvedených názorů chybí další poznatky založené na širších průzkumech. Považujte prosím můj příspěvek jako výzvu ke zkoumání problematiky prvních mlýnů poháněných koly na vrchní vodu a jejich vybavení mlecími kameny.

Poznámkový aparát

1) Gabrielová, H.: *Historický průzkum mlýna Hoslovic*, Muzeum středního Pootaví Strakonice, rkp. 2008.

2) Profous, A.: *Místní jména v Čechách*, díl II, Praha 1948, s. 300.

3) Štěpán, L. – Urbánek, R. – Klimešová, H.: *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II.*, Praha 2008.

4) Hanušin, J.: *Nejstaršie vodné mlyny na Slovensku*. In. Dějiny vědy a techniky 1979, č. 1, s. 9 an.

5) Tamtéž, s. 12.

6) Jüttemann, H.: *Schwarzwaldmühlen*, Karlsruhe 1985. Mager, J. – Meisner, G. – Orf, W.: *Die Kulturgeschichte der Mühlen*, Leipzig 1988. Bedal, K.: *Mühlen und Müller in Franken*, Bad Windsheim 1992.

Obrazová příloha

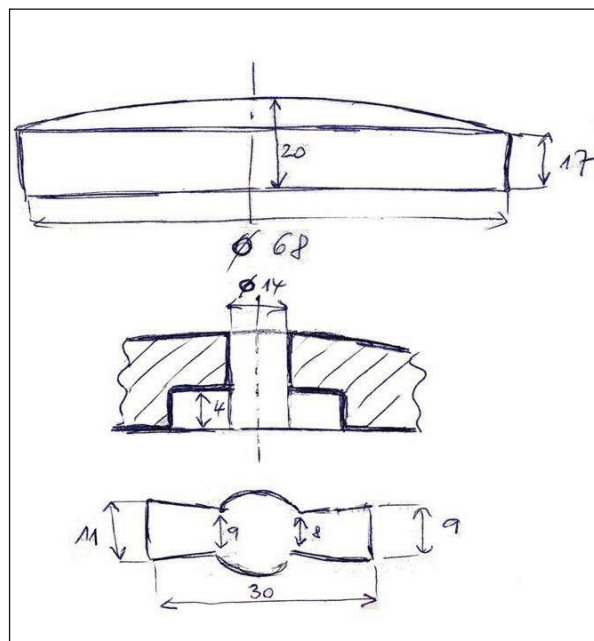
Obr. 1. Praha (AB). Středověké otesky mlecích kamenů v základech Karlova mostu. Foto O. Ševců, 2005.

Obr. 3. Pěčín (RK). Pravděpodobně středověký mlecí kámen hradního mlýna. Sbírka L. Štěpána, 1998.

Obr. 2. Hrad Vizmburk (TU). Středověké mlecí kameny používané před r. 1447. Foto R. Urbánek.

Obr. 4. Hrad Kost (JC). Běhoun uložený v hradní věži. Náčrtek kastelána p. Knopa, 1999. Rozměry v centimetrech.

Obr. 5. Alsasko. Spodek mlecího kamene nalezený ve věži hradu. Sbírka L. Štěpána, 2002.

Obr. 6. Hoslovice (ST). Spodek mlecího kamene, Ø 58 cm. Foto Muzeum středního Pootaví Strakonice, 2008.

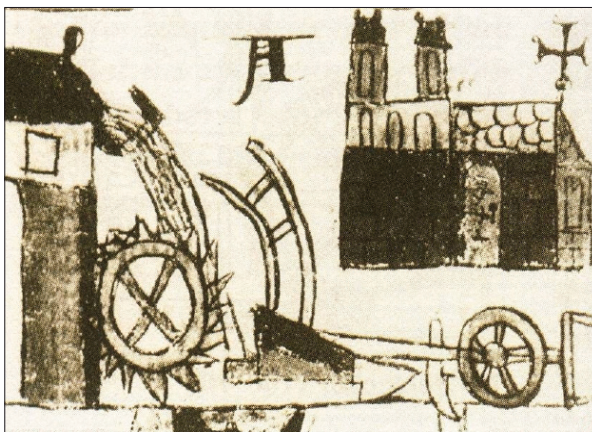
Obr. 7. Hoslovice (ST). Mlýn zmíněný v r. 1352, stav před opravou. Foto L. Štěpán, 2007.

Obr. 8. Hoslovice (ST). Mlýn po opravě. Foto Muzeum středního Pootaví Strakonice, 2009.

Obr. 9. Králova Pila (CR). Mlýn středověkého původu, podle pověsti založený v r. 1302, s koly na spodní vodu, nadm. výška 600 m. Sbírka L. Štěpána, 1972.

Obr. 10. Německo. Jedno z prvních vyobrazení kola na vrchní vodu bez korečků v r. 1300. Sbírka M. Drdy.

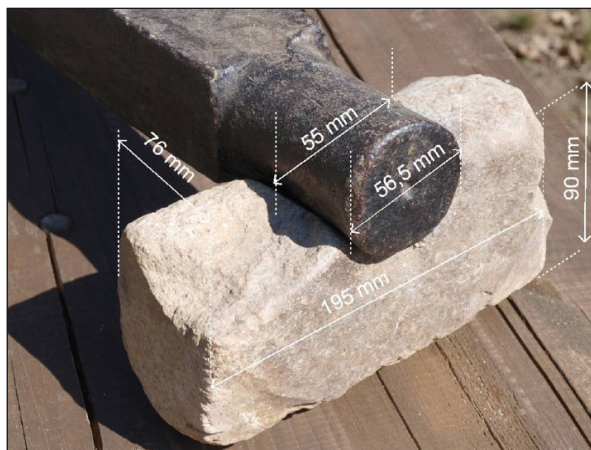
Obr. 11. Hoslovice (ST). Kované čepy hřídele vodního kola. Foto Muzeum středního Pootaví Strakonice, 2010.

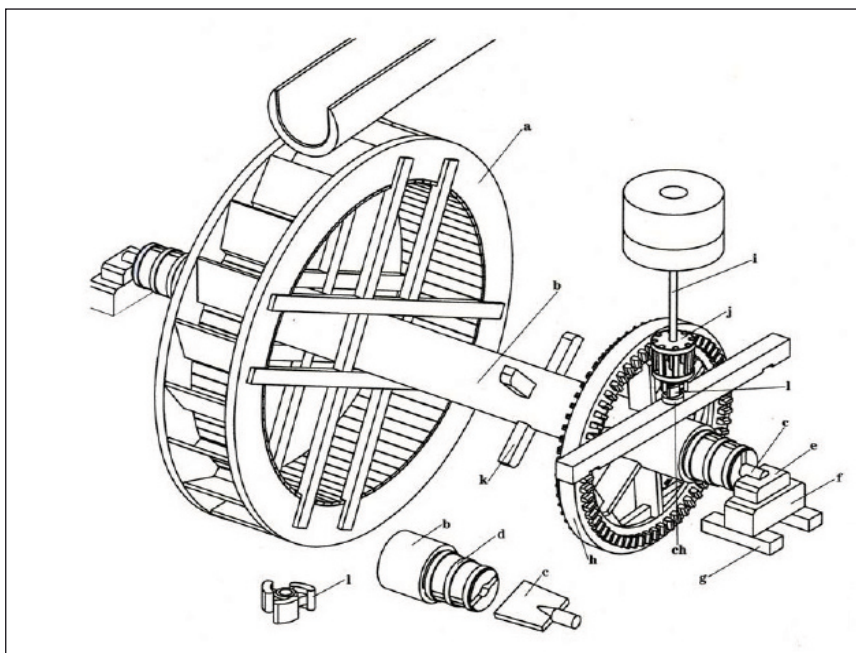
Obr. 12. Hoslovice (ST). Kamenné ložisko.

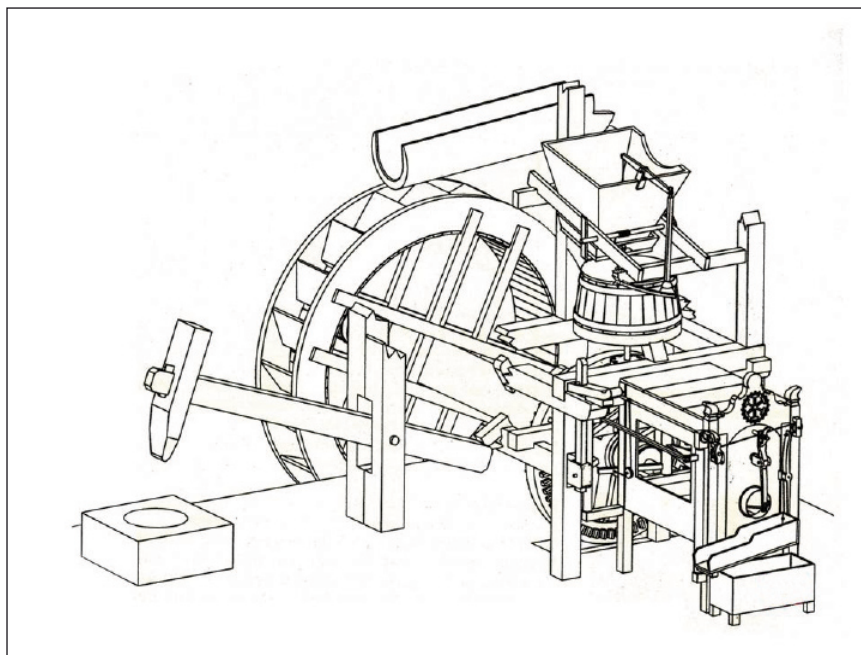
Obr. 13. Hoslovice (ST). Kovaný čep na kamenném ložisku.

Obr. 14. Hoslovice (ST). Detail kovaného čepu Ø 55 mm.

Obr. 15. Hoslovice (ST). Schéma pohonu mlýna s kolem na vrchní vodu, spád přes 5 m. Autoři J. a L. Štěpánovi.

Obr. 16. Hoslovice (ST). Schéma pohonu, mlecího složení a krupní kládovové stoupy. Autoři J. a L. Štěpánovi.

Obr. 17. Kozodry (RK). Pozůstatky mlecích kamenů u mlýna, moučné Ø 72 cm, spodek jahelky Ø 82 cm bez mlecí jílové vrstvy. Foto L. Štěpán, 2002.

Přísežní zemští mlynáři*

Martina Maříková

Vodní mlýny pracovaly na území dnešní České republiky pravděpodobně již koncem 10. století.¹ Až do sklonku 12. století se ovšem tyto objekty nacházely téměř výhradně v rukou panovníka, který jimi obvěňoval nově zakládané církevní instituce.² Zprávy z tohoto období sice nejsou příliš četné, zcela jednoznačně z nich však vyplývá, že využívání vodní síly pro pohon různých řemeslných provozů spadalo spolu s rybolovem a plavbou do **tzv. vodního regálu**.³ Tedy, že výhradním majitelem vodotečí byl panovník, který si nad výnosy z jejich užívání a z různých hospodářských aktivit spojených s vodou nárokoval vrchní kontrolu. Na vodní regál tak byla vázána i stavba mlýnů, která byla podmíněna zvláštním dovolením, darováním nebo odváděním poplatků.

Proto se v nejstarších listinách setkáváme vedle darů mlýna⁴ také s výslovným darováním příslušné části vodoteče, na níž mlýn pracoval nebo teprve měl být postaven.⁵ Jiným projevem vodního regálu potom bylo svolení na konkrétním vodním toku založit mlýn nebo provozovat rybolov.⁶ Podobné zprávy mizí na počátku 13. století, kdy tato práva pravděpodobně i v souvislosti s rychle přibývajícími objekty definitivně přešla na držitele příslušných panství.

Již před polovinou 13. století zřejmě dosáhlo využívání vodních toků v království takové intenzity, že nárazově docházelo k ohrožení přilehlých pozemků nebo znevýhodnění dalších uživatelů, především rybářů. S rostoucím počtem vodních staveb se tak počínaje rokem 1236 začínají objevovat **zprávy o sporech mezi jednotlivými uživateli vodotečí**⁷ a škodách (1244) způsobených vodními mlýny nebo jejich náhony.⁸ Obzvláště výmluvná je v tomto směru podmínka vtělená do lokační listiny z roku 1256, že budoucí mlýn nemá škodit mlýnům na okolních pozemcích.⁹ Mnohem častější příčinou sporů než kradení vody nebo zatopené louky ovšem byly jezy znesnadňující plavbu a rybolov. Uklidnění rozjitřené situace a nalezení kompromisního řešení v tomto období obvykle spočívalo v rukou smířčích soudců delegovaných spornými stranami.

Založení přísežných mlynářů

Se zvyšujícím se počtem mlýnů a zintenzivňující se vodní dopravou ovšem takový způsob úpravy poměrů na vodotečích nemohl být dlouhodobě udržitelný. Pokud nemělo docházet ke vzájemnému poškozování různých uživatelů řek ani k ohrožování obecného zájmu, bylo třeba stanovit pro provoz mlýnů a s nimi spojených jezů určitá pravidla. Lze sice předpokládat, že situace vyžadující nějaké koncepčnější řešení vznikla již koncem 13. století, vhodné podmínky pro založení regulující instituce však nastaly teprve o několik desetiletí později. Rozhodujícím faktorem přitom zřejmě byl rozvoj plavby a voroplavby v království a snaha o lepší prostupnost vodních cest pro obchodníky.¹⁰

Roku 1340 tak na Starém Městě pražském na příkaz českého krále Jana Lucemburského a jeho syna Karla vzniká zvláštní úřad pověřený stanovením jednotné výšky všech tamních jezů (*unam mensuram communem*).¹¹ Zárodečnou podobu pozdější autority ve věcech týkajících se mlýnského provozu popisuje listina vydaná s odstupem šesti měsíců samotnou pražskou obcí.¹² Úřad podléhal pravomoci rady Starého Města pražského, která do něj delegovala čtyři své zástupce, a ti si potom k sobě zvolili čtyři libovolné mlynářské mistry jakožto odborné poradce. Jejich prvním a na několik

dalších let zřejmě také jediným úkolem bylo prohlédnout pražské jezy a stanovit všem mlýnům „jednu obecnou míru“, kterou pod hrozbou pokuty a zákazu mletí nesměly překročit na újmu jiného mlýna. Listina sice zároveň určuje také nadřízenou instanci, kam mají poškození vznášet své stížnosti, a popisuje i další úřední postup, včetně výše vybíraných pokut. Zdá se však, že po splnění tohoto úkolu činnost přísežných mlynářů na několik dalších let ustala. Nasvědčuje tomu i fakt, že roku 1364 pověřila staroměstská rada svůj pomocný úřad v podstatě stejným úkolem jako při jeho založení před 24 lety.¹³

Činnost a kompetence úřadu

Zpočátku zřejmě činnost přísežných mlynářů spočívala pouze v dozoru nad dodržováním stanovené výšky pražských jezů. Po své stabilizaci se ovšem úřad proměnil v obecně respektovanou instituci, jejíž kompetence se v následujících stoletích rozšířily nejen územně, ale také věcně.¹⁴ V novověku tak jeho agenda zahrnovala i případy, které s původním posláním instituce příliš nesouvisely – jako odhady mlýnů, různá dobrozdání a technické posudky pro komoru. Teritoriálně jeho působení zasahovalo povodí většiny velkých českých řek (Vltava, Labe, Lužnice, Otava, Sázava, Berounka, Ohře, západní Čechy).¹⁵ V této souvislosti také došlo ke změnám v názvu úřadu – z původního označení přísežní mistři či mlynáři se během 16. století vyvinulo víceméně oficiální označení starší přísežní zemští mlynáři v Království českém. Výraz „přísežní“ přitom znamenal, že byli při výkonu svého úřadu vázáni přísahou městské radě.¹⁶

Přes všechny naznačené změny však základní náplň činnosti přísežných zemských mlynářů až do jejich zrušení koncem 18. století zůstal dohled na provoz mlýnů a užívání vodních toků. Pokud některému uživateli vznikla jakákoli škoda, byli oprávněni rozhodnout o způsobu nápravy, o lhůtách, v nichž k ní má dojít, pokutách a jejich výši. Nemuselo však zůstat pouze u peněžitých trestů. Zvláště v případech, kdy se provinilec vzpíral pokutám, mu úřad mohl také bránit ve výkonu řemesla, ať už odnětím čeledi nebo železí.¹⁷

Do řešení sporných případů se přitom promítala také snaha škodám pokud možno předcházet. Pověřeni mlynářští mistři tak často v rámci prošetření problému, jenž byl příčinou sporu, provedli další šetření nad rámec původního úkolu a následně navrhli či přímo přikázali provést různá provozní zlepšení. S prevencí ostatně souvisela i pravomoc přísežných mlynářů kolaudovat nové stavby a povolovat úpravy a opravy starých.¹⁸ Při opakujících se kontrolních obhlídkách pražských mlýnů sledovali především dodržování stanovené výšky jezů, zda provoz mlýnů nevede k zanášení řeky a zda na říční břehy nejsou naváženy nečistoty.¹⁹

Nejčastější závadou, kterou se mlýny mohly vzájemně poškozovat nebo činit škody svému okolí, bylo tzv. „vysoké držení vody“. Tomu měla bránit zásada, že technické úpravy ovlivňující výšku držení vody, smějí držitelé mlýnů provádět pouze prostřednictvím osob úředně pověřených touto činností. Jedním z hlavních úkolů úřadu tak bylo kladení cejchů označujících povolenou výšku jezů a prahů (tj. spodních vodorovných trámů stavidel).²⁰ Od jejich poškozování nebo dokonce falšování²¹ měla mlynáře odradit hrozba pokuty, zabavení statků, ztráty cti nebo hrdla.

Pamětní knihy pražských přísežných mlynářů

O každém uskutečněném výchozu bez ohledu na to, čeho se týkal, byli vyslaní mlynáři povinni vypracovat tzv. relaci, která byla následně projednána ve staroměstské radě

a vepsána do městských knih. Nejpozději od konce 16. století si ovšem přísežní mlynáři vedli také své zvláštní knihy označované jako pamětní, kam byly přepisovány všechny přijaté podněty, relace o provedených výchozech a případná odvolání aktérů posuzovaných případů. Dnes jsou uloženy ve Sbírce rukopisů Archivu hl. m. Prahy. Jedná se celkem o 27 knih mapujících období od r. 1384 po počátek 19. století.²² Těžiště valné většiny záznamů ovšem spadá do 17. a 18. století. Až na výjimky přitom navíc nevznikaly organicky přímo při projednávání jednotlivých případů, nýbrž až s určitým časovým odstupem, kdy byly do knih podle nedochovaných předloh opsány starší záznamy, ať už najednou nebo v několika fázích. Tento postup vedl k tomu, že se zápisy, které písaři považovali za zvlášť důležité, dochovaly hned v několika v opisech.

Ačkoli se kompetence úřadu vztahovala na většinu Čech, jsou zápisy o přespolních výchozech jednoznačně v menšině. S naprostou převahou dominují pražská města a jejich bezprostřední okolí. Z ostatních oblastí se v knihách objevují hlavně velká města a v souvislosti s plány na splavňovací práce také relace věnované toku Labe, Vltavy a Sázavy.²³ Tato skutečnost je dána především tím, že činnost úřadu nezávisela pouze na iniciativě samotných mlynářů, ale především těch, kteří jejich služby požadovali. Pokud tedy instituce z příslušného místa neobdržela žádný podnět k výchozu, nebyl důvod, aby tam staroměstská rada mlynáře vysílala. Náklady na výchoz totiž zpravidla hradil ten, kdo o vyslání mlynářů požádal.²⁴ Mnohá dobrozdání si naproti tomu vyžádala komora, obvykle v souvislosti se zájmy císaře nebo obecními zájmy, jako byly třeba posudky k zamýšlenému splavnění Vltavy a Labe do Litoměřic.

Hlavní náplň pamětních knih přirozeně tvořily relace. Ty jsou přitom natolik detailní, že se dozvídáme, nejen kdy, kam a kým byl výchoz uskutečněn, ale také proč a na čí popud, kdo další byl k šetření přizván; dále pak jaké nedostatky přísežní mlynáři na místě shledali, jaké navrhli řešení a stanovili lhůty k jejich nápravě vč. případných pokut a trestů. Kromě samotných relací se ovšem v knihách dochovalo i množství dalších písemností ilustrujících práci úřadu. Na prvním místě je třeba jmenovat žádosti různých institucí a jednotlivců o vyslání přísežných mlynářů, dále různé doplňující písemnosti vztahující se k průběhu šetření a nakonec početnou korespondenci vedenou radou a mlynáři v záležitostech týkajících se činnosti úřadu. Nejčastěji se přitom jednalo o spory vzniklé v případě, kdy se zainteresované strany cítily rozhodnutím mlynářů poškozeny a snažily se ho zpochybnit. A to i přesto, že jejich výroky měly být závazné pro všechny, ať šlo o poddané, šlechtice či dokonce panovníka. Takový postup pak obvykle vedl ke vzniku dalších stížností, žádostí a odvolání. Nespokojené strany se totiž často v naději na příznivější rozhodnutí obracely na zemský soud, místodržitelství nebo samotného panovníka. Tyto úřady pak mohly na místo vyslat novou rozhodčí komisi, vyžádat si dobrozdání přísežných mlynářů, nebo dokonce doplňující šetření a následně vynést vlastní rozhodnutí.²⁵

Spor o Šerlinský jez

Jako názorný příklad bych zde na závěr ve zkratce zrekapitulovala spor o jez vedený v letech 1610–1611 mezi obcí Nového Města pražského a držiteli lodních mlýnů Na Šerlinku. Během jeho desetiměsíčního trvání vznikl vedle 18 různých písemností také zcela unikátní dokument - kolorovaný náčrt situace v okolí sporného místa.²⁶ Jádrem sporu byl špatný odpad vody od nedávno přestavěné novoměstské vodárny a obecních mlýnů (1599). Příliš malý spád vody na vodním kole tak komplikoval rozvod vody do městských kašen a ohrožoval funkci celého zařízení. Zástupci novoměstské rady

proto 17. července 1610 přivedli na místo plavce se sekerami a ti v jezu nahánějícím vodu na Šerlinské mlýny prosekali vrata široká 28 loktů (cca 16,5 m).²⁷ Takové řešení ovšem citelně poškozovalo majitele níže položených lodních mlýnů. Nedostatečný proud vody totiž snížil výkon mlýnů, a ohrozil tak jejich živnosti. Postižení se nejdříve snažili domluvit se svými sousedy. Když neuspěli, obrátili se se stížností na porušení svých práv na zemské přísežné mlynáře.

Šetřením pověření mlynářští mistři se na místo dostavili několik dní poté a vzápětí zaslali staroměstské radě závěry, k nimž došli při šetření. Vzhledem k tomu, že jejich výrok nebyl uspokojivý ani pro jednu ze stran, došlo ke kuriózní situaci. Zástupci Nového Města pražského se rozhodli setrvat v nečinnosti, zatímco druhá strana se po předchozím varování a opětovné žádosti o zjednání nápravy obrátila přímo na císaře sídlícího na Pražském hradě. Spor ovšem dospěl k řešení teprve po 10 měsících vyplněných suplikami a vzájemným obviňováním, když obě strany na nátlak nově ustanovené komise uzavřely smírnou dohodu o opravě jezu. Smlouva přitom stanovila nejen přesný postup při nápravě vzniklých škod, ale také podíl na finančních nákladech všech prací.

Poznámkový aparát

* Příspěvek vznikl v rámci tříletého výzkumného projektu Wassernutzung und Mühlenbau im mittelalterlichen Böhmen und Mähren řešeného na půdě Geisteswissenschaftliches Institut Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas v Lipsku.

1) Nejstarší zmínka o vodních mlýnech pochází z tzv. zakládací listiny břevnovského kláštera hlásící se k r. 993. Samotná písemnost sice pochází až z pozdějšího období, rozbor textu privilegia však naznačuje, že zde uvedený výčet majetku pravděpodobně obsahuje pouze prvotní knížecí nadání kláštera. Srov. Pražák, J.: *Privilegium pervetustum Boleslai*, in: Milénium břevnovského kláštera (993–1993), Praha 1993, s. 13–24.

2) Blíže Maříková, M.: *Středověké mlýny v českých zemích (archeologické a písemné prameny)*, in: *Mediaevalia historica Bohemica* 10, 2005, s. 106–109.

3) Hledíková, Z. – Janák, J.: *Dějiny správy v českých zemích do r. 1945*, Praha 1989, s. 71.

4) Friedrich, G. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae 1* (dále jen CDB), Praha 1904–1907, s. 130, 290, 300, 348, 445.

5) CDB 1, s. 217, 286, 418, 424, 445.

6) CDB 1, s. 217.

7) Friedrich, G., Kristen, Z. (ed.): CDB 3, Praha 1942, s. 177; Šebánek, J., Dušková, S. (ed.), CDB 4, Praha 1962–1965, s. 95; Šebánek, J., Dušková, S., Vašků, V. (ed.), CDB 5, Praha 1974–1992, s. 517, 537.

8) CDB 4, s. 141; CDB 5, s. 107, 137, 482, 611.

9) CDB 5, s. 137.

10) K rozsahu voroplavby srov. Holec, F.: *Obchod s dřívím v Praze ve 14.–17. století*, Pražský sborník historický 6, 1971, s. 9.

11) Emler, J. (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae 4* (dále jen RBM 4), Praha 1892, s. 309 a 330. Blíže Jílková, J.: *Pražští zemští přísežní mlynáři a jejich pamětní kniha z let 1593–1628* (diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy), Praha 1988, s. 25–31.

12) RBM 4, s. 327.

13) Archiv hlavního města Prahy (dále jen AMP), Sběrka rukopisů, sign. 993, pag. 70.

- 14) Blíže ke kompetencím úřadu Jílková, J.: *Pražští zemští přísežní*, s. 34–70.
- 15) Takový rozsah působnosti zachycují dochované pamětní knihy úřadu.
- 16) AMP, Sbírka rukopisů, sign. 3469, fol. 77v–78r.
- 17) AMP, Sbírka rukopisů, sign. 2068, s. f.; Tamtéž, sign. 3012, fol. 5v, 32v, 34v, 39v, 41v.
- 18) Např. rozpočet z r. 1602 na opravu sešlého mlýna u Benátek nad Jizerou, AMP, Sbírka rukopisů, sign. 3012, fol. 19r–22r.
- 19) Kompletní ohledání pražských mlýnů byla uskutečněna v letech 1517, 1530, 1567, 1571, 1572 a 1594.
- 20) Pro představu uvádím výchozy z let 1581–1716, jejichž hlavním účelem bylo kladení cejchů a prahů: AMP, Sbírka rukopisů, sign. 7802, fol. 1r–2r, 26r–27r, 32v–35v, 59v–60v, 82v–84v, 100v–101v, 103r–104r, 105v–106v, 113v–114v, 116v–117v, 144r–145r, 148rv, 179rv, 204v–208v, 215r–216v, 227v–229r, 249v–251r.
- 21) AMP, Sbírka rukopisů, sign. 3469, fol. 78r–82v (případ Václava Straky v Táboře).
- 22) Jedná se o signatury 3012 (1593–1628), 3013 (1600–1636), 3026a (1600–1715), 1833 (1600 (1394)–1735), 3019 (1601–1661), 3023 (1608–1768), 3016 (1617–1631), 3017 (1636–1664), 1832 (1659–1719), 3021 (1662–1686), 3020 (1664–1701), 3022 (1681–1732), 8365 (1730–1801), 3024 (1732–1743), 3025 (1745–1768), 3027 (1762–1779), 3028 (1770–1782), 3045 (1779–1845), 3026 (1782–1798), 3030 (1384–1735), 3014 (1600–1631), 3011 (1600 (1384)–1686), 2068 (14.–17. stol.), 3015 (1631), 7802 (1581–1716), 3469 (1594–1669), 1831 (1384–1829).
- 23) AMP, Sbírka rukopisů, sign. 7802, fol. 204v–208v (Sázava); Tamtéž, sign. 1831, fol. 35v–38r, 41rv (Vltava a Labe).
- 24) AMP, Sbírka rukopisů, sign. 3012, fol. 28r, 217r, 227r.
- 25) Podrobný rozbor agendy pamětní knihy sign. 3012 provedla Jílková, J.: *Pražští zemští přísežní*, s. 80–120.
- 26) Průběh sporu je mj. zaznamenán v pamětní knize sign. 3469 na fol. 11v–40v, samotný plán se nachází na fol. 12r.
- 27) 1 pražský loket = 0,5914 m.

Literatur zur Mühlenarchäologie im westlichen Europa

Jens Berthold

Der hier gelieferte Überblick zur Literatur über die archäologische Forschung zu Mühlen in Mittel-, West- und Nordeuropa ist sicherlich weder vollständig, noch ist er frei von einer subjektiver Auswahl insbesondere bei der nicht-archäologischen Literatur. Er ist aber sicherlich eine Hilfe für den Einstieg in die Fachliteratur. Der Schwerpunkt liegt auf der Archäologie der Antike und des Mittelalters, einige Werke der Geschichtswissenschaft und Volkskunde sind aber mit aufgenommen, insbesondere zu gängigen Werken über Mühlen in Deutschland und dem Rheinland – hier lag ein Schwerpunkt meiner bisherigen Tätigkeit.

Von den archäologisch untersuchten Mühlen sind bei weitem nicht alle Fundberichte angegeben, sondern nur die von wichtigen Funden bzw. Fundstellen. Meist sind die jüngsten oder aussagekräftigsten Berichte aufgelistet, d. h. ältere Vorberichte tauchen nur ausnahmsweise auf. Viele weitere archäologische Berichte zu einzelnen Mühlenfunden aber auch Übersichten zu bestimmten Regionen sind in den angeführten Tagungsbänden und Sammelwerken zu finden. Darüber ergibt sich der Zugang zur älteren Literatur.

Überregionale Überblicke aus vorwiegend aus Geschichte, Volkskunde, Archäologie und Kunstgeschichte

Bayerl, Günter (Hrsg.), Wind- und Wasserkraft. Die Nutzung regenerierbarer Energiequellen in der Geschichte. Technikgeschichte in Einzeldarstellungen (Düsseldorf 1989).

Beck, Patrice (Hrsg.), L'innovation technique au moyen age. Actes du VIe Congrès International d'archéologie médiévale Dijon 1996 (Paris 1998).

Bennett, R./J. Elton, History of corn milling, Vol. II, Watermills and Windmills (London/Liverpool 1899).

Böhme, Astrid (Hrsg.), Die Regnersche Mühle in Bretzenheim. Beiträge zur Geschichte der Wassermühle. Bretzenheimer Beitr. Gesch. 1 (1999).

Büllesbach, Cornelia, Mühlendarstellungen. Form und Gleichnis – Konstruktion und Funktion – Die Trennung von Innen und Außen. Unpubl. Diss. TH Aachen (Aachen 1994).

Champion, Étienne, Moulins et meuniers carolingiens dans les polyptyques entre Loire et Rhin. Collection Histoire et Patrimoine (Paris 1996).

Eckoldt, M./U. Löber/F. Tönsmann (Hrsg.), Geschichte der Wasserkraftnutzung. Veröffentlichl. Landesmus. Koblenz B 13 (Koblenz 1985).

Gleisberg, Hermann, Technikgeschichte der Getreidemühle. Abhandl. u. Ber. Deutsches Mus. 24, H. 3 (München 1956).

Klápště, J. (Hrsg.), *Water Management in Medieval Rural Economy – Les usages de l’eau en milieu rural au Moyen Âge*. Ruralia V. Koll. Lyons 2003. Památky Arch. Suppl. 17 (Prag 2005).

Lewis, M., *Millstone and Hammer. The Origins of Water Power* (Hull 1997).

Lohrmann, Dietrich, *Antrieb der Getreidemühlen*. In: U. Lindgren (Hrsg.), *Europäische Technik im Mittelalter* (Berlin 1996) 221–232.

Lucas, Adam, *Wind, Water, Work. Ancient and Medieval Milling Technology. Technology and Change in History 8* (Leiden 2006).

Mager, Johannes, *Mühlenflügel und Wasserrad* (Leipzig 1990).

Mager, J./G. Meißner/W. Orff, *Die Kulturgeschichte der Mühlen* (Tübingen 1989).

Mousnier, M. (Hrsg.), *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle)*. Actes des XXVles Journées Internationales d’Histoire de l’Abbaye de Flaran 3-5 septembre 1999 (Gap 2002) 77–95.

Reynolds, Terry S., *Stronger than a Hundred Men. A History of the Vertical Water Wheel* (1983/2003).

Squatriti, Paolo (Hrsg.), *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use. Technology and Change in History 3* (Leiden 2000).

Stroop, J. P. A., *Molenaarstermen en molengeschiedenis* (Arnhem 1979).

Wagenbreth, O./A. Wagenbreth, *Geschichte der Getreidemühlen* (Leipzig/Stuttgart 1994).

Wailes, R., *A Source Book of Windmills and Watermills* (London 1979).

Watts, Martin, *Water and Wind Power* (2000).

Watts, M., *The Archaeology of Mills and Milling* (Charleston 2002).

Antiquarische Werke zum Mühlenbau

Behrens, Ernst Christian August, *Die practische Mühlen-Baukunst: oder gründliche und vollständige Anweisung zum Mühlen- und Mühlen-Grundwerks-Baue mit den Haupt- und Specialrissen zum gemeinnützigen Gebrauche für Bauliebhaber, Müller und Zimmerleute* (Hannover 1789, Neudruck 2006).

Böckler, Georg Andreas (Bearb.), *Theatrum Machinarum Novum. Schauplatz der mechanischen Künsten von Mühl- und Wasserwercke zusammen getragen u. colligirt durch Georg Andream Böcklern* (Nürnberg 1661).

Krünitz, Johann Georg, *Mühle*. In: *Ökonomisch-technologische Encyklopädie* 95 und 96 (Berlin 1804).

Überblicke der Volkskunde und Geschichte für Deutschland und das Rheinland

Bedal, Konrad, Mühlen in Franken Schr. u. Kat. Fränk. Freilichtmus. 15 (Bad Windsheim 1992²).

Droste, Peter Johannes, Wasserbau und Wassermühlen an der mittleren Rur. Die Kernlande des Herzogtums Jülich 8.–18. Jahrhundert. Aachener Stud. Ältere Energiegesch. 9 (Aachen 2003).

Jüttemann, Herbert, Bauernmühlen im Schwarzwald. Dokumentation und Restaurierung bäuerlicher Alltagstechnik (Stuttgart 1990).

Kleeberg, Wilhelm, Niedersächsische Mühlengeschichte (Hannover 1979³).

Kranz, Horst, Die Kölner Rheinmühlen 1. Untersuchungen zum Mühlenschrein, zu den Eigentümern und zur Technik der Schiffsmühlen (Aachen 1991).

Kranz, Horst, Die Kölner Rheinmühlen 2. Edition ausgewählter Quellen des 13. bis 18. Jahrhunderts. Mit einer Datenbank (Aachen 1993).

Kreiner, Ralf, Städte und Mühlen im Rheinland. Das Erftgebiet zwischen Münstereifel und Neuss vom 9. bis ins 18. Jahrhundert. Aachener Stud. Ältere Energiegesch. 5 (Aachen 1996).

Nicke, Herbert, Bergische Mühlen. Auf den Spuren der Wasserkraftnutzung im Land der tausend Mühlen zwischen Wupper und Sieg (Wiehl 1998).

Simons, G., Die genossenschaftlichen Bauernmühlen auf dem Hunsrück. Rhein. Vierteljahrsbl. 27, 1962, 117–221.

Sommer, Susanne, Mühlen am Niederrhein. Die Wind- und Wassermühlen des linken Niederrheins im Zeitalter der Industrialisierung (1814–1914). Werken und Wohnen. Volkskundl. Untersuch. Rheinland 19 (Köln 1991).

Vogt, Hans, Niederrheinischer Wassermühlenführer (Krefeld 1998).

Vogt, Hans, Die rheinischen Windmühlen (Krefeld 2005).

Überblicke zu speziellen Mühlenformen

Gaebeler, Jürgen, Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Sägemühle (1200–1699). Neue Erfassung und kritische Überlegungen zur Entstehung der Mühlendiversifikation (Regen 2003).

Gräf, Daniela, Boat mills in Europe from Early Medieval to Modern Times. Veröffentl. Landesamt Arch. Landesmus Vorgesch. 51. Bibliotheca Molinologica 19 (Dresden 2006).

Kreiner, Ralf, Mühlen mit horizontalen Wasserrädern: Zu Geschichte und Verbreitung

der Turbinenmühlen. In: Schriftenreihe der Frontinus-Gesellschaft 24 (Köln 2000) 135-157.

Moog, Berthold, The Horizontal Watermill. History and Technique of the First Prime Mover. Bibliotheca Molinologica 12 (Sprang Capelle 1994).

Antike Mühlen und Technologietransfer ins frühe Mittelalter, Überblicke und Einzelthemen

Amouretti, M.-C., Barbegal. De l'histoire des fouilles à l'histoire des moulins. Provence Historique 42, 167/168, 1992, 135–50.

Amouric, Henri/Robert Thernot/Mireille Vacca-Goutouli, Un moulin à turbine de la fin de l'Antiquité. La Calade du Castellet (Fontvieille). Rev. Arch. Narbonnaise Suppl. 31 (Gap 2000) 261–274.

Baatz, Dietwulf, Eiserne Dosierkegel. Ein Beitrag zur römischen Mühlentechnik. Saalburg-Jahrb. 47, 1994, 19–35.

Baatz, Dietwulf, Die Wassermühle bei Vitruv X 5,2. Ein archäologischer Kommentar. Saalburg Jahrb. 48, 1995, 5–18.

Bell, M., An imperial flour mill on the Janiculum. In: L'Italie méridionale et le ravitaillement en blé de Rome (Neapel 1994) 73–89.

Brun, Jean-Pierre/Marc Borréani, Deux moulins hydrauliques du Haut-Empire romain en Narbonnaise. Villae des Mesclans à la Cran et de Saint-Pierre/Les Laurons aux Arcs (Var). Gallia 55, 1998 (1999) 279–326.

Castella, Daniel/E./B. A. Bezat, Le moulin hydraulique gallo-romain d'Avenches „En Chaplix“, fouilles 1990-1991. Cahier d'archéologie romande 62. Aventicum 6 (Lausanne 1994).

Clemens, Lukas, Technologietransfer oder Innovation? Kelter- und Mühlentechnologie in Antike und Mittelalter. Zeitschr. Arch. Mittelalter 34, 2006, 25ff.

Frantz, A., Athenian Agora XXIV. Late antiquity: AD 267-700. (Princeton 1988).

Gähwiler, Adolf, Römische Wasserräder aus Hagendorn. Helv. Arch. 15 (57-60), 1984, 145–168.

Gähwiler, Adolf/Josef Speck, Die römische Wassermühle von Hagendorn bei Cham ZG. Helvetia Arch. 22, H. 86, 1991, 34–75.

Henning, Joachim, Mühlentechnologie und Ökonomiewandel zwischen Römerzeit und Frühmittelalter. Fragen aus archäologischer Sicht. Saalburg Jahrb. 47, 1994, 5–18.

Leveau, Ph., Les moulins de Barbegal, les ponts-aqueducs du vallon de l'Arc et l'histoire naturelle de la vallée des Baux. Bilan de six ans des fouilles programmées. CRAI

1995, 115–144.

Leveau, Ph./Walsh, K./Bertucchi, G., Le troisième siècle dans la Vallée des Baux: les fouilles de la partie basse et de l'émissaire oriental des moulins de Barbegal. *Rev. Arch. Narbonnaise* 33 (2000) 387–439.

Mangartz, Fritz, Zur Rekonstruktion der wasserbetriebenen byzantinischen Steinsägemaschine von Ephesos, Türkei – Vorbericht. *Arch. Korbl.* 36, 2006, 573–590.

Röder, J./G. Röder, Die antike Turbinenmühle in Chemtou. In: F. Rakob (Hrsg.), *Simittus II: Die Steinbrüche und die antike Stadt* (Mainz 1993) 94–102.

Senn, Marianne, Neues zur römischen Mühle von Hagendorn. Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Siedlungsinterpretation. *Tugium* 17 (2001) 91–98.

Spain, R. J., Romano-British watermills. *Archaeologia Cantiana* 100, 1984, 101–128

Spain, R. J., The second-century Romano-British watermill at Ickham, Kent. *History of Technology* 9, 143–180.

Spain, Robert, A possible roman tide mill. Kent Archaeological Society Paper no.005 (Boxley 2002) (<http://www.kentarchaeology.ac/authors/005.pdf>)

Wikander, Örjan, Water-mills in Ancient Rome. *Opuscula Romana* XII:2 (Stockholm 1979) 13–36.

Wikander, Örjan, Vattenmöllor och möllare i det romerska riket (Lund 1980).

Wikander, Örjan, The use of water-power in Classical Antiquity. *Opuscula Romana* XIII:7, 1981, 91–104.

Wikander, Örjan, Mill-channels, weirs and ponds. The environment of ancient Watermills. *Opuscula Romana* XV:13 (Stockholm 1985) 149–154.

Wikander, Örjan (Hrsg.), *Handbook of Ancient Water Technology. Technology and Change in History 2* (Leiden 2000).

Wilson, Andrew, The water-mills on the Janiculum. *Mem. Am. Acad. Rome* 45 (2000) 219–246.

Wilson, Andrew, Late antique water-mills on the Palatine. *Papers Brit. School Rome* 71 (2003) 85–109.

Mühlsteine, Mühlsteinbrüche und – handel von der Römerzeit bis in die Neuzeit

Carelli, Peter/Peter Kresten, Give us this day our daily bread. A study of late viking age and medieval quernstones in South Scandinavia. *Acta Arch.* 68, 1997, 109–137.

Curwen, E. Cecil, Querns. *Antiquity* 11, 1937, 133–151.

Curwen, E. Cecil, More about Querns. *Antiquity* 15, 1941, 15–32.

Harsema, O. H., Maalstenen en handmolens in Drenthe van het Neolithicum tot ca. 1300 A. D. *Museumsfonds Provinciaal Mus. Drenthe* 5 (Assen 1979).

Hörmann, P. K./A. Richter, Vergleichende mineralogisch-petrographische Untersuchungen an Mühlsteinresten aus Haithabu und Bruchsteinproben aus der Eifel. In: *Ber. Ausgr. Haithabu* 18 (Neumünster 1983) 93–108.

Hörter, F./F. X. Michels/J. Röder, Die Geschichte der Basaltlava-Industrie von Mayen und Niedermendig I: Vor- und Frühgeschichte. *Jahrb. Gesch. u. Kultur Mittelrhein u. Nachbargebiete* 2/3, 1959/51, 1–32.

Hörter, F./F. X. Michels/J. Röder, Die Geschichte der Basaltlava-Industrie von Mayen und Niedermendig II: Mittelalter und Neuzeit. *Jahrb. Gesch. u. Kultur Mittelrhein u. Nachbargebiete* 6/7, 1954/55, 7–32.

Hörter jun., Fridolin, Getreidereiben und Mühlsteine aus der Eifel. Ein Beitrag zur Steinbruch- und Mühlengeschichte (Mayen 1994).

Hörter, Fridolin jun., Vom Reibstein zur römischen Kraftmühle. In: *Steinbruch und Bergwerk: Denkmäler römischer Technikgeschichte zwischen Eifel und Rhein. Vulkanpark-Forsch.* 2 (Mainz 2000) 58–70.

Holtmeyer-Wild, Vera, Vorgeschichtliche Reibsteine aus der Umgebung von Mayen. *Reibsteine aus Basaltlava. Vulkanpark-Forsch.* 3 (Mainz 2000).

Jacobi, H., Römische Getreidemühlen. *Saalburg Jahrb.* 3, 1912, 75–95.

Kars, Henry, Early medieval Dorestad, an Archaeo-Petrological Study. Part I: General Introduction. *The Tephrit Querns. Ber. ROB* 30, 1980, 393–422.

King, David, Petrology, Dating and Distribution in Querns and Millstones. *University London. Inst. Arch. Bull.* 23, 1987, 65–126.

Mangartz, Fritz, Die antiken Steinbrüche der Hohen Buche bei Andernach. *Vulkanpark-Forsch.* 1. Andernacher Beitr. 13 (Mainz 1998).

Mangartz, Fritz, Abbau und Produktion rheinischer Basaltlava-Mühlsteine vom Mittelalter bis 1900. Archäologische Funde und technische Denkmäler. In: *Meules à grains. Acts du colloque international de La Ferté-sous-Jouarre 2002 (Paris 2003)* 160–168.

Mangartz, Fritz, Römischer Basaltlava-Abbau zwischen Eifel und Rhein. *Monogr. RGZM* 75. *Vulkanparkforsch.* 7 (Mainz 2008).

Parkhouse, Jonathan, The Dorestad Quernstones. *Ber. ROB* 26, 1976, 181–188.

Parkhouse, Jonathan, The Distribution and Exchange of Mayen Lava Quernstones in Early Medieval North-western Europe. In: *G. de Boe/F. Verhaeghe, Exchange and*

Trade in Medieval Europe. Papers presented of the „Medieval Europe Brugge 1997“ Conference 3, I. A. P. Rapporten 3 (Zellik 1997) 97–106.

Schön, Volkmar, Betrachtungen zum Handel des Frühmittelalters und des Mittelalters anhand von Mühlsteinfunden in Schleswig-Holstein. Festschrift W. Hübener. Hamburg N. F. 9, 1989, 185–190.

Schön, Volkmar, Die Mühlsteine von Haithabu und Schleswig. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des mittelalterlichen Mühlenwesens in Nordwesteuropa. Ber. Ausgr. Haithabu 31 (Neumünster 1995).

Mühlenarchäologie Deutschland/Österreich

Adler, Horst/Helmut Hundsbichler, Eine spätmittelalterliche Wassermühle an der Thaya in Rabensburg. Fundber. Österreich 19, 1980, 9–54.

Berthold, Jens, Archäologische Nachweise von Mühlen im Rheinland. Eine Übersicht zu Literatur und Forschungsstand. In: E. Pohl/U. Recker/C. Theune (Hrsg.), Archäologisches Zellwerk. Beiträge zur Kulturgeschichte in Europa und Asien. Festschr. H. Roth. Internat. Arch. Stud. Honoraria 16 (Rahden/Westf. 2001) 571–586.

Berthold, Jens, Die hochmittelalterliche Wassermühle von Elfgen. Mitteilungen Deutsche Ges. Arch. Mittelalter u. Neuzeit 21, 2009, 199–204.

Berthold, Jens, Eine hochmittelalterliche Wassermühle in Elfgen – Befunde, Funde, Rekonstruktion mit einem Beitrag von Jutta Meurers-Balke und Silke Schamuhn Bonner Jahrb. 208, 2008 (2010) 173–227.

Czysz, Wolfgang, Die ältesten Wassermühlen (Thierhaupten 1998).

Eickhoff, Sabine/Silke Schwarzländer, Eine hochmittelalterliche Wassermühle bei Jüterbog, Lkr. Teltow-Fläming (Brandenburg). Arch. Nachrichtenbl. 13 (2008) 165–167.

Freeden, Uta von, Die Wassermühle. Ein antikes Erbe. In: Menschen, Zeiten, Räume. Archäologie in Deutschland. Kat. Berlin 2002, 331–333.

Herzig, Franz, Zum Stand der dendrochronologischen und holzanatomischen Untersuchungen an den frühmittelalterlichen Bauhölzern aus Greding-Großhöbing. Beitr. Arch. Mittelfranken 4, 1998, 247–256.

Herzig, F./Th. Liebert/M. Nadler, Die Müller Karls des Großen – Frühmittelalterliche Wassermühlen im Schwarzsachtal bei Großhöbing. Arch. Jahr Bayern 1997 (1998) 143–146.

Höckmann, Olaf, Eine Schiffsmühle aus den Jahren um 760 n. Chr. in Gimbsheim, Kr. Alzey-Worms. Mainzer Arch. Zeitschr. 1, 1994, 191–209.

Höckmann, Olaf, Eine Schiffsmühle aus Gimbsheim (Kreis Alzey-Worms). In: Die Franken - Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben.

Ausstellungskatalog Reiss-Museum Mannheim (Mainz 1996) 786–788.

Hoffmann, Verena/Peter Kaute/Ralf Mulsow, Mühlen und Göpelwerke. In: H. Jöns, Fr. Lüth (Hrsg.), Archäologie unterm Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern. Beitr. UFG Mecklenburg-Vorpommern 39 (Schwerin 2005) 289–294.

Issleib, Hugo, Die Betriebsanlage der alten Wassermühle am Ahrensfelder Deich. Hammaburg 4, 1953/55 (1955) 68–70.

Jeute, Gerson H., Ländliches Handwerk und Gewerbe im Mittelalter. Untersuchungen zur nichtagrarischen Produktion im westlichen Brandenburg. Studien zur Archäologie Europas 7 (Bonn 2007).

Kellermann, Volkmar, Die Ausgrabung der mittelalterlichen Wassermühle von Ahrensfelde. Hammaburg 4, 1953/55 (1955) 64–67.

Liebert, Thomas, Neue Feuchtbodenbefunde im Schwarzsachtal bei Grosshöbing, Lkr. Roth. Ein Vorbericht. Beitr. Arch. Mittelfranken 7 (2003) 67–75.

Tutlies, Petra, Eine karolingische Wassermühle im Rotbachtal. Arch. Rheinland 2005 (2006) 106–108.

Mühlenarchäologie Benelux/Frankreich/Italien

Bernard, Vincent, Autour du moulin carolingien de Belle-Église (Oise): Éléments de techniques de charpenterie hydraulique. In: P. Beck (Hrsg.), L'innovation technique au moyen age. Actes du VIe congrès international d'archéologie médiévale. Dijon 1996 (Paris 1998) 77–80.

Berthier, Karine/Paul Benoît, Les moulins hydrauliques de l'Antiquité à la fin du Moyen Age en France d'après les données archéologiques. Zeitschr. Arch. Mittelalter 31, 2003, 3–10.

Lorquet, Philippe, Découverte d'un moulin carolingien à Belle-Église „Le Pré des Pailards“ (Oise). Revue Arch. Picardie 3/4, 1994, 51–57.

Galetti, Paola/Pierre Racine (Hrsg.), I mulini nell'Europa medievale, Atti del convegno di San Quirino d'Orcia 21-23 settembre 2000 (Bologna 2003).

Squatriti, Paolo, Water and Society in early medieval Italy, AD 400–1000 (Cambridge 1998).

Mühlenarchäologie Dänemark

Fischer, Christian, Tidlige danske vandmøller: to middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 50 (Århus 2004).

Kristensen, Tenna Rejnholt, En middelalderlig vandmølle ved Lille Drenderup. Vejle

Amts årbog 2004.

Lund, J. B., Tidlige danske møller - Middelalderens mølleteknologi i arkæologisk belysning. Nyhedsbrevets ph.d.-afhandlinger og specialer N. F. 13 (Højbjerg 2001).

Steensberg, Axel, Bondehuse og vandmøller i Danmark gennem 2000 Aar. (København 1953).

Mühlenarchäologie Großbritannien/Irland

Astill, Grenville G., A Medieval Industrial Complex and its Landscape: the Metalworking Watermills and Workshops of Bordesley Abbey. Bordesley Abbey III. CBA Research Report (York 1993).

Holt, Richard A., The Mills of Medieval England (Oxford 1988).

Holt, Richard, Medieval England's Water-Related Technologies. In: Paolo Squatriti (Hrsg.), Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use. Technology and Change in History 3 (Leiden 2000) 51–100.

Lucas, A. T., The Horizontal Mill in Ireland. Journal of the Royal Society of Antiquaries Ireland 83, 1953, 1–36.

Rahtz, Philip A., The Saxon and Medieval Palaces at Cheddar: Excavations 1960-62. BAR 65 (London 1979).

Rahtz, Philip A., Medieval Milling. In: D. W. Crossley (Hrsg.), Medieval Industry. CBA Research Report 40 (1981) 1–15.

Rahtz, Philip A./Robert Meeson, An Anglo-Saxon Watermill at Tamworth: excavations in the Bolebridge Street area of Tamworth, Staffordshire in 1971 and 1978. CBA Research Report 83 (London 1992).

Rynne, Colin, Waterpower in Medieval Ireland. In: Paolo Squatriti (Hrsg.), Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use. Technology and Change in History 3 (Leiden 2000) 1–50.

Vodní mlýny v Ukrajině – aktuální stav, problematika průzkumů a ochrany

Olena Krushynska

Vážení kolegové,

především bych chtěla poděkovat panu Urbánkovi za pozvání, a také GWZO a osobně paní doktorce Maříkové za zabezpečení mé účasti na tomto semináři.

Dnešní přednáška nemá za cíl podat detailní popis jednotlivých mlýnů. Chci Vás spíše zaujmout pestrostí dosud existujících mlýnů v Ukrajině a vysvětlit, jaká je aktuální situace okolo těchto památek a proč tomu tak je. Nejlépe by se to dalo přirovnat ke staré půdě, kam se poprvé dostalo dítě – v našem případě milovník mlýnů. Pro normální lidi je půda plná starých, zaprášených a neužitečných věcí, které patřili jejich dědečkům a už jsou dávno zapomenuté. Ale pro dítě je to místo plné pokladů, kde se nedá odhadnout, kolik a čeho zde objeví. Přesně tak teď začínáme s kolegy průzkum mlýnů v Ukrajině – je to neustálé hledání, objevy, překvapení a občas zklamání a smutek z toho, že mlýny stále zanikají. Náš hlavní cíl je mlýny najít, oprášit a ukázat ostatním – tak, aby si jich konečně začali vážit jako pokladů.

Je jasné, že Ukrajina se svou úrodnou černozemí, coby území často nazývané „obilnicí Evropy“, měla spoustu mlýnů. V některých oblastech převažoval jen jeden typ mlýnů – například v Karpatech nebyly žádné větrné mlýny a ve stepi naopak nebyly vodní. Ale ve většině regionů se používaly ty i ty a jejich poměr kolísal.

Někteří historici tvrdí, že první primitivní mlýny vznikly už ve 12. stol. v době Kyjevské Rusi, ale důvěryhodnější je datování přelomem 13.-14. stol. Uznávaný historik Krypjakovyč píše, že vodní mlýny vznikly v půlce 14. stol. „podle německých vzorů“ a že o prvních z nich je zmínka v knížecím dekretu z r. 1339. První písemné zmínky o vodních mlýnech na Zakarpatí se rovněž datují polovinou XIV. stol.

Ke skutečnému rozšíření mlýnů na Ukrajině došlo až v 16. stol. V tehdejších kresbách už ruční mlýny téměř nenajdete.

V 17. stol. už skoro v každé vesnici byl jeden nebo i několik mlýnů. Jejich architektura odpovídala tradicím daného místa. V Karpatech stavěli mlýny roubené, podél Dněpru hrázděné, na Podolí a Bukovině – zděné nebo polodřevěné. Pokrývali je doškami nebo šindelem.

Postupně se mlynářství stalo jedním z nejziskovějších typů podnikání, které podléhalo státnímu monopolu – právo na jeho provoz se dávalo do pronájmu, většinou formou královských dekretů.

Mlýny byly často komplexy – pro výrobu železa, látek, papíru, oleje, kovaných výrobků a samozřejmě mouky. Jeden mlýn tak mohl mít 4-5 kol.

V první třetině 18. stol. hodně mlýnů patřilo zámožným kozákům. Jeden z těchto mlýnů dokonce vešel do historie jako katalyzátor velké kozácko-polské války, v letech 1648-1657.

Bohdan Chmelnyckyj, tehdy kozácký důstojník, měl ve svém majetku nedaleko od Dněpru několik mlýnů. Když mu polský komisař nezákonně sebral jeden z nich a později i celý jeho majetek, nemohl tušit, jaké nedozírné následky to pro Polsko bude mít.

Uražený Chmelnyckyj se záhy stává mocným hejtmanem a staví se do čela ko-

zácké povstalecké války, díky níž Řeč Pospolita ztrácí kontrolu nad centrální částí ukrajinských zemí, kde následně vzniká kozácký stát.

Roku 1654 hejtman Chmelnyckyj, rozhodující se mezi dvěma zly, domluvil spojenectví s Moskvou. Následky tohoto rozhodnutí vnímáme v Ukrajině do dnešních dnů...

Za časů kozácké Ukrajiny kozáčtí hejtmani aktivně podporovali výstavbu mlýnů. Kupříkladu jen na jednom levobřežním přítoku Dněpru, řece Vorskle, dlouhé 460 km, bylo napočítáno 330 mlýnů. Vlastníky velkého počtu mlýnů se staly kláštery. Běžný klášter ovládal obvykle 3-10 mlýnů, ale nejbohatšímu ukrajinskému pravoslavnému klášteru Kyjevsko-Pečerské Lávy podléhalo až 250 mlýnů. V kresbách vzniklých do 18. století včetně se najde jen velmi málo vyobrazení mlýnů. Příkladem je obraz cestovatele a umělce J. H. Muntze (1727–1798) (**obr. 1**). Při své cestě po Ukrajině v letech 1781–1783 zaznamenal ve svém deníku, že ve městě Korsuni napočítal na řece Ros' mezi skalami 12 mlýnů, které pracují jak v zimě, tak v létě.

Častěji se mlýny objevují na obrázcích umělců-romantiků až ve stol. 19. Tak na jednom z obrázků z alba Antoni Lange (Lvov, 1831) (**obr. 2**) vidíme mlýny, umístěné na velmi zajímavém místě. Od 11. stol. zde existovalo jedno z nejstarších měst Rusi – Červonohorod, který byl v letopisech vzpomínán jako „castrum rubricum“, tedy „červený hrad“, díky barvě místního stavebního kamene. Hrad stál uprostřed hlubokého údolí, na pahrbku, z třech stran chráněný meandrem říčky Džuryn. Během obléhání roku 1672 turecké vojsko vyhodilo do povětří úzkou skalnatou šíjí tohoto meandru, čímž odvedlo řeku od samotného hradu, aby jej poté mohlo lehce dobýt a spálit. Tímto výbuchem a přesměrováním řeky vznikl 16-ti metrový vodopád, který následně začal pohánět mlýny obnoveného městečka. Počátkem 20. stol. zde postavili moderní dvouturbínový mlýn s elektrogenerátorem. V době ukrajinsko-polské bitvy v r. 1939 byl Červonohorod zcela spálen a tím zmizel z povrchu Země. Z mlýna se zachovaly jen zbytky stěn.

Mlýn, kde se dlouho čekalo ve frontě, hrál také roli vesnické „klubovny“, kde se probíraly všechny zprávy a drby. Mlynáři a mlýny jsou zmiňovány ve stovkách písniček, přísloví, vtipů. V jedné písničce se zpívá, jak děda mlynář láká mladou holku ke svatbě a slibuje jí za to všechno možné – a jako nejdůležitější nakonec přidává i rybníček, i mlýn, i višňový sad. V písničce ho holka odmítla, ale kdoví, jak to ve skutečnosti bylo, protože mlýn představoval

Obr. 1. Mlýn na hlavním rameni řeky Ros'. Obraz Johann Heinrich Muntz, 1782.

Obr. 2. Mlýn na Džurynském vodopádu u středověkého městečka Červonohorod. Z alba Antoni Lange (Lvov, 1831).

zaručeně úspěšné podnikání. Říkalo se „Гроші є – будуй млина” tedy „Máš peníze – postav mlýn“. Ve mlýně byl čas i na flirt a sám mlynář byl v mnoha písničkách představován jako sexuální „hrdina“.

Kromě toho – stejně, jako v Čechách – se počítalo s tím, že mlynář je ve spojení s nečistou silou, že ve mlýně žijí čerti, ve vodě a kolem ní vodníci a rusalky. Když mlynář zemřel, tak opuštěný mlýn začali nazývat „čertovým“. Čert, přetvářený za mlynáře, mlel rychle a zadarmo, ale mouka byla nakonec smíchána s pískem. Od druhé poloviny 19. stol. mlýny začaly lákat umělce, kteří chtěli zaznamenat pomalu zanikající patriarchální život (**obr. 3**).

Koncem 19. stol. začal rychlý průmyslový rozvoj téměř ve všech oblastech Ukrajiny, kromě Karpat. Počet mlýnů se několikanásobně zvýšil. I když často vodní mlýny, speciálně sezónní, byly nahrazovány větrnými. Takže počátkem 20. stol. současně existovaly nejjednodušší vesnické mlýny, větší průmyslové (**obr. 4**), i moderní turbínové mlýny s válcovými stolicemi. Jejich poměr se velmi různil – podle regionu, státu, do kterého právě území náleželo a majitele pozemků, kde mlýn stál.

Na velkých řekách, jako například Dněpr, Desna, Sejm, Prypjat', Horyn na severní Ukrajině, nebo Dněstr na západě, fungovaly lodní mlýny. Jejich základem byla loď, prám nebo dva spojené čluny. Mlýn býval upevněn ke břehu dlouhým lanem. Je možné, že tato fotografie je pořízena v Melnici-Podilskoj (Podolské Mlýnici) (**obr. 5**). Sám název tohoto městečka pochází ze slova Melnica – Mlýnice, tedy mlýn. Před 2. sv. válkou zde na Dněstru pracovalo 12 plovoucích mlýnů. Několik posledních kusů vytáhli na břeh roku 1941 – a tím skončila jejich činnost.

Na přelomu 19. a 20. stol. se objevuje stále více mlýnů poháněných turbínami, které dávaly svou energii nejen zařízení mlýna, ale různým strojům a elektrogenerátorům. K jejich výstavbě byli často zváni

Obr. 3. Vodní mlýn. Obraz Petro Levčenko, počátek 20. století.

Obr. 4. Mlýn ve městě Berdyčiv (Žytomyrská oblast). Pohlednice z 10. let 20. století.

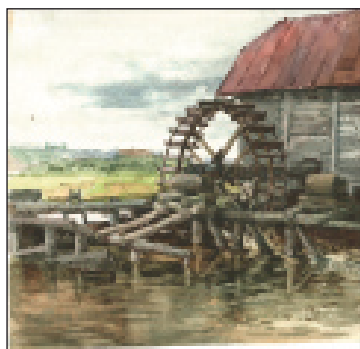

Obr. 5. Lodní mlýn na Dněstru, fotografie mezi lety 1918 a 1938. Narodowe Archiwum Cyfrowe, <http://www.nac.gov.pl>.

odborníci ze zahraničí, převážně Němci. Ale máme i příklad, kdy pozvanými staviteli byli Češi.

Město Nemyriv (Vinnická oblast, Podolí) se nachází cca 250 km jižně od Kyjeva. Majitelka zdejších statků kněžna Ščerbatovová, následnice nejbohatšího podolského hraběcího rodu Potockých, seznámila se s mladým architektem Jiřím Stibalem v italských Benátkách a po několika letech jej pozvala do Nemyrova, aby navrhl přestavbu tamního jejího rodového majetku. Jiří Stibral (1859-1939) - architekt, umělec, profesor, rektor pražské Umělecko-průmyslové školy. V Čechách mmj. projektoval stavby pro velkopodnikatele Ringhofferu, napr. přestavbu pivovaru ve Velkých Popovicích. V Nemyrovu podle jeho projektů byl mimo jiného přestavěn starý mlýn-krupník-olejna a k němu přistavěna parní elektrárna (**obr. 6**). Když se začínalo stmívat, vodní kolo mlýna předávalo zvláštním převodem nezbytné množství iniciačních otoček turbogenerátoru, jehož vlastní pohyb pak zajišťovala pára z parního kotle. Elektřina sloužila výhradně pro osvětlovací účely: kromě vlastního závodu byla vedena do zámku kněžny Ščerbatové a veřejných městských budov.

V průběhu let 1890–1914 postavili čeští stavitelé v Nemyrově nejen zámek kněžny Ščerbatové, ale i rafinerii lihu, vodárenskou věž, kryté tržiště a čtvrť hrázděných obytných domků. Zámecký park navrhl pražský městský zahradník František Thomayer. Mlýn, elektrárna i většina dalších „českých“ staveb se dodnes zachovala, ale za sovětské vlády byla značně zdevastována. Znamý ukrajinský malíř, grafik Georgij Malakov, býval jako mladý chlapec často v Nemyrovu u příbuzných – a ty české budovy ho tak fascinovaly, že je zobrazil na mnoha svých kresbách a obrazech (**obr. 7**). Zvlášť ho zaujal fungující mlýn, o čemž napsal v dopise domů: „Cestou jsme se zastavili v krupniku. Před našima očima, v napůl temném prostoru, kde byl příjemně cítit olej, za pomoci mašiny BAUERWERKE 1886 a lidí, podobných postavám z 19. stol., bylo vyrobeno vědro slunečnicového oleje... Tento výjev přivedl mě v úžas.“

Obr. 8. Mlýn ve vsi Polstvin (Čerkaská oblast). Obraz Georgie Malakova z 50. let 20. století.

Obr. 6. „Český Nemyriv“, mlýn spojený s elektrárnou. Pohlednice z 10. let 20. století.

Obr. 7. „Český Nemyriv“, mlýn spojený s elektrárnou. Obraz Georgie Malakova z 50. let 20. století.

Malakov rád maloval i jiné mlýny, napr. funkční mlýn ve vsi Polstvin (Čerkaská oblast) (**obr. 8**). V té době jich už zbývalo velmi málo. Po revoluci v roce 1917 bylo v sovětské Ukrajině mlynářství – coby podnikání a soukromé vlastnictví – postaveno mimo zákon. Nejdřív na mlynáře stát tlačil zejména pomocí vysokých daní, od roku 1930 ale

Obr. 9. Klasifikace vodních mlýnů Ukrajiny dle jejich aktuálního stavu.

s nimi bylo v rámci programu likvidace „kulackých hospodářství“ jednáno už velmi tvrdě. Mlynáři skončili buď ve vězení nebo na Sibiři. Jen v jednotlivých případech se jim podařilo zůstat ve svém původním mlýnu, který ale už náležel kolchozu, v pozici zaměstnance. Po převedení pod kolchozy se činnost většiny mlýnů zastavila a ty se bez dozoru postupně ničily.

Průmyslové mlýny byly většinou předělány na parní nebo naftové pohony. Hodně mlýnů bylo také zničeno spolu s jezy v průběhu vojenských operací 2. sv. války. Po válce začala jejich obnova, tehdy ale téměř všechny byly předělány na elektřinu – a rybníky byly vypuštěny.

Nejvíce malých vodních mlýnů přežilo v Karpatech. Do jejich bývalé polské části přišla sovětská moc v roce 1939 a na bývalé československé území, tehdy Podkarpatskou Rus, až v roce 1945 – totální boj s mlýny jako symboly soukromého vlastnictví zde tedy začal až o 20 let později. I zde byly mlynářům předepisovány nezvládnutelné daně, pokuty, i zde se úřady snažily o jejich úplné zničení. I tak ale ještě do počátku 80-tých let bylo možno v Karpatech spatřit jednotlivé funkční mlýny a pily, i dosud stojící stavby nefunkčních mlýnů. To už ale byly jen drobky v porovnání s jejich někdejšími množstvími, které je nám známo z úplného registru vodních děl, vytvořeného za 1. republiky (ČSR).

Existující mlýny Ukrajiny je možno rozdělit do několika skupin, s ohledem na jejich aktuální stav (**obr. 9**). Bohužel, nejpočetnější skupinou je ta 5., dalšími jsou 4. či 3. Pro 1. a 2. skupinu existují jen jednotlivé, ale tím více zářné příklady.

Ve skanzenech máme hromadu větráků, ale jen jednotlivé vodní mlýny. V Kyjevě jsou 3 vodní mlýny (**obr. 10**), ve Lvově je mlýn, pila i valcha, v Užhorodě mlýn a valcha. Výhodou muzejních mlýnů je to, že jsou pod dozorem a jsou dostupné pro výzkum. Ale žádný z nich není funkční, tudíž návštěvníci tam nikdy neuvidí zajímavý proces mletí.

Detailněji se zastavím u nejcennější skupiny – funkčních a činných mlýnů. Tím chci říct, že jsou stále využívány místními lidmi pro svou potřebu. Návštěvy turistů v nejlepším případě tolerují, ale nejsou z nich nadšeni, protože s nimi mají jen starosti a žádné peníze. Zatím se ví o 4 takových mlýnech na Zakarpatí a ještě jeden mlýn v Čerkaské oblasti se před dvěma roky rozeběhl po opravě.

Mlýn v Imstyčovu (**obr. 11**) postavil mlynář Vasyl Byba v roce 1947 a ještě dodávna, ve svých skoro 90-ti letech v něm sám pracoval, přestože ve stáří byl úplně slepý. Nastavení zařízení a kvalitu mouky kontroloval prsty. Zajímavé je, že obilí pro dobytek dávají vesničané mlít do rychlejšího elektrického mlýna, ale mouku pro sebe – jen do tohoto vodního. Tvrdí, že chleba z mouky rozemleté kamennými mlýnskými koly má daleko lepší chuť, než ta „přepálená“ z elektrického mlýna.

O 100 m dál za funkčním mlýnem zbyl ještě jiný, rozbitý, a nad ním – zřícenina olejny, což se dá poznat podle rezavého lisu, který zůstal mezi troskami.

Ve vsi Lukovo nedaleko Imstyčova před rokem opravili a začali znovu používat polodřevěný mlýn (**obr. 12**). Okresní úřad sem rád vozí svoje návštěvy a novináře, ale – bohužel – zatím na opravy nikdo nepřidal ani hřivnu, takže majitelé mlýna jsou z návštěv spíše otráveni.

Ještě jeden funkční mlýn je ve vsi Mala Uhoľka (Zakarpatí) (**obr. 13**) pod horami, kde začínají bukové pralesy. Není divu, že byl postaven z buku a dubu. Mlýn má přibližně 100 let, postavil jej praděd současného majitele Vasyla Jaremy. Za sovětských dob mlýn zabrali do kolchozu, ale v 90-tých letech byl vrácen rodině Jaremů. Mlynář ho opravil vlastními silami a za vlastní peníze a dnes už mele obilí pro potřeby vsi (**obr. 14**). V budoucnu hodlá u mlýna zařídit posezení, aby mohl turisty pohostit kukuřičnou kaší, uvařenou z mou-

Obr. 10. Vodní mlýn z vesnice Lomačynci (Černívecká oblast), konec 19. stol. Muzeum v přírodě, Kyjev. Foto O. Krushynska, 2010.

Obr. 11. Funkční a činný mlýn ve vsi Imstyčovo, Zakarpatí. Foto O. Krushynska, 2010.

Obr. 12. Funkční a činný mlýn ve vsi Lukovo, Zakarpatí. Foto O. Krushynska, 2011.

ky umleté v tomto mlýnu. Mlynář i nadále využívá vybavení po dědečkovi. Je zajímavé, jak podobné názvy mají jeho elementy v ukrajinské i české řeči – „běhoun“ a „ležák“ se jmenují „бігун“ i „лежак“, váš „lub“ je náš „тулуб“, „paleční kolo“ – „палешне колесо“, „vřeteno“ – „vereteno“ a tak dál. V tomto mlýnu se používá i dřevěná pračka, která se u nás jmenuje „валило“, od slova „válet“, „kutálet“ – „otáčet“. Je to nádoba kónusového tvaru, z tlustých dubových fošen („клепок“), s mezerami pro odtok přebytečné vody. Kromě máchání a jednoduchého praní se používá na zpracování výrobků z ovčí vlny.

Dříve se kromě jednoduchých valyl používaly i valchy, kde se pomocí ohřáté vody a dřevěných klepačů vyrábělo plátno. Klepače tloukly a zároveň pootáčely plátno, které se stloukáním stávalo pevnějším. Dnes valchy najdete jen ve skanzenech.

Hamr ve vsi Lysyčovo (Zakarpátí) (**obr. 15**) – snad jediný funkční hamr v Evropě, sloužící nejenom jako muzeální objekt, ale především jako obyčejná vesnická kovárna. Nezávisle na návštěvách turistů vyrábí běžné nářadí pro obyvatele okolních vesnic (lopaty, motyky, rýče a podobně). Jenom během návštěv turistů se výjimečně vykově nějaká ta podkova jako suvenýr. Každé léto se zde koná festival kovářských dovedností.

V polovině 18. stol. na tomto místě fungovala papírna s 8-mi koly, která patřila hraběti Teleky. Za rok se zde vyrobilo více než 150 balíků papíru různé jakosti. V padesátých letech 19. stol. na místě papírny vyrostl hamr s 5-ti koly. Jako mistři zde pracovali Slováci, kteří měli v Lysyčovu své usedlosti. Pracovalo se na 3 směny, bez přestávky, dohromady 15 kovářů a stejný počet pomocníků, plus skladník, účetní, inženýr a ředitel. Produkce hamru se prodávala na Zakarpátí a exportovala se také do Maďarska a Rumunska. Hamr pracoval na plný výkon do povodně v roce 1998, která zcela zničila jez. Po několika letech si hamr pronajala místní rodina, opravila jez i zařízení hamru a spustila výrobu. Do práce vzali staré mistry – potomky těch původních slovenských kovářů. Teď se pomalu zaučují i mladší.

Obr. 13. Funkční a činný mlýn ve vsi Mala Uhoľka, Zakarpátí. Foto O. Krushynska, 2010.

Obr. 14. Mala Uhoľka. Mlýn po dědečkovi, vrácený kolchozem (JZD), mlynář opravil a mele obilí pro potřeby vsi. Foto O. Krushynska, 2011.

Funkční mlýn se zachoval také na říčce Nemija ve vsi Ozarynci (Vinnyc'ká oblast, Podolí), nedaleko od Dněstru. Donedávna funkční mlýny, vyžadující opravu, jsem schválně umístila do zvláštní skupiny. Nacházejí se totiž na rozcestí, odkud vede velmi krátká cesta do stavu ruin. Druhá cesta předpokládá touhu a peníze a může je vrátit zpět k činnosti, tím spíš, že vedle nich často dosud žije mlynář, schopný a připravený zorganizovat opravy a uvést mlýnský mechanismus do chodu. Většinou sám mlynář je nešťastný z dané situace, touží po jeho obnově, ale – nemá peníze. Právě do této skupiny patří mlýn na řece Smotryč ve vsi Kupyn (Chmelnycká oblast, Podolí) (**obr. 16**) – kdysi bohatém městečku. První zmínka o tamním mlýnu se datuje rokem 1455. Od té doby se budova mlýnu nejednou přestavovala, ale zásadní změna v jeho rozvoji přišla koncem 19. stol. Tehdy byla kvůli modernizaci mlýna založena akciová společnost. Celá delegace měšťanů se poté s pytlím plným zlaťáků vydala do Zurichu. Tam nakonec vybrali zařízení od firmy Daverio-Zurich. Ta firma už dnes neexistuje a nepodařilo se nám o ní najít žádné informace. Zato ale jednou jsem si úplně náhodou všimla jejího názvu na reklamním plakátu od Muchy. Srp a klasy v rukou dívky potvrzují, jakou specializaci ta firma měla. Několik účastníků cesty zůstalo na stáži v jednom ze švýcarských mlýnů a ostatní v několika železničních vagónech odvezli zařízení domů. Turbína byla osazena na místě původního mlýnského kola a kromě mlýnského zařízení produkujícího 16 různých pšeničných produktů poháněla silné dynamo a zařízení slévárny, brusírny a vrtárny. Mlýn úspěšně a bez přestávky fungoval až do roku 2005, kdy se turbína rozbila. Starý mlynář, který tam byl pouze zaměstnán, je chudý a peníze na opravu nemá ani místní obecní úřad, ani firma, která má mlýn v pronájmu. Další mlýn z těch donedávna funkčních stojí na přítoku Dněstru v zapadlé vsi Sokilec (Ternopilská oblast, Podolí) (**obr. 17**). Má funkční zařízení, ale

Obr. 15. Funkční hamr ve vsi Lysyčovo (Zakarpattí) slouží nejenom jako muzeální objekt, ale i jako vesnická kovárna. Foto O. Krushynska, 2011.

Obr. 16. Mlýn na řece Smotryč ve vsi Kupyn (Chmelnycká oblast), vybavený na přelomu 19. a 20. století turbínou i dalším švýcarským mlýnským zařízením. Foto I. Choma, 2006.

Obr. 17. Mlýn na řece Strypa, přítoku Dněstru. Sokilec, Ternopilská oblast. Foto O. Krushynska, 2010.

po nedávné opravě znova „kolo se nám polámalo, mnoho škody nadělalo“.

Mlýn v Ivanivcích (Lvovská oblast) (**obr. 18**), postavený německými mistry a vybavený německým zařízením – válcovými stolicemi a turbínou – byl roku 1928 předělán na elektřinu kvůli změně vodního režimu. Posledních 10 let je mlýn mimo provoz díky tomu, že jeho majitel, který zde mnoho let pracoval jako mlynář, nemá peníze na opravu budovy i zařízení.

Mlýny 4. skupiny, tedy funkční, ale předělané na elektřinu, neodpovídají zcela tématu semináře. Proto – i když se jich zachovalo celkem dost – uvedu pouze jeden příklad. Je jím veliký mlynářensko-průmyslový komplex ve vsi Horodyšče-Pustovarivs'ke (Kyjevská oblast) (**obr. 19**) na řece Ros', 2. polovina 19. století, který zahrnoval mlýny, sklady a další po-

Obr. 18. Mlýn v Ivanivcích (Lvovská oblast), postavený německými mistry a vybavený německým zařízením. Foto O. Krushynska, 2010.

Obr. 19. Mlynářensko-průmyslový komplex na řece Ros' ve vsi Horodyšče-Pustovarivs'ke (Kyjevská oblast), 2. polovina 19. století. Foto O. Krushynska, 2011.

mocné stavby. Kamenný mlýn je prázdný, ale cihlový mlýn funguje, předělán na elektřinu.

Bohužel, nejpočetnější skupinou je ta 5. – mlýny ve stavu ruiny nebo napůl ruiny. Právě zde probíhá největší ztráta památek. Malé mlýny rychle mizí beze stop, velké zděné mlýny mohou ještě dost dlouho stát ve stavu „malebné zříceniny“. Příkladem je mlýnský areál ve vsi Sokilec na řece Pivdennyj Buh (Vinnická oblast, Podolí) (**obr. 20**). Zahrnoval budovu válcového mlýna s turbínou Žerara, dále budovy krupníku, skladu, pozdější vodní elektrárny a také žulový jez. Postaven nákladem hrabat Potockých německými mistry pod vedením architekta Jana Heuricha v letech 1894–1898. Za sovětské vlády nadále sloužil původnímu účelu a navíc jako malá vodní elektrárna. Od požáru v roce 1992 přetrvává v polo zříceném stavu.

K 6., nejvíc „optimistické“ skupině patří opravené mlýny, které jsou využívány jako muzejní objekty. Zatím není tato skupina početná – mohu uvést pouze dva příklady.

Mlýn v Poleském národním parku (**obr. 21, 22**), která zahrnuje lesní plochy na hranici s Běloruskem, byl postaven jako ukázka tradičních místních mlýnů, které se používají na říčkách se slabým proudem – kolo velkého průměru je v kontaktu s vodou svojí spodní částí.

Mlýn (1902) u města Radomyšl (Žytomyrská oblast, Polesí) (**obr. 23**) stojí na říčce Myka. V těchto místech byla roku 1612 založena první papírna v centrální Ukrajině, která zásobovala tiskárnu Kyjevo-Pečerské Lávy, největšího kláštera Ukrajiny. Papír se z Radomyšle do Kyjeva dopravoval po vodě: říčkou Mykou na řeku Teteriv a poté po Dněpru. Po rozpadu SSSR a návratu k demokracii byl mlýn obnoven z ruin svými novými majiteli, známou a bohatou ukrajinskou rodinou, do podoby „zámku“ jako soukromý turisticko-muzejní komplex. Teď je v něm muzeum ikon a pořádají se zde koncerty klasické hudby.

Obr. 20. Mlynářensko-průmyslový komplex na řece Pivdennyj Buh ve vsi Sokilec (Vinnická oblast), postavený v letech 1894–1898 německými mistry nákladem hrabat Potockých. Foto O. Krushynska, 2010.

Obr. 21, 22. Vodní mlýn v Poleském národním parku (Žytomyrská oblast) je postaven jako ukázka tradičních místních mlýnů. Foto O. Krushynska, 2008.

Obr. 23. Mlýn u města Radomyśl (Žytomyrská oblast), 1902. Foto O. Krushynska, 2011.

Žádné zařízení mlýna se nezachovalo, ale protože na tomto místě kdysi byla papírna, plánuje se obnovení ruční výroby - pro turisty.

Tak jsme prošli všechny skupiny ukrajinských mlýnů podle jejich aktuálního stavu a už víme, proč tak dopadly. Teď chci říct pár slov o tom, jak by se to dalo zlepšit.

S vědeckými výzkumy je to aktuálně tak, že jsou v Ukrajině úzce zaměření odborníci, jejichž obor se mlýnů zčásti dotýká, ale ani jeden člověk nemá celkový přehled o vodních mlýnech. Nikdo nemá seznam existujících mlýnů, chybí knihy o mlýnech a historii jejich vývoje. Dokonce v tlustých knihách věnovaných národní architektuře najdete o mlýnech max. 2-3 stránky. Takže aktivizace vědecké činnosti a komunikace odborníků mezi sebou a s kolegy ze zahraničí jsou naprostou nutností pro to, aby naše mlýny byly zařazeny mezi celoevropské kulturní dědictví.

Zároveň je potřebné navazovat kontakty s mlynáři a podle možnosti je podporovat – získávat granty pro obnovení mlýnů – protože sami to tito lidé ze zapadlých vesnic nezvládnou.

O podpoře ze strany státu se nám prozatím, bohužel, může jenom zdát. V nejbližší budoucnosti ji nelze očekávat. Co je jednodušeji řešitelné, to je přeměna mlýnů na turistické cíle. Tomu se dá pomoci přes propagaci v médiích, na webech, přes osobní kontakty s řediteli cestovek apod., což už i děláme.

A samozřejmě všechno, co jsem zmínila, by se mělo propojit dohromady a vychovat celkově jiný názor společnosti na mlýny. Běžný Ukrajinec sice každý den vidí mlýny kolem sebe – na obalech potravin, na reklamách restaurací a hotelů, a teoreticky se mu mlýny líbí - bere je ale spíš jako stylizované dekorace, než jako památky. Mlýny ve skutečnosti nejsou nijak chráněné. Nejčastěji nemají žádný status památky, a i když

pár z nich je zapsáno jako památky místního významu, tak to není nic platné, protože za jejich ničení se nikomu nic nestane. Právě proto výchova společnosti je ten základní problém, jde-li o mlýny nebo i jiné památky.

Cílem webu „Mlýny Ukrajiny“ (<http://mills.org.ua>) je právě propagace mlýnů, zabezpečení komunikace odborníků a informování turistů. Spravuje ho historik Nazar Lavrinenko z Čerkas.

Kromě fotografického katalogu větrných i vodních mlýnů a malých vodních elektráren tam najdete povídky o mlynářích, knihovnu, video archiv, informace z konferencí, informace o různých akcích, novinky apod. Díky existenci tohoto webu se ozvalo už hodně lidí z městeček a vesnic celého státu – tím pádem bylo objeveno na 20 starých mlýnů, o kterých nebyla žádná zmínka v literatuře.

Ve dnech 15.–17. října 2009 se v Čerkas'ké státní univerzitě uskutečnila první konference v Ukrajině s tematikou mlýnů, pořádaná pod názvem „Historie tradičního ukrajinského mlynářství“, zorganizovaná Nazarem Lavrinenkem. Soustředila odborníky různého zaměření – historiky, kunsthistoriky, inženýry, architektky, vlastivědné a památkové odborníky, pracovníky muzeí v přírodě, etnology. Konference se zúčastnilo více než 50 badatelů z různých koutů Ukrajiny, ale rovněž představitelé TIMS (The International Molinological Society) z Německa a Nizozemí. A díky tomu, že to byli specialisté z různých oborů, vznikl svérázný stereo pohled na mlýny, coby fenomén. Ale hlavně jsme se seznámili mezi sebou a i proto můžeme dnes lépe posoudit jak situaci ukrajinských mlýnů, tak to, jaké odborníky v této oblasti u nás máme.

Další dobrovolná práce Nazara Lavrinenka je občanský projekt „Obnovíme společně!“, realizovaný nadšenými dobrovolníky, jehož cílem je objevovat a chránit památky tradičního mlynářství. Před několika lety byl za pomoci sponzorů, dobrovolníků a místních nadšenců obnoven ze zříceniny větrák ve vsi Ivkivci (Čerkaská oblast). Mlýn byl uveden do funkčního stavu. Žádný vodní mlýn, bohužel, tímto způsobem zatím opraven nebyl – je to dražší a složitější.

Podle mého názoru, prioritním cílem by měla být rekonstrukce mlýnů v místě jejich historického umístění. Obnovení funkčnosti mlýna umožní zapálit pro věc místní obyvatele a přetvořit jej ze statického exponátu na živou památku. Nejreálnější cestou k dosažení tohoto cíle je dobrovolná práce občanských sdružení za pomoci sponzorských příspěvků a případně evropských grantů.

Více fotografií vodních a větrných mlýnů najdete na speciální webové stránce „Mlyny a vetraky“ (<http://derev.org.ua/mlyny/mlyny.htm>) na webu autorky tohoto článku „Dřevěné chrámy Ukrajiny“, věnovaném dřevěné architektuře.

K historii několika dyjských mlýnů ¹

Ondřej Merta

Dolní tok řeky Dyje patří mezi nejúrodnější části naší země a člověk zde sídlil již v pravěku. Jedním z nejvýznamnějších přírodních činitelů je právě Dyje, jež přinášela nejen potřebnou vláhu stále početnějším polím, sadům a zahradám, ale též pravidelně se opakující nebezpečné povodně. V následujícím textu se budeme věnovat několika mlýnům, jež využívají síly říční vody pod městem Znojmem. Od 13. století zde začala řeka pohánět vodní kola prvních obilních mlýnů vznikajících zejména na pozemcích církevních institucí. Ty disponovaly potřebnými znalostmi i prostředky a s jejich působením lze spojovat zavádění mnohých technologických novinek, v našem prostředí doposud nepříliš známých.

V následujícím textu budou uvedeny některé informace týkající se vodního mlýna v Tasovicích a zejména mlýnů v Micmanicích, Slupi a Jaroslavcích, vybudovaných na vodním náhonu odbočujícím z hlavního toku řeky nad obcí Krhovice. V případě všech mlýnů čerpá autor tohoto textu zejména z práce Jana O. Eliáše, tedy stavebně–historického průzkumu vypracovaného před započítím rekonstrukčních prací na slupském mlýně a textu vycházejícího z průzkumu mlýna tasovického a uveřejněného v novinách Znojemský týden, resp. na webu této tiskoviny.² Mnoho informací o mlýně v Jaroslavcích, ale i ve Slupi publikoval historik Martin Markel, který se ve svém úsilí soustředil zejména na období mladší, tedy od konce 18. století, jemuž naopak Jan Eliáš nevěnoval tolik pozornosti.³ Pro dobu druhé poloviny 19. a 20. století pak přináší mnohé informace nedávno zpřístupněný fond vodních knih Státního okresního archivu ve Znojmě.

Čtenáři necht' považují předložený text spíše za zprávu (tak byl také uveden v rámci vysokomýtského semináře) a upozornění na existenci významných dyjských mlýnů, jež se v mnoha ohledech vymykají objektům tohoto typu běžným v prostředí českých zemí. Doufejme, že naše znalosti o vodních mlýnech na jihomoravsko–dolnorakouském pomezí se budou dále prohlubovat a bude tak možné složit ucelenější obraz vývoje této významné součásti našeho technického dědictví.

Tasovice čp. 93⁴

Mlýn se nachází 6 km po proudu řeky Dyje pod Znojmem na 1100 m dlouhém náhonu, na jihozápadním okraji historického jádra vsi, na levém břehu obou vodotečí. Svého času patřil spolu s mlýny ve Slupi a Jaroslavcích ke třem největším na Znojemsku a současně k největším na Moravě.

Trojkřídlá dispozice obklopující dvůr o dvou úrovních přiléhá svojí nejdelší 55 m dlouhou jižní stranou k náhonu. Zde se nachází i mlýnice o půdorysu 27 x 14 m. Obytné prostory vedle ní mají na dvorním průčelí přízemní arkádovou chodbu se zbořenou dřevěnou pavlačí. V jihovýchodním rohu dvora se nalézá hranolová věž se schodištěm. Do mlýna se vjíždělo průjezdem ve východním křídle. Mlýn byl založen na pozemcích náležejících klášteru znojemských klarisek již koncem 13. století a k usnadnění provozu byl církevní vrchností opatřen devíti poddanskými usedlostmi. První písemná zmínka pochází až z roku 1520, kdy klášter klarisek snížil mlynáři Štěpánovi každoroční naturální plat z důvodu opakujících se povodní. Mlynář současně klášteru postoupil feudální právo nad devíti poddanými, které do té doby patřilo k mlýnu.

Stavebně historický průzkum vyhotovený PhDr. Janem Eliášem odhalil, že do první čtvrtiny 16. století zde bylo samostatně stojící dvoupatrové stavení obdélného půdorysu, dnes tvořící jádro jižního křídla. Šlo o nejstarší zděnou obytnou budovu mlýna. Poblíže stojící či přiléhající mlýnice byla zřejmě dřevěná. Dodatečně byla k obytnému objektu přistavěna raně renesanční jižní část východního křídla. Obytné stavení bylo provedeno bez kamenicky opracovaných prvků, s výjimkou konzol arkýře vysunutého nad náhon. Při vjezdu do mlýna byl vyhlouben vinný sklep, později prodloužený.

Před polovicí 16. století držel mlýn znojemský měšťan Kryštof Hynkl. Tomuto období můžeme připsat zhodnocení a rozšíření mlýna. Pozdně gotické obytné stavení bylo k východu prodlouženo o částečně klenutou rohovou jižní část východního křídla.

V polovině 16. století získal mlýn nobilitovaný měšťan Václav Ryšan z Rozenštejna (poprvé zmíněn roku 1551). Tolerantní náboženské ovzduší na Moravě umožnilo usazení nekatolických novokřtěnců přicházejících ze západní Evropy. Působení této řemeslně zdatné skupiny, na niž se jihomoravští i dolnorakouští feudálové obraceli se stavbou a řízením mlýnů, cihelen, pivovarů, rybníků, ovocných zahrad a vinařských hospodářství je spojováno i s dalšími mlýny v okolí (Slup, Micmanice aj.).⁵ Modernizace a přestavba tasovického mlýna, provedená v poslední čtvrtině 16. století, je dílem novokřtěnců přivedených Václavem Ryšanem.

Dřevěná mlýnice byla nahrazena zděnou, jejíž okna byla, stejně jako u obytné části areálu, opatřena ostěními s parapetními a většinou i nadokenními římsami. Okno v levém výstupku dvorního průčelí mlýnice ozdobil reliéfní erbovní štítek stavebníka. Zásadního rozšíření doznala i hospodářská část areálu. V nově vystavěném severním křídle vznikl vinný i pivní šenk, pivovar, stáje, chlévy a lisovna. Změn doznal i interiér již stojících zděných staveb. Do rohu dvora byla vložena věž se schodištěm, komunikaci v rámci třípodlažní obytné části jižního křídla zajišťovala klenutá arkádová chodba nesoucí dvoupatrovou dřevěnou pavlač. Dvorní fasádu obytné části ozdobila sgrafita, včetně ornamentálního a nápisového dekoru. Vstup do mlýna ozdobil dnes druhotně osazený půlkruhový reliéfní tympanon se symbolickým nápisem a rodovým znakem stavebníka.⁶

Další známý majitel, znojemský měšťan Tobiáš Alman z Amštejna, pozbyl jako účastník stavovského povstání mlýn roku 1624 konfiskací. Novokřtělci byli nuceni opustit Moravu, či konvertovat ke katolictví již o dva roky dříve.

Při příležitosti konfiskace byl vyhotoven odhad, který nám umožňuje získat přehled o nebývalém bohatství tasovického mlýna. Dozvídáme se z něj, že svobodný mlýn v pachtu znojemských klarisek, řadící se k největším na Znojemsku, pracoval se sedmi moučnými a dvěma prosnými složenými a několika krupnými stoupami. Majitel dále disponoval zemědělským dvorem s pivovarem, vinařským hospodářstvím, chlévy pro řádově desítky vepřů a krav, stájemi, ovčínem pro stovku ovcí. K mlýnu patřily i dva vinohrady a svobodný vinný šenk, rozlehlé polnosti, čtveřice ovocných sadů, zelinářská zahrada, cihelna a přilehlý tok řeky Dyje, jenž majitel pronajímal rybářům. Stavby však byly částečně poškozeny, vlastní mlýn vyžadoval opravu a z vyrabovaného dvora zmizelo mnohé vybavení, nářadí a hospodářské zvířectvo. Celkový roční výnos z mlýna činil 1 574 rýnských zlatých a jeho cena byla stanovena na dvanáctinásobek ročního výnosu, tedy 18 896 zlatých.

Roku 1627 zakoupil od kláštera klarisek mlýn mikulovský purkmistr Jan Guldenmüller. Chránělec císařského správce Moravy a olomouckého biskupa kardinála Ditrichštejna zaplatil 9 250 kop moravských zlatých, 30 dukátů klíčného, roční plat činil 12 kop zl. mor. Lze předpokládat vyplnění mlýna katolického majitele švédským vojskem roku 1645, během obléhání nedalekého Znojma. Po skončení války mlýn třikrát změ-

nil majitele, naposledy roku 1668, kdy jej za 10 000 rýnských zlatých zakoupil klášter premonstrátů v Louce u Znojma.⁷

Nový majitel nevyvíjel přílišné stavební aktivity a soustředil se zejména na opravy zanedbaného objektu. V následujícím období (po vítězném soudním sporu s klarisky usilujícími roku 1697 o znovuzískání mlýna) začal objekt sloužit jako letní sídlo louckého opata a tak zde mohl v letech 1741–42 pobývat i Prokop Diviš, který v těchto letech zastával funkci převora (zástupce opata).⁸ Funkce letního sídla představeného významného kláštera s sebou přinesla pravidelnou údržbu a výměnu dožívajících interiérů za dokonale řemeslně zpracovanou barokní výbavu.

Vlastní mlýn s hospodářskými staveními byl za pevnou částku doplněnou naturáliemi pronajímán na obvykle tříleté období mlynářským mistrům.

V rámci josefínských reforem došlo roku 1782 ke zrušení kláštera, jehož majetek převzal do své správy náboženský fond. Ten tasovický mlýn prodal roku 1824 do dědičné držby mlynářskému mistru Karlu Steinmetzovi. Rodině Steinmetzů v té době patřil i mlýn ve Slupi. V roce 1837 pracoval mlýn s devíti složenými a kašovou stoupou a lze tedy snad předpokládat pětici kol na spodní vodu. Po snížení počtu složení mlýna ve Slupi z desíti na osm se tak na Znojemsku tasovickému mlýnu vyrovnal svou velikostí jen mlýn jaroslavický.

Plán z října roku 1883 zhotovený z důvodu zamýšlené instalace dvou vodních turbín ukazuje čtyřpodlažní mlýnici o půdorysu cca 27 x 14 m se dvěma spodními podlažními nesenými trojicí litinových sloupů s průvlaky tvořenými železným I profilem a dvěma vrchními podlažními podepřenými dřevěnými trámy. Mlýnská hranice se sedmi páry kamenů je nesená šesticí litinových sloupů a výškově splývá s druhým podlažím.⁹ Dvojice turbín typu Knop je umístěna v turbínovém domku o půdorysu 9,3 x 4,8 m a mimo ni je na plánu zachyceno ještě vodní kolo na spodní vodu o průměru 5 m kovové konstrukce.¹⁰ Je umístěno po proudu již těsně mimo mlýnici a jeho hřídel a převody k jednomu ze složení jsou uloženy v komoře vytvořené v obytných prostorách mlýna. Plán bohužel nikterak neřeší další strojní vybavení mlýna, které doplňovalo výše zmíněných sedm párů kamenů tasovického „Kunstmühle“ Franze Hönlingera – jak uvádí popis plánu. Je však vidět, že mlýnice byla z důvodu rozšíření počtu strojů zvýšena o jedno podlaží (současný stav však tomuto plánu zcela neodpovídá).¹¹ Reliéfní ozdobná deska se jménem F. M. Hönlingera a datem přestavby či modernizace mlýna 1883 je umístěna na dvorní fasádě mlýnice. Zda došlo k úplné realizaci plánované a výše popsané přestavby není autorovi tohoto textu známo, neboť pro rok 1930 a 1955 je udávána turbína pouze jedna.¹² S úpravou pohonu mlýna bylo nutné provést i úpravu přívodu vody na jednotlivé vodní motory včetně samotného jezu.

Po Franzi Hönlingerovi se dalším majitelem stal Ignaz Geppert (před rokem 1898) a v držení jeho rodiny mlýn nejspíše zůstal až druhé světové války.¹³

Po druhé světové válce a s ní spojeným odsunem původních obyvatel se mlýn po částečné konfiskaci a dílčím soukromém přidělu dostal do družstevního užívání a v 50. letech 20. století zde bylo mletí na mouku zastaveno. Zařízení mlýna se ještě nějaký čas využívalo ke šrotování a na turbínu byl po jistou dobu také napojen elektrický generátor. Poté objekty sloužily pouze k bydlení a byl zde provozován hostinec s tanečním sálem a kino.

Po roce 1989 se zdálo, že komplex tasovického mlýna opět čekají lepší časy. Nový majitel začal chystat rekonstrukci a přestavbu staveb mlýna na hotelové společenské zařízení orientované na zahraniční klientelu. Bylo vypracováno zaměření, stavebně historický průzkum a architektonická studie, dokonce zahájeny vyklizovací práce a provedena oprava střechy. Naneštěstí se jednalo pouze o zástěrku pro úvěrovou

machinaci. Poté, od poloviny 90. let minulého století, byla kulturní památka „klášterní rezidence v Tasovicích“ jako nadhodnocená bankovní zástava ponechána svému osudu a rychle dospěla do dnešního stavu, který není dalek zřícení.¹⁴

V roce 2009 vypukl v areálu nabízeném realitní kanceláří k prodeji za 110 000 Euro požár, který zbavil část stavby střech.

V letech 2010–2011 byla realizována rekonstrukce mlýnského náhonu a jeho vtokového objektu. Projekt s cílem „zachování historického vodního díla a posílení stability krajinného prvku, součásti funkčního biokoridoru v nivě řeky Dyje – součásti NATURA 2000“ s náklady 16,8 miliónů Kč dotovaný z větší části z prostředků Evropské unie byl úspěšně dokončen.¹⁵ V bezprostřední blízkosti mlýna došlo ke zpevnění břehů a vybudování nové lávky přes náhon. Je škoda, že nemohly být alespoň stabilizovány budovy mlýna a je možné, že část prostředků investovaných do úprav náhonu přijde vniveč po zhroucení jižního křídla areálu přiléhajícího k toku mlýnského náhonu.

Šance na fyzickou záchranu jedinečného areálu spojujícího v sobě funkci vodního mlýna i poměrně honosné rezidence světských i církevních majitelů, jsou v současné době nejspíše zcela mizivé a další významný doklad vývoje a rozmanitosti technického stavitelství na našem území brzy zanikne.

Krhovicko–jaroslavický mlýnský náhon¹⁶

Trojice mlýnů, o nichž je pojednáno v následujícím textu, se nachází na toku Krhovicko–jaroslavického mlýnského náhonu (či též Dyjsko–mlýnský náhon, Mlýnská strouha, Stará Dyje, Mühlbach, Mühlgraben, Nesslowitzerbach), jehož současná délka činí 31,6 km. Toto vodní dílo patří mezi nejvýznačnější památky svého druhu na území České republiky a můžeme jej zařadit po bok známé Zlaté strouhy či kanálu Alba.

Vznik nejstarší části náhonu využívajícího bezpochyby staršího ramene (či ramen) řeky Dyje je předpokládán nejméně na samém konci 13. století. Tato datace je opírána o první zmínku o mlýně ve vsi Micmanice, v místě kde jediným možným zdrojem vodní energie je právě mlýnský náhon. Nevíme, jaký byl v tomto období průběh řečiště Dyje, zda bylo více či méně identické se současným stavem, či řeka za období více než 500 let mezi vznikem náhonu a prvním věrohodným zachycením jejího toku na mapách stabilního katastru a na mapových listech 2. vojenského mapování výrazně změnila své koryto. Je to však velmi pravděpodobné, neboť právě listy 2. vojenského mapování zaznamenávají mnoho reliktních starších ramen řeky a jejich meandrů a na mapách katastru z let 1824 až počátku 20. století můžeme postupně změny toku v široké údolní nivě pod Krhovicemi sledovat.¹⁷ Meandrovitý charakter první třetiny toku náhonu nám jasně ukazuje, že jeho stavitelé využili vhodného pozůstatku starého řečiště Dyje. S touto částí vodního díla je v kontrastu část vzniklá na počátku třicátých let 19. století, jež je vedena pokud možno přímo.

Nejstarším nepřímým dokladem existence mlýnského náhonu je listina z roku 1302, kdy 25. května Václav z Micmanic dává polovinu micmanického mlýna na účet svých dluhů Eufemii Číšnici z Olbramkostela. Druhou polovinu mlýna a lánu pak v roce 1310 smlouvou z 20. srpna toho roku postoupil Markvart z Micmanic oslavanskému klášteru.

Kdy přesně dosáhl mlýnský náhon Slupí, nevíme, v každém případě však tomu tak bylo před polovinou 15. století. Možným důvodem prodloužení náhonu mohla být jak potřeba pohonu pro plánovaný či budovaný slupský mlýn, tak také potřeby rybníčního hospodářství, které na svých pozemcích mezi Oleksovičkami a Slupí, kudy dnes náhon protéká, měly provozovat klášter loucký a oslavanský. Roku 1434 se loucký opat

dohodl na výměně pozemků s oslavanským klášteřem, za polnosti, které měl nový rybník Slupským zatopit. Oslavanský klášter zde však již jeden rybník měl. O čtrnáct let později došlo k další smlouvě o výměně pozemků za účelem rozšíření stávajícího louckého rybníka.¹⁸

Na přelomu 15. a 16. století tak náhon umožňoval, jmenováno po jeho toku, chod mlýna v pusté vsi Neslovice (poprvé zmíněn 1505)¹⁹, mlýnů v Micmanicích (1302), ve Slupi (první zmínka 1512), o něco později jmenovaného mlýna v Oleksovičkách (1553), pravděpodobně mlýna či mlýnů v Jaroslavcích (1445, 1447)²⁰ a napájení několika rybníků.

Vyústění náhonu se nacházelo na jiném místě, než jak tomu bylo v 18. století. Severně obtékal Jaroslavický rybník a vléval se zpět do Dyje výše nežli v pozdějším období, kdy byl jeho tok upraven v souvislosti se stavbou nového mlýna v Jaroslavcích.²¹

Větší počet uživatelů náhonu a jejich často protichůdné zájmy vedly ke sporům týkajících se údržby jezu často poškozovaného povodněmi, toku a samozřejmě také výšky zadržované vody. První spor týkající se údržby jezu je zachycen v roce 1553, výši zadržované vody a její označení patřičným znamením řešil majitel panství a nájemce jednoho z mlýnů roku 1557. I v pozdějším období jsou spory jednotlivých uživatelů náhonu a jejich vrchností zachyceny v listinách úřední provenience.

Častým cílem stížností se stával neslovický mlynář, těžící z polohy svého mlýna nejvýše proti proudu náhonu.

Kritickým bodem vodního díla byl Krhovický jez, jehož dřevěná konstrukce silně trpěla velkými vodami a teprve v průběhu 18. století byl upravován kamenným materiálem.

Po období stagnace způsobeném Třicetiletou válkou a jejími důsledky vzrostla produkce obilí a majitelé panství se opět začali věnovat svým mlýnům. Z nich se na počátku 18. století pouze slupský nacházel v uspokojivém stavu, kdežto micmanický mlýn byl poškozený a oleksovičský mlýn dlouho před tím úplně zanikl. K panství náležel i mlýn v Křídlovicích, zbudovaný pod rybníkem na říčce Jevišovce, v roce 1704 však pustý. Správa panství se mimo opravy micmanického mlýna rozhodla i pro stavbu nového mlýna v samotném centru panství, městečku Jaroslavcích.

Stavba nového mlýna, jenž v roce 1704 nebyl ještě dokončen, vybaveného jako dříve slupský mlýn devíti složeními, byla závislá na zajištění většího množství vody a bylo tak nutné přizpůsobit průběh náhonu i jeho vtok u Krhovic. Nezbytné úpravy se udály v předstihu a současně došlo k uzavření nové smlouvy o údržbě jezu i samotného náhonu a nakládání s ním, mezi louckým klášteřem a panstvím Jaroslavice, potvrzené roku 1706 císařem Josefem.

Nový mlýn využíval již veškerou vodu přiváděnou náhonem, neboť starší vyústění do Dyje bylo zrušeno. Voda přitékala na mlýnská kola přes velký jaroslavický rybník a odtékala korytem potoka Daníže zpět do Dyje pod Hrádkem. Po vysušení velkého rybníka na počátku 19. století bylo vyhloubeno okolo jeho bývalého jižního břehu pro náhon nové koryto, jímž protéká po úpatí zámeckého vrchu voda doposud. Tuto situaci zobrazuje plán panství vypracovaný zemským geometrem Antonínem Nechanským roku 1838, zachycující však stav ještě před provedením dalších regulačních úprav. Z plánu je patrné, že vysušeny byly všechny rybníky v okolí Jaroslavice, aby mohly být přeměněny na zemědělskou půdu. Tento obecný jev však vyvolal pokles hladin vodních toků, jež nepříznivě zasáhl chod mlýnů a v roce 1835 o něm Zemskému guberniu podávají hlášení znojemští krajští úředníci.

Dnešní vzhled pak dala mlýnskému náhonu dyjská regulace, provedená na počát-

ku 30. let 19. století v úseku od Dyjákovic až za rakouské Laa. Regulace se stala nutnou díky opakujícím se záplavám sužujícím krajinu, k nimž docházelo kvůli předchozím nešťastným zásahům do zdejších vodních poměrů prováděných zejména městem Laa an der Thaya. Lávští měšťané se na přelomu 16. a 17. století rozhodli svést vodu řeky Dyje do městského příkopu a na městský mlýn. Obranu města a pohon mlýna doposud zajišťovala říčka Pulkava (Pulkau), nyní však bylo od Hevlína vyhloubeno nové koryto nazvané Novou Dyjí. Původní koryto obdrželo název Stará či Hraniční Dyje. Na počátku 18. století bylo staré koryto zaneseno a nové při zvýšených stavech vody nestačilo.

Docházelo tak ke stále rozsáhlejší záplavám, projevující se na počátku 19. století již od soutoku krhovicko–jaroslavického náhonu s Dyjí pod Hrádkem, proti nimž budování ochranných hrází příliš nepomáhalo, neboť pravidelně docházelo k jejich protržení. V letech 1830–1833 došlo k rozsáhlým regulačním pracím, předcházeným dlouhými jednáními. Dyje u Hrádku byla svedena do nového koryta, do něž u Laa ústila i Pulkava. Nově vybudovaný kanál, napojený na tok mlýnského náhonu nedaleko jeho ústí do Dyje u Hrádku, přiváděl vodu do Laa a nahrazoval tak zrušené koryto Nové Dyje. Délka mlýnského náhonu se tak ztrojnásobila a mezi jeho uživatele přibýlo město Laa se svým mlýnem a další mlýn na samotě Ruhhof. Zmnožení uživatelů přineslo složitější vzájemné vztahy, dále komplikované příslušností ke dvěma zemím – problémy tak musely řešit zemské správy.

V polovině 19. století došlo ke změnám ve správních poměrech a management tohoto rozsáhlého díla zasahujícího a užívaného dvěma zeměmi si vyžádaly právní úpravy reflektující nově vzniklou situaci. Iniciativu vyvinulo zejména město Láva, odkázané po ukončení regulačních prací pouze na vodu mlýnského náhonu, jež postupně převzalo většinu výdajů s udržováním náhonu. Vlastním nákladem také v roce 1891 vystavělo nový krhovický jez, zničený povodní. Z jeho podnětu bylo roku 1894 zřízeno družstvo krhovického jezu za účasti města Lávy a mlynářů z Micmanic, Slupí, Jaroslavice a rakouského Ruhofu a pro udržování regulačních děl včetně mlýnského náhonu byla vytvořena tzv. Lávská konkurence – výbor složený z šesti moravských a čtyř dolnorakouských členů. Od roku 1902 tento výbor podléhal doзору zemských výborů moravského i dolnorakouského. Po vzniku ČSR se Lávská konkurence sice ještě po několik let udržela v původním složení, ale od roku 1922 se její výbor již nescházel.

Micmanický mlýn, Strachotice čp. 246²²

Jak již bylo uvedeno výše, objevuje se micmanický mlýn poprvé v písemných prameňech roku 1302 a znovu pak roku 1310. Leží na východním okraji vsi Micmanice, na Krhovicko–jaroslavickém náhonu, asi 4,7 km pod krhovickým jezem.

Po zániku oslavanského kláštera v roce 1525 získal vsi Micmanice a Slup do zástavy Jan Kuna z Kunštátu a po něm Vilém Kuna z Kunštátu, jemuž byly obě tyto vsi dány do dědičného vlastnictví výměnou za jiné dvě vsi. V těch se však, na rozdíl od prve jmenovaných, nenacházely výnosné mlýny. Micmanický i slupský mlýn se tak staly na několik dalších století součástí jaroslavického panství.

Soupis mlýnů ve Znojemském kraji, pořízený roku 1704 na příkaz moravského tribunálu na podkladě hlášení jednotlivých vrchnostenských úřadů uvádí v micmanickém mlýně čtyři moučná a jedno kašové složení.

V roce 1772 se mlýn společně s ostatními mlýny, nacházejícími se na jaroslavickém panství, dostal do rukou svého nájemce, neboť ve finančních potížích se na-

cházející majitel panství Michal Jan Josef hrabě z Althanu své mlýny prodal. Získal tak větší sumu hotových peněz a zbavil se výdajů na udržování mlýna, při zachování ročního příjmu z mlýna.

Mlýn zachycený v roce 1824 na mapě stabilního katastru se nacházel pouze na pravém jižním břehu náhonu a byl vybaven šesticí vodních kol. V roce 1879 se mlýnské budovy rozšířily i na levý břeh (tzv. malá strana mlýna) a zápis ve vodní knize udává k roku 1881 pět vodních kol umístěných ve dvou kanálech (a jeden kanál jalový) a jako majitele Johanna Grafa, předsedu spolku Krhovického jezu (Gurwitzer Wehrge-nossenschaft), jež nahradil ve vlastnictví mlýna Marii Ristl. Vodní kola poháněla strojní vybavení dvou provozů – tzv. velké strany na pravém břehu náhonu, tedy starého mlýna, v němž se nacházely tři páry francouzských kamenů a jeden pár „německých“, tři válcové stolice a „nutné pomocné stroje“. Na levobřežní „malé straně“ pracovaly dva páry francouzských kamenů, tři válcové stolice a také pila. Z vodních kol je podrobněji popsáno pouze jedno – vlevo se nacházející „staré“ kolo o průměru 5,8 m a šířce 1,6 m.

V roce 1896 mělo veškeré stroje pohánět pouze jediné kolo Sagebienovy konstrukce o průměru 6,38 m a šíři 2,77 m²³, později v souvislosti s další změnou pohonu mlýna, jsou zmiňována Sagebienova kola dvě – o shodném průměru a šíři 3 m, resp. 1 m.

Nejspíše někdy v prvním desetiletí 20. století došlo k zásadní přestavbě „velké strany“ mlýna, jež si svou podobu udržela do současnosti.²⁴ Ke čtyřpodlažní mlýnici s obdélným půdorysem, přiléhající delší stranou k toku náhonu, je na východní straně připojena o jedno podlaží vyšší věž, ukončená ozdobným cimbuřím a v průčelí opatřená hodinami. Idealizovaný pohled na celý areál mlýna a pily, včetně obytných a hospodářských budov, turbínového domku, „malé strany“ mlýna a zahrady s holubníkem je zachycen v záhlaví hlavičkového papíru firmy. Můžeme vidět i spouštění pytlů s moukou do povozu stojícího na dvoře a nad mlýnem vlající vlajku, nejspíše ve žluto černých říšských barvách.²⁵

Zdá se, že majitelé micmanického mlýna byli ochotni zavádět ve svém provozu mnohé technické novinky – v roce 1881 zde bylo instalováno šest válcových stolic, poté opatřili mlýn vodním kolem nové konstrukce a v roce 1920 se Ferdinand Graf, od roku 1905 vlastník „válcového mlýna a pily v Micmanicích“, rozhodl pro další novinku v oboru vodních motorů – Kaplanovu turbínu. V červnu 1920 žádá úřady o projednání instalace a na konci roku je již turbína v micmanickém mlýně, avšak nezkolaudovaná.²⁶ Ke kolaudaci dochází až o sedm let později a poslední povinnosti spojené s instalací stroje plní majitel roku 1928. Mezitím (1924) doplňuje Ferdinand Graf turbínu o výkonu 63,5 ks dieselovým motorem o 25 ks, umístěným taktéž v turbínovém domku. V meziválečných letech se mění označení částí mlýna na obchodní mlýn (větší levobřežní) a selský (menší pravobřežní). Současně se žádosti spojenou s Kaplanovou turbínou se dozvídáme i o úmyslu vybavit selský mlýn novými stroji. V zápisu ze srpna 1938 je uvedeno následující strojní vybavení mlýna: na pravém břehu se nacházející obchodní mlýn je opatřen třemi válcovými stolicemi (šrotovací – Schrottstuhl, ? – Kornstuhl a vymílací s porcelánovými válci – Ausmahlstuhl), dvěma šrotovacími kameny (Schrottstein), vymílacími kameny (Ausmahlstein) a nezbytnými pomocnými stroji (notwendige hilfsmaschinen).²⁷ Na levém břehu stojící selský mlýn (Bauernmühle) má kombinovanou válcovou stolicí (Kombinierter Walzenstuhl), další válcovou stolicí (Kornstuhl), dva páry vymílacích kamenů a sedm hranolových vysévačů (? – 4 x Mahlzyylinder, 3 x Schrottzyylinder) a nachází se zde i „malá pila“ (eine kleine Brettsäge), pásová pila a kotoučová pila, společně s „nezbytnými stroji“. Mezi účastníky jednání, v jehož zá-

pise se tyto informace objevují, jsou i zástupci Spolku krhovického jezu a nově též Správy údolní přehrady – tedy přehrady Vranovské.

Jsme informováni též o existenci odlehčovacího ramena náhonu, sloužícího v případě nutnosti k odvedení toku od mlýna. Rameno začínající cca 270 m nad stavidly a opět se připojující 100 m pod turbínou má délku 470 m a průměrnou šíři 6 m. Obtok není zachycen na mapách stabilního katastru z roku 1824 a 1879, je zde vidět pouze slepé, vodou stále zaplněné, rameno, jež bylo ke zbudování odlehčovacího ramene nejspíše využito. Těsně nad stavidly se nachází ještě další jalový obtok, zleva míjející selský mlýn. Osvětlení mlýna zajišťovalo dynamo s pohonem odvozeným od turbíny.

Majiteli mlýna jsou v období druhé poloviny třicátých let 20. století dědicové Ferdinanda Grafa, který zemřel roku 1933, Ferdinand Graf a Marie Graf z Micmanic a Adelheid Klose z Jaroslavice.

V roce 1945 došlo k odsunu místních obyvatel německého původu a s nimi i majitelů mlýna. Státní vodohospodářský plán Republiky Československé z roku 1955 u mlýna uvádí národního správce O. Šmíkmátora, mlýn, pilu a elektrárnu. Šmíkmátorovi jsou majiteli micmanického mlýna i v současné době a provozují zde stále malou vodní elektrárnu s výkonem 30 kW, využívající původní repasovanou turbínu. V průběhu poválečného období doplnila areál mlýna rozměrná ocelová hala stojící na ostrově tvořeném ramenem náhonu.

Slup, čp. 31²⁸

Doba vzniku nejlépe dochovaného vodního mlýna, ležícího na Krhovicko–jaroslavickém mlýnském náhonu 1,7 km pod mlýnem micmanickým, je nám při současném stavu poznání neznáma. Můžeme ji však nejspíše spojovat s prodlužováním toku mlýnského náhonu (viz výše), tedy s lety 1434, kdy bylo rozhodnuto o zřízení rybníka mezi Slupí a Oleksovičkami a 1449, kdy získali premonstráti z Louckého kláštera další pozemky nutné k rozšíření již dokončeného rybníka.²⁹

Ves Slup (dříve též Čule, německy Zulb) je poprvé jmenována k roku 1228 v privilegii krále Přemysla Otakara I. klášteru cisterciáků v Oslavanech Vallis sanctae Mariae, v němž je zmíněn kostel ve Slupi. V držení kláštera zůstala pak ves až do jeho zániku roku 1525.³⁰

Na poměrně starý původ mlýna ukazuje i umístění stavby v historickém středu obce, v čele návsi, v těsném sousedství kostela Jména Panny Marie a fary. Existenci starší fáze současné stavby dokládá také stavebně historický průzkum vypracovaný před začátkem rekonstrukčních prací v roce 1974.³¹ V této souvislosti je zajímavý dopis slupského faráře z roku 1951 adresovaný Státnímu ústavu památkové péče v Praze o nálezu pískovcových kamenických článků ve mlýně, na kterých měl být uveden letopočet 1484 a které byly stejného druhu jako články použité při stavbě kostela. Tyto kamenické články však nebyly při rekonstrukčních pracích, bohužel, objeveny.

Jistým datem je však rok 1512, z nějž pochází první písemná zmínka o slupském mlýně, resp. slupském mlynáři. V tomto roce Jan, mlynář ve Slupi (Johannes, molitor in Czulba); Lorenc, mlynář se vsi Milfran (nynější ves Dyje nacházející se na toku stejnojmenné řeky pod Znojmem) a další bratři a starší bratrstva mlynářů na Dyji požádali olomouckého biskupa o souhlas se založením a dotováním nového oltáře ve slupském farním kostele, a to listinou zpečetěnou představenou a konventem kláštera cisterciáků v Oslavanech, kterému náležel patronát nad slupským kostelem i samotná ves.³² Zřízení „cechovního“ oltáře právě v tomto kostele napovídá, důležitost zdejšího mlýna i mlynáře. O zmíněném mlynářském bratrstvu nemáme bohužel již dalších zpráv a je

pravděpodobné, že nemělo dlouhého trvání.

Jak již bylo uvedeno v textu o mlýně v Micmanicích, stali se prvními světskými majiteli panství páni z Kunštátu. Po nich 1549 nabyli jaroslavické zboží Krajířové z Krajku. Již roku 1567 bylo panství vloženo do zemských desk dalšímu majiteli – Hanuši Fridrichovi hraběti z Hardeku³³ a o rok později Scipionovi, hraběti z Archu. Roku 1585, při zápisu věna manželce Michala z Archu, tehdejšího majitele jaroslavického statku, Hipolytě z Collalto, je slupský mlýn opět výslovně jmenován. V roce 1595 koupil panství za 68 410 zlatých s výslovně uvedenými mlýny ve Slupi a v Micmanicích od Mikuláše z Archu Bernart Ludvík z Tovarů na Miloticích, po jeho úmrtí roku 1599 prodala Jaroslavice vdova Alena Berková z Tovarů za 100 000 zlatých Ladislavu Berkovi z Dubé, který je nechal zapsat své manželce Kateřině z Hradce roku 1602 jako věno.³⁴

Ladislav Berka z Dubé byl pro machinace v úřadě zemského hejtmána donucen odejít ze země a jaroslavické panství zakoupil 2. února 1609 za obnos 198 000 zlatých Volf Dětřich z Althanu se svojí ženou Kateřinou, rozenou Krajířovou z Krajku. V rukou rodiny Althanů zůstal statek do roku 1790, a to i přes pobělohorskou konfiskaci, při které připadl bratrům Volfa Dětřicha z Althanu Michalu Adolfovi a Quintrinovi. Po Althanech byly Jaroslavice do roku 1919 v držení ještě dalších několika majitelů.³⁵

Díky tomu, že až do počátku 17. století jsou jediným zdrojem informací zápisy do zemských desk, neposkytující žádné podrobnosti, nejsme zatím sto jakkoli přesněji určit dobu velké pozdně renesanční přestavby a rozšíření mlýna, k níž mohlo dojít někdy v poslední čtvrtině 16., či na počátku 17. století. Tato přestavba bývá spojována i s novokřtěnskými stavebníky za Volfa Dětřicha z Althanu, není také zcela vyloučeno, že mohla proběhnout až po vyplenění Jaroslavice a okolí císařským vojskem roku 1619 – v letech 1619 a 1621 měli mlýn v pronájmu právě novokřtěnští nájemci.³⁶ Výsledky určení stáří konstrukčních prvků slupského mlýna pomocí dendrochronologie, provedené na konci roku 2006 Tomášem Kloiberem v rámci řešení zadání diplomové práce na Mendelově zemědělské a lesnické univerzitě v Brně, by však mohly ukazovat na radikální přestavbu mlýna již v poslední čtvrtině 16. století.³⁷ Aktivita novokřtěnských stavitelů je také spojována s velkou přestavbou mlýna v Tasovicích, působením v micmanickém mlýně a dalších lokalitách na obou stranách jihomoravsko–dolnorakouské hranice a jejich podíl na přestavbě, resp. výstavbě mohutné a reprezentativní budovy slupského mlýna, by zapadal do tohoto rámce.

Ať již došlo k přestavbě mlýna kdykoli, podařilo je jej tehdejšímu investorovi a stavebníkům díky jejich velkorysosti uchránit dalších významných úprav, spojených u mnoha mlýnů s modernizací strojního vybavení. Objekt o půdorysu 47 x 12 m, podobající se spíše šlechtickému sídlu nežli vodnímu mlýnu, v následujících stoletích bez problémů pojal součásti uměleckého i válcového mlýna.

Do jaké míry postihl Slup průběh třicetileté války nevíme, avšak roku 1659 mlýn fungoval a známe i jméno jeho tehdejšího nájemce – mlynáře Martina Schreineru. K roku 1695 je pak uváděn Mathias Schlosser.

Počátkem 18. století se mlýn ve Slupi jako jediný z mlýnů jaroslavického statku nacházel v relativně dobrém stavu. Soupis mlýnů Znojemského kraje z roku 1704 jej pro toto období uvádí jako vybavený celkem osmi složenými, oproti dřívějším desíti (z nich vždy jedno kašové) a nový mlýn jaroslavický s devíti mlýnskými složenými. Mlýn v Jaroslavcích však ještě nebyl v provozu a slupský mlýn byl v té době největším mlýnem ve Znojemském kraji a nejspíše se řadil k největším mlýnům na Moravě vůbec.³⁸

Od poloviny 18. století byl mlýn dáván jaroslavickou vrchností mlynářům do nájmu za roční pevně stanovený poplatek a menší naturální dávku. Na slupský mlýn byla

po polovině 18. století nájemní doba sjednávána vždy na dobu tří let, přičemž mohla být témuž nájemci prodloužena (např. mlynářský mistr Johann Georg Kainz měl mlýn v nájmu mezi lety 1753 až 1767). Dalším nájemcem se 1. ledna 1768 stal Anton Tillsman a to pouze na jedno tříleté období, neboť roku 1771 jej vystřídal Mathias Holly, člen rozvětvené mlynářské rodiny.³⁹

Dokladem úprav či rekonstrukce vnitřních pracovních prostor mlýna je vročení 1738 umístěné na některém z trámů vnitřních dřevěných konstrukcí, zmiňované v zápise o prohlídce mlýna uloženém v archivu NPÚ, ú. o. p. v Brně, jež však není v současnosti patrné. K tomuto datu se nevztahuje žádná zmínka ve známých písemných dokladech, koresponduje však se zjištěními dendrochronologického průzkumu stavebních a konstrukčních prvků mlýna z roku 2006.⁴⁰

V květnu 1772 byl mlýn odprodán do dědičnému pachtu dosavadnímu nájemci Mathiasi Hollemu. Stejně tak donutily finanční potíže majitele panství Jaroslavice Michala Jana Josefa z Althanu odprodat i ostatní mlýny – v Micmanicích, Jaroslavicích a malý mlýn v Křídlovicích na Jevišovce.⁴¹ Slupský mlynář byl povinován jaroslavické vrchnosti ročním platem 1040 zlatých. Roku 1797 potom Mathias Holly prodal slupský mlýn svému příbuznému Johannu Hollem, do té doby mlynáři v Devíti mlýnech na Dyji pod Havraníky, když se sám v předcházejícím roce stal majitelem většího a výnosnějšího mlýna v Jaroslavicích. Když Johann Holly roku 1810 zemřel a novým slupským mlynářem se stal syn Mathias, byla hodnota mlýna se šesti složenými obilními a jedním kašovým oceněna na 46 800 zlatých.

Z tohoto období jsou v archivních materiálech uložených v Moravském zemském archivu dochovány pečeti Mathiase (1782, 1800) a Johanna (1800, 1810) Hollych.⁴²

Roku 1853 mlýn přešel do vlastnictví Karla Steinmetze, muže Mathiasovy dcery Agnes.⁴³ V roce 1862 si Karl Steinmetz „dobrovolnou licitací“ zajistil klidné stáří a mlýn vydražili manželé Jakob a Julia Daningerovi a předchozímu majiteli jej dle smlouvy spláceli po následujících 20 let. Karl Steinmetz, od roku 1870 vdovec, zakoupil o 16 let později byt ve Vídni. Když Jakob Daninger roku 1890 zemřel, zjišťujeme z pozůstalosti nedobrou finanční situaci podniku. Mlýn zůstal ve vlastnictví potomků (vdova a čtveřice dětí) do roku 1902, kdy se majitelem stala spořitelna v nedalekém dolnorakouském Laa an der Thaya. Finanční ústav prodal objekt o dva roky později Albinu a Wenzesline Machovým, kteří zde zůstali až do jara 1939.

Zápisy ve vodní knize nás dále informují o detailech odlehčovacího obtoku mlýna, jehož přepadový jez je zřízen na pravém břehu náhonu 385 m nad slupským mlýnem a jež opět ústí do náhonu 580 m pod mlýnem. Obtok přibližné délky 1200 m je zachycen i na mapě stabilního katastru z roku 1824 a je pravděpodobně základem pověstí o Slupi jako opevněné vesnici, neboť tato se vskutku nachází na ostrově tvořeném oběma rameny náhonu. V současné době je odlehčovací koryto Povodím Moravy stále udržováno, byť nedosahuje dřívějšího profilu.

Bezprostředně před mlýnem se za česlicemi nacházela čtveřice stavidel, za nimiž byl náhon rozdělen na čtyři souběžná koryta. V pravém korytu byla umístěna čtyři kola na spodní vodu o různém průměru a nestejně šíři. První kolo mělo průměr 3,5 m a šíři 1,83 m; druhé 4,1 m a 1,82 m; třetí 4,45 m a 1,78 m a čtvrté 5,1 m, resp. 1,32 m. Kola byla opatřena 25, 34, 44 a 34 lopatkami. Ve druhém korytu zprava bylo umístěno kolo o průměru 4,45 m a šířce 1,32 m s 32 lopatkami, jehož hřídel procházela do mlýnice mezi druhým a třetím vodním kolem. Třetí koryto tvořilo jalový odpad a v levém bylo umístěno vodní kolo o průměru 4,54 m a šíři menší než 0,50 m opatřené 36 lopatkami. Poslední kolo pohánělo dynamo osvětlující vnitřní prostory mlýna umístěné ve stavbě na levém břehu. K zajištění správného chodu výše uvedených vodních motorů sloužilo

i další odlehčovací rameno náhonu odbočující cca 1100 pod mlýnem na levém břehu a odvádějící v případě přílišného vzduší hladiny dalším uživatelem – jaroslavickým mlýnem – přebytečnou vodu zpět do Dyje.⁴⁴ Jako strojní vybavení mlýna uvádí zápis z roku 1937 tři válcové stolice, tři páry francouzských kamenů, dva šrotovníky, špičák a výše uvedené dynamo.

Od roku 1936 jednal Albín Mach s Friedrichem Müllerem (1901–1984), zájemcem o koupi mlýna. Syn jaroslavického mlynáře Josefa Müllera, vlastníčího i mlýny v Bohumilicích u Znojma a v dolnorakouském Rabensburgu, byl postaven před rozhodnutím, zda převzít od otce rabensburský mlýn, či se zakoupit ve Slupi. O dva roky později však došlo k podepsání smlouvy a v dubnu následujícího roku (1939) doplatil nový majitel Albínu Machovi poslední část z dohodnuté ceny 36 000 říšských marek. Jak se ukázalo v následujících letech, nebylo to právě šťastné rozhodnutí. Ve fondu Vodní knihy Státního okresního archivu ve Znojmě se dochovala dvojice plánů zástavby nového vodního motoru slupského mlýna. První pochází z května 1941, druhý z října 1943. Oba zobrazují zástavbu vertikální kašnové Francisovy turbíny vyrobené firmou „Maschinenfabrik Ing. O. Doležalek, Raigern bei Brunn“.⁴⁵ U turbíny je uveden spád 2,2 m, hltnost 3,8 m³/s a výkon 83 ks. Údaj z roku 1955 o realizované turbíně uvádí stejný spád, avšak nižší hltnost i výkon (2,8 m³/s a 47 kW – 64 ks).⁴⁶

Turbína byla instalována a nahradila dosavadní šestici vodních kol, pro svého majitele však nepracovala příliš dlouho. Díky německé národnosti mlynáře Müllera, byl již 24. května 1945 jmenován národní správce. Situace využila i žena mlynáře Albína Macha, aby označila mlýn za vyvlastněný okupační mocí a žádala jeho navrácení. Slupský mlýn se však do jejich rukou zpět nedostal a národní správce František Juračka nakonec roku 1951 vstoupil (i s mlýnem) do Jednotného zemědělského družstva.⁴⁷

V dopise ze srpna 1945, v němž žádá o získání mlýna zpět do svého vlastnictví, zmiňuje Josefa Machová vybavení mlýna těmito stroji: dvěma páry válců nových na šrotování pšenice, dvěma páry válců hladkých na vymílání pšeničných dunstů, jednou stolicí na šrotování žita a jednou stolicí na domílání. Zdá se tedy, že Friedrich Müller neinvestoval pouze do instalace vodní turbíny, ale vybavil či alespoň dovybavil mlýn i novými stroji.

Družstvo v roce 1951 ve mlýně zastavilo mletí, o několik let později i šrotování a budova sloužila jako skladovací prostor a vývařovna. V roce 1957 žádá n. p. Středomoravské mlýny o demontáž zařízení a definitivní zastavení provozu. V padesátých letech ještě dochází ke generální opravě Francisovy turbíny, používané pro výrobu elektrického proudu a k odstranění stájí a chlévů přistavěných k západnímu průčelí mlýna. V roce 1958 se slupský mlýn stal kulturní památkou, o čtyři roky později byl navrácen do užívání bývalému národnímu správci. Ten jej však roku 1970 daroval prostřednictvím Okresního národního výboru ve Znojmě státu – nepochybně i díky dezolátnímu stavu, v němž se mlýn během několika málo let lidové správy ocitl.

V první polovině sedmdesátých let bylo rozhodnuto o rekonstrukci, která objekt zachránila před jistým fyzickým zánikem. Od konce sedmdesátých let 20. století zde probíhala rekonstrukce završená roku 1983 zpřístupněním této kulturní technické a od roku 1995 národní kulturní památky veřejnosti.⁴⁸ Potomci národního správce požádali po roce 1989 o navrácení objektu, za nějž jim musela být vyplacena finanční náhrada.

V rámci rekonstrukce se v první řadě řešila problematika spojená se záchranou stavby jako architektonické památky. V letech 1977 a 1978 však došlo k zásadnímu posunu znamenajícímu kvalitativní zvrat v celé prezentaci slupského mlýna – k vypracování nové koncepce nevycházející čistě z hlediska stavebně památkové obnovy, ale

počítající s využitím souboru vnesených exponátů, které zde sice nikdy předtím nebyly, ale pro záměr výchovného využití mlýnské budovy znamenaly zvláštní přínos. Autorům této koncepce šlo o komplexní řešení prezentace vývoje mlynářství postavené na čtyřech ústředních exponátech majících sloužit náznakovému předvádění provozu: na obyčejném mlýnském složení, uměleckém mlýnu, válcovém periodickém mlýnu a později přidanému složení pro zpracování prosa. V souladu s tím autoři rozmístili ústřední exponáty na jednotlivá podlaží mlýnice.⁴⁹ Strojní vybavení mlýna poháněné čtyřmi vodní koly a částečně též za pomoci elektromotoru (válcový mlýn, výtahy a vysévací stroje uměleckého mlýna) doplnila expozice věnovaná jak historii mlýnského náhonu a vlastního mlýna, tak i vývoji mlecí techniky všeobecně.

Některé praktiky minulé doby však zůstávají výstražným mementem. Jde zejména o úplné zanedbání archeologického dozoru při prováděných terénních úpravách a pracích v okolí mlýna, zejména přeložce vodního náhonu, ale také úpravě podlah a zásypů kleneb. Došlo tak ke kompletní ztrátě informací, které mohly významným způsobem napomoci k ozřejmení okolností vzniku slupského mlýna. V rámci rekonstrukce došlo i ke kompletnímu obnažení zdiva stavby, ale ani zde nedošlo k dokumentaci a byl tak ignorován další zdroj neocenitelných informací.

V předchozím desetiletí bylo postupně přistoupeno k dalším opravám slupského mlýna, na němž dvacet let návštěvníckého provozu zanechalo své stopy. Ministerstvo kultury poskytlo prostředky pro instalaci zabezpečovacího systému a výměnu dosluhující požární signalizace. Revize a výměny se dočkala i elektrická vedení a osvětlení ve většině prostor rozlehlého mlýna. Významným počinem je též instalace zařízení k odvlhčení zdiva na principu elektroosmózy a následná oprava již notně omšelé fasády mlýna. Sekerníci vyměnili čtveřici zubem času nahlodaných vodních kol za nové, společně s dřevěnými částmi můstků vedoucích přes náhon a dalšími dřevěnými konstrukcemi. V letošním roce došlo k náhradě prasklé hřídele jednoho z vodních kol. Vytvoření důstojného rámce národní kulturní památky napomohla také oprava bezprostředně navazujícího břehu vodního náhonu provedená tradiční metodou pleteného plůtku a zejména vydláždění prostoru před mlýnem s jasným vymezením parkovacích míst. Obec Slup zajistila noční osvětlení památky. Původně plánovaná reinstalace 25 let sloužící expozice se změnila ve vznik zcela nové expozice dokumentující větším množstvím autentických trojrozměrných předmětů dlouhý vývoj zpracování obilovin. Společně s instalovanými stroji tak umožňuje návštěvníkům seznámit se v poměrně autentickém prostředí v úplnosti s vývojem mlynářské technologie od počátků pěstování obilovin po 20. století. Průběžně je též prováděna údržba strojů spouštěných v ukázkovém provozu a výměna hnacích řemenů některých z nich.

Mezi snahami Technického muzea v Brně přilákat do okolí vodního mlýna veřejnost, má významné místo již tradiční setkání lidového řemesla a folklórních souborů nazvané Slavnosti chleba, v němž v současné době hraje muzeum roli spolupořadatele. V souvislosti s pořádáním kulturních akcí ve mlýně i jeho okolí se ukázalo jako nutné zajistit těmto aktivitám adekvátní zázemí. Vedení Technického muzea se proto rozhodlo vybudovat na místě chlívů, stržených v roce 1953, při západním průčelí mlýna nový objekt, jenž zjednoduší pořádání kulturních akcí a různých doprovodných programů. Realizace stavby proběhla v letech 2011 a 2012.

Jaroslavice čp. 5⁵⁰

První zmínka o mlýně v Jaroslavicích pochází z roku 1381 – znojemský měšťan Leubin z Jaroslavic vlastnil pozemky a mlýn v Jaroslavicích. Kde se mlýn nacházel, nevíme.

Ve výčtu majetku při prodeji Jaroslavice roku 1445 Georgem Kuenringem von Seefeld dalšímu šlechtici z dolnorakouského prostředí a hejtmánu v nedalekém městečku Laa an der Thaya (tedy česky Lávě), jsou jmenovány dva mlýny. V listině z roku 1447 jsou již jmenovány mlýny tři, jeden však jako pustý. Je možné uvažovat o existenci funkčních mlýnů na nově zbudovaném náhonu a opuštěném mlýně na hlavním toku řeky, či jejím vedlejším rameni.

Jaroslavický mlýn (či mlýny) zanikl někdy po čtvrtině 16. století, neboť po vzniku jaroslavického panství bylo vrchnostenské hospodaření dostatečně zajištěno nově získanými velkými a výkonnými mlýny v Micmanicích a Slupi. Až nárůst produkce obilí v závěru 17. století vedl vrchnost k plánu obnovení mlýna i ve vlastním městečku.

Nový mlýn, jehož stanoviště bylo zvoleno na jižním konci hráze velkého rybníka, na úpatí Zimního kopce, byl od počátku velkoryse koncipován a vybaven devíti složenými a zařadil se tak největším mlýnům v zemi. Stavba mlýna, dokončeného po roce 1704, byla spojena s nezbytnými úpravami toku Krhovicko–jaroslavického náhonu (viz výše). Ty byly projednány mezi majitelem jaroslavického panství hrabětem z Althanu a louckým opatem držícím neslovický mlýn v září 1698 a roku 1706 byla sepsána císařem Josefem potvrzena nová smlouva o užívání náhonu. Mlýn ležel při cestě od panského dvora na hráz rybníku, v místě křížení s mlýnským náhonem. Ten se zde, 4,4 km po proudu od slupského mlýna, rozděloval na dvě ramena vytvářející malý ostrůvek, na němž se nacházela původní budova mlýna. Objekt se později rozšířil na oba břehy náhonu, jehož ramena byla zakryta.

Z vrchnostenských mlynářů známe z roku 1711 Hermanna Wolfa, k roku 1718 Adama Hilmera, po něm Alberta Hübnera, v roce 1754 jsou uvedeni mlynáři Matthias Hirsch a Michael Hübner. Po Hübnerově smrti získává nájem mlýna sňatkem 26. června 1759 s vdovou Mariannou Anton Schrebank. Mlynářovo sociální postavení dokládají i přítomní světci – správce panství a duchovní.

Jak již bylo zmíněno v případě Slupi, donutila hrabata z Althanu jejich nemalé finanční potíže nabídnout své mlýny k prodeji dosavadním nájemcům. 24. února 1772 tak Anton Schrebank mlýn za 4000 zlatých kupuje.

Na Schrebankův mlýn o deseti složeních přechází kupní smlouvou z 29. listopadu 1796 za 16 000 zlatých slupský mlynář Mathias Holly a za čtyři roky se žení s jeho dcerou Theresií, která mlýn po manželově smrti roku 1813 dědí.⁵¹ V následujícím období se podnik dostal do finančních problémů a mlýn se nachází na licitačním protokolu znojemského magistrátu. Dražba je dána ve známost v širokém okolí po obou stranách zemské hranice. Novým majitelem se za sumu 32 500 zlatých stává v květnu 1828 Rochus Handlinger, mlynář z Erdbergu u Poysdorfu.

Mlynář musel, tak jako jeho předchůdci, řešit problémy se zajištěním vhodného dříví na konstrukční prvky stavby, vodních kol a strojního vybavení. V předcházejícím období byly zdrojem dřeva vrchnostenské lesy v poměrně vzdáleném panství Vranov nad Dyjí, po rozdělení obou dominií však museli mlynáři opět hledat adekvátní stromy na březích náhonu, neboť v okolní intenzivně zemědělsky využívané krajině se na jaroslavickém panství nenacházel vhodný les.

Rochus Handlinger zemřel v roce 1845 a na základě dědictví hospodářství přebírá vdova Antonia. O dva roky později uzavírá syn Vinzenz s matkou smlouvu o zajištění osobní renty (mlýn má v tuto dobu cenu 41 000 zlatých). V následujícím roce jednají majitelé moravských mlýnů na náhonu o novém určení výše hladiny.⁵² Ta zůstává nezměněna, ale je nutné osadit nový ham, neboť ten starý z roku 1766 již není možné najít. Pod mostem přes náhon je tedy zazděn kámen s letopočtem 1846 a iniciálami HJ – Herrschaft Joslowitz (Panství Jaroslavice).

Vinzenz Handler začal v padesátých letech 19. století uvažovat o modernizaci svého mlýna. Na jaře 1857 jednal s krajským úřadem ve Znojmě a zástupci „mlynářského řemesla ze Znojma“ ve věci povolení přestavby mlýna na novou technologii mletí. Povolení ke stavbě obdržel v polovině května a již v červnu sděluje úřadům dokončení prací. Jednou z podmínek udělení svolení bylo přesné dodržení stavebních plánů, nejspíše zejména kvůli vodnímu kolu čerpajícímu vodu na zámek, jež se nacházelo v jižním „rakouském“ rameni náhonu.⁵³ Po modernizaci disponoval mlýn osmnácti páry kamenů a jedním složením kašovým.⁵⁴

Handler pokračoval i nadále v modernizaci svého podniku a na počátku sedmdesátých let 19. století přestavěl mlýn na parní pohon.⁵⁵ Roku 1880 to byl stále jediný takovýto mlýn v okresech Znojmo a Jaroslavice.

Mlynář, či spíše podnikatel, se rozhodl pojistit svůj podnik proti požáru. Musel se však (1886) obrátit na společnost sídlící až v dalekém Terstu, neboť blíže nebylo možné instituci nabízející takovouto službu nalézt.⁵⁶ Handler se roku 1870 stal nájemcem bytu na vídeňské Ringstrasse – nejlepší adrese Monarchie, přestal mlýn osobně provozovat a začal jej pronajímat. Mezi první nájemce patřil Johann Joscht (1872). Posledními nájemci se na jaře 1883 stali manželé Grafovi, příslušníci další z rozvětvených mlynářských rodin působících na Znojmsku. Díky složené kauci mohl Vinzenz Handler následujícího roku zakoupit menší mlýn v údolí říčky Pulkavy, v rakouském Gross Harrasu. I ten si Johann Graf pronajal. Po smrti ženy v roce 1886 se V. Handler rozhodl oba své mlýny prodat. Novými majiteli se stali manželé Grafovi. Jaroslavický mlýn a příslušející majetky měly cenu 150 000 zlatých a dolnorakouský mlýn pak 20 000. Tato vysoká částka samozřejmě nemohla být Grafovými zaplacená najednou a byla rozpočítána (s patřičným úrokem) na dobu 20 let. Celá suma byla v pořádku uhrazena, mezitím však došlo k požáru jaroslavického mlýna (1898). Požár sebou přinesl další modernizaci mlýna a jeho strojního vybavení.⁵⁷ Nedlouho poté se mlýn dočkal nových vodních motorů – roku 1902 byl vybaven dvojicí Francisových horizontálních turbín v dřevěných kašnách. Minimálně jedna z turbín byla později opatřena kašnou betonovou.⁵⁸

Do své smrti v únoru 1926 mlýn stále vlastnil Johann Graf, poté vdova Katharina a následně dcera Emilie Spielbichlerová, jež jej pronajímali členům rozvětvené rodiny Josefa Müllera. Určitou dobu tak byl nájemcem i jeho syn Friedrich, v letech 1939–1945 majitel mlýna v nedaleké Slupi. V roce 1944 došlo k soudnímu procesu, jehož důvodem byl testament E. Spielbichlerové, neboť ta neodkázala mlýn svému muži, ale příteli. Soud označil poslední vůli za nemorální a v srpnu 1944 byl mlýn připsán Konradu Spielbichlerovi. My však víme, že se jeho vlastnictvím netěšil příliš dlouho. Tak jako v případě ostatních zmíněných mlýnů byl majitel odsunut z československého území a jeho majetku se ujal národní správce. V Jaroslavcích se jednalo o zdejšího stárka Františka Chlumského, jež se později stal předsedou Společenstva mlynářů ve Znojmě.

To však již nastalo poslední krátké období, v němž mlýn pracoval tak, jak jeho stavitelé na přelomu 17. a 18. století zamýšleli. V listopadu 1950 převzal mlýn státní statek a zřídil zde výrobu krmných směsí, zařazenou roku 1958 pod podnik Biokrmna Praha a roku 1961 k Zemědělskému nákupnímu a zásobovacímu podniku Znojmo.

V současné době zde funguje malá vodní elektrárna s turbínou MPV Turbeko o výkonu 90 kW v „moravské“ části.⁵⁹ Zbytek rozsáhlého objektu však chátrá.

Poznámkový aparát

- 1) Zpráva byla na semináři Vodní mlýny IV. přednesena pod názvem Mlýny na Staré Dyji.
- 2) Eliáš, J. O. – Koběrská, L. – Uher, V.: *Vodní mlýn ve Slupi – stavebně historický průzkum*, rukopis.
Eliáš, J. O.: *Smutný osud tasovického mlýna I.* <http://www.znoj-tyden.cz/smutny-osud-tasovickeho-mlyna-ii.a430.html> – 16. 7. 2012.
Eliáš, J. O.: *Smutný osud tasovického mlýna II.* <http://www.znoj-tyden.cz/smutny-osud-tasovickeho-mlyna-i.a375.html> – 16. 7. 2012.
Eliáš, J. O.: *Smutný osud tasovického mlýna III.* <http://www.znoj-tyden.cz/smutny-osud-tasovickeho-mlyna-iii.a487.html> – 16. 7. 2012.
- 3) Markel, M.: *Mlynář. Příklad Vinzenze Handlingera*. In: Fasora, L. – Hanuš, J. – Malíř, J. (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004. s. 152–166.
Markel, M.: *Dějiny Jaroslavic*, Jaroslavice 2006.
Markel, M.: *K posloupnosti mlynářů ve Slupi*, in: Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě 2003. Znojmo 2004. s. 36–45.
- 4) Informace, pokud není uvedeno jinak, jsou čerpány z článku J. O. Eliáše – *Smutný osud tasovického mlýna*, viz výše.
- 5) Rigasová, Milada: *Novokřtenci a jejich odkaz v krajině vinařské oblasti na hranici jižní Moravy a Weinviertlu*, in: RegioM, Sborník Regionálního muzea v Mikulově 2010. s. 100–116.
Dostupné též na adrese: http://www.rmm.cz/regiom/2010/rigasova_novokrtenci.pdf.
- 6) Tomuto období by mohly náležet cihly použité k vyzdění kleneb vložených do již existující stavby v jihovýchodním rohu stavby opatřené kolkem vodního kola.
- 7) 1 zlatý moravský = 90 krejcarů, 1 zlatý rýnský = 60 krejcarů.
- 8) Mlýn se však nachází v údolí a tak nepředpokládáme jeho vybavení bleskosvodem.
- 9) Byly-li v mlýnici opravdu použity litinové sloupy, není autorovi textu známo. Při úplné absenci podpůrných sloupů v tomto prostoru je možné, že byly zpeněženy jako šrot.
- 10) Knopova turbína konstrukčně vychází z turbíny konstrukce Hänel, ta zas z turbíny Girardovy. Jedná se o mezní vertikální turbínu s plným ostřikem a axiálním průtokem, vhodnou pro spády nejspíše 0,5 až 5 m. Autorem konstrukčního řešení je inženýr Gustav Knop. <http://mve.energetika.cz/historicketurbiny/hnop.htm> – 24. 7. 2012.
Mezi výrobce patřila např. vídeňská firma Gebrüder Israel, Mühlenbauanstalt, Maschinen- und Mühlensteinfabrik, Wien, Herrengasse 3–7, jež tuto konstrukci nabízí ve svém katalogu. Neúplný nedatovaný katalog se nachází ve sbírkách Technického muzea v Brně.
- 11) Fond vodních knih Státního okresního archivu ve Znojmě.
- 12) Jednu turbínu Francis udává Seznam a mapa vodních děl Republiky Československé, Okresní finanční ředitelství Jihlava (sešit 14), Důchodkový kontrolní úřad Znojmo, s. 35. Praha 1932.
Jednu turbínu Knopp z roku 1885 pak Státní vodohospodářský plán Republiky Československé. Hlavní povodí Moravy. Dílčí SVP. XXIV – Dyje. Díl II. a III. Textová část. Vodohospodářské rozvojové a investiční středisko. Brno 1955.
- 13) Seznam a mapa vodních děl Republiky Československé uvádí jako majitele k roku 1930 Karla Goperta dědice, Státní vodohospodářský plán Republiky Československé pak v roce 1955 Fond národní obnovy.
- 14) Podlahy rozměrné mlýnice (nenesoucí ovšem žádné vybavení) jsou například

v současné době podepřeny jediným trámcem. Objekt je opatřen tabulkou zakazující vstup a pohyb v jeho útrokách je v současné době životu nebezpečný.

15) Informační tabule o projektu umístěná v prostoru stavby.

16) Podrobně o historii náhonu pojednává výše uvedený stavebně–historický průzkum slupského mlýna, jehož část historická je zevrubně pro období do poloviny 19. století zpracována Janem O. Eliášem. Autor tohoto textu uvádí pouze některé informace zpracované do obsáhlého materiálu založeného na důkladné znalosti listinných pramenů. K tomuto tématu viz též: http://www.shpelias.cz/SHPela/KrhJaroNahonResWeb_OfilnfCry.pdf – 10. 6. 2012.

17) Bylo by tak možné, že by se v nejstarším období své existence mohl počátek náhonu nalézat Micmanicím.

18) Na Müllerově mapě Moravy a mapě 1. vojenského jsou však jediné rybníky (mimo velkého Zámeckého jaroslavického) u Slupi, Oleksoviček a Jaroslavic rozloženy na toku potoku Daníže a od náhonu odděleny terénním hřbetem.

19) Mlýn fungoval do roku 1896, kdy musel poslední mlynář Ferdinand Pabst vyhlásit konkurz. Zakoupila jej Znojemská spořitelna, provoz však již nebyl obnoven.

Markel, M.: *K posloupnosti mlynářů ve Slupí*, in: Ročenka Státního okresního archivu ve Znojme 2003. Znojmo 2004.

20) Roku 1445 jsou jmenovány dva mlýny. V listině z roku 1447 jsou již mlýny tři, jeden však pustý. Je možné uvažovat o existenci funkčních mlýnů na nově zbudovaném náhonu a opuštěném mlýně na hlavním toku řeky, či jejím vedlejším rameni? První zmínka o mlýně v Jaroslavicích však pochází již z roku 1381, kdy znojemský měšťan Leubin z Jaroslavic vlastnil pozemky a mlýn v Jaroslavicích. Kde se mlýn nacházel, nevíme. Mohlo tak být na toku řeky. Markel, M.: *Dějiny Jaroslavic*, Jaroslavice 2006.

21) Tento stav je zachycen na Mühlerově mapě Moravy z roku 1716 a pozůstatkem původního toku náhonu před jeho ústím zpět do Dyje může být dosud existující odlehčovací rameno náhonu odpojující se od jeho toku v Oleksovičkách.

22) Dříve Micmanice čp. 41, v současnosti tvoří Micmanice místní část Strachotice.

K micmanickému mlýnu uvádí autor pouze několik informací čerpaných z rukopisu SHP Slupského mlýna J. O. Eliáše a k novějšímu období potom z materiálů uložených v SOKA Znojmo, vodní knihy, mlýn Micmanice.

23) Kolo na střední vodu zkonstruované Alphonse Eléonor Sagebieniem (1807–1892). První kolo bylo osazeno roku 1851 ve mlýně ve francouzském Ronquerolles. Rozšíření vynálezu bylo pozvolné, neboť ve stejné době docházelo k masivnímu rozšíření parního stroje. Sagebienovo kolo pracuje s účinností až 85 %, oproti 30 % u běžného kola na spodní vodu. Kolo je pomaloběžné, obvykle obrovských rozměrů, těžké, opatřené velkým množstvím dlouhých lopatek, vhodné pouze na střední a velké průtoky a malé a velmi malé spády. Kolu nevadí listí, písek, bahno, ledová tříšť ani větší nečistoty, při zablokování rotace však znemožní průtok vody.

http://en.wikipedia.org/wiki/Alphonse_Sagebien – 10. 6. 2012.

http://en.wikipedia.org/wiki/Sagebien_wheel – 10. 6. 2012.

<http://mve.energetika.cz/vodnimotory/kola-obecne.htm> – 10. 6. 2012.

24) Pohlednice datovaná sběratelem do roku 1911 ukazuje již novou mlýnskou budovu s věží, pohlednice datovaná 1912 pak ještě starý mlýn.

<http://www.znojmo-bob.cz/galerie.php?tab=%27.galerie.%27&category=64>.

25) Hlavičkový papír firmy Ferdinand Graf, Miezmanns, Kunstwalzmühle u. Sägewerk, sbírkový fond Technického muzea v Brně.

26) Jednalo se o osmý vyrobený stroj továrny Ignaz Storek v Brně, prvního výrobce Kaplanových turbín. Stroj s továrním označením KT44 měl oběžné kolo o průměru

1200 mm se čtyřmi lopatkami, maximální výkon 63,7 KS, 170 otáček za minutu a pracoval se spádem 1,75 m. Maximální garantovaná účinnost 83,5 % byla dosahována při hltnosti 1,4 m³ za sekundu. Turbína byla předána zákazníkovi 18. listopadu 1920.

Schwarz, J.: *Půl století Kaplanových turbín v jihomoravské energetice*, in: Sborník příspěvků ze semináře Historie Kaplanových turbín a význam Kaplanovy osobnosti. Brno 1978. s. 70.

27) K roku 1935 jsou zde zmiňovány loupačka, čistička krupic, dvě míchačky, dva filtry, dva rovinné vysévače a kartáčka.

28) O slupském mlýně informoval autor textu na prvním semináři Vodní mlýny v červnu 2002: Merta, O.: *Vodní mlýn ve Slupi*, in: Sborník ze semináře Vodní mlýny, Vysoké Mýto, Okresní muzeum ve Vysokém Mýtě 2002, s. 111–120.

Základním zdrojem informací o historii mlýna ve Slupi je stále stavebně historický průzkum z roku 1974, zejména jeho historická část zpracovaná Janem O. Eliášem.

Eliáš, J. O. – Koběrská, L. – Uher, V.: *Vodní mlýn ve Slupi – stavebně historický průzkum*, 1974, rukopis.

Jak již bylo uvedeno v úvodu textu k mladšímu období existence mlýna potom práce M. Markela: K posloupnosti mlynářů ve Slupi a materiály ve fondu vodní knihy SOkA Znojmo.

K historii mlýna a v osmdesátých letech 20. století instalovanému strojnímu vybavení – Jaroš, J.: *Vodní mlýn ve Slupi – expozice mlynářské techniky*, Technické muzeum v Brně, Brno 1988.

29) Markel, M.: *Dějiny Jaroslavice*. Jaroslavice 2006. s. 30.

30) Peřinka, F. V.: *Vlastivěda moravská – Jaroslavický okres*. Brno 1905. O vlastním vodním mlýně ve Slupi není v práci jediná zmínka.

31) Slup mlýn. Technická stavební památka, archiv Technického muzea v Brně, R 52. Dle výsledků SHP obsahuje severovýchodní nároží současné stavby část předchozí mlýnské budovy.

32) MZA pobočka Olomouc, arcibiskupská konzistoř, č. 146, Erekcční kniha oltářů v olomoucké diecézi, f. 09. Část oltáře pocházejícího ze slupského kostela Jména Panny Marie zobrazující postavy svatých panen Sv. Kateřiny (Alexandrijské), Sv. Barbory (z Nikomedie), Sv. Markéty (Antiochijské) a Sv. Doroty se nachází ve sbírkovém fondu Jihomoravského muzea ve Znojmě a je možné jej shlédnout ve znojemském Domě umění. Je pravděpodobné, že se jedná o část oltáře instalovaného na základě žádosti z roku 1512.

33) V tomto zápisu je také slupský mlýn jako jediný z mlýnů nacházejících se na panství jmenován.

34) Změny hodnoty panství mohou být také jednou z indicií k určení doby mohutné přestavby slupského mlýna.

35) Majiteli byli: od r. 1790 koupí za 890 000 zl. rýn. Antonín Josef hr. Meraviglia, v letech 1803–1812 Petr von Braun, 1812–1835 Josef hr. Pallavicini–Centurioni a jeho dědici Josef František, Petr Herkules, Dominik a Antonín hr. Pallavicini, 1835–1867 Vilém hr. Hompesch–Bollheim, 1897–1919 Pius hr. Hompesch–Bollheim a od r. 1919 Vilém říšský hrabě von Spee. L. Hosák, Historický místopis země Moravskoslezské, 1938, 107–108). Kuča, K.: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 2. díl, Praha 1997.

36) Markel, M.: *Mlynář, Příklad Vinzenze Handlingera*, in: Člověk na Moravě 19. století, Brno 2005, s. 152.

Novokřtěnění odborníci se však mohli na přestavbě mlýna podílet, či ji dokonce vést, již o tři, či čtyři desetiletí dříve.

37) V nedávné době došlo i k přehodnocení okolností a doby přestavby jaroslavického hradu v zámek, s níž bývá spojována i stavební činnost ve Slupi. Nyní je spíše uvažováno o aktivitách Scipiona hraběte z Archu po roce 1570.

Kolář, T.: *Dendrochronologické datování a stavebně technický průzkum mlýna ve Slupi*, Rukopis diplomové práce uložený na Ústavu nauky o dřevě Fakulty lesnické a dřevařské Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně, 2006 rukopis. O dendrochronologickém průzkumu bylo také referováno na 26. semináři Archeologia technica uspořádaném Technickým muzeem v Brně v roce 2007. Text příspěvku byl publikován ve sborníku Archeologia technica 19 a je volně přístupný na adrese <http://www.stara-hut.com/AT/at19/AT19-14.pdf>.

38) Moravský zemský archiv, Gubernium, B 1, M 31, kart. 930; Specifikace a soupis mlýnů ve Znojemském kraji z roku 1704.

39) MZA, Statek Jaroslavice, F 53, i. č. 434; Kniha smluv, f. 67 b – 69 a, f. 175 a – 178 b, f. 306 b, f. 368 b.

40) Během rekonstrukce objektu na přelomu 70. a 80. let minulého století mohlo dojít k výměně daného dřevěného prvku. Dendrochronologická data ukazují na výměnu některých sloupů mlýnské hranice, částí průvlaků i jejich sloupových podpor.

41) Dnes je místo nazýváno Mlýnské domky.

42) MZA Brno, velkostatek Jaroslavice F 53, jaroslavický mlýn (pečetě z roku 1782), kart. 557; slupský mlýn (1800), kart. 143 a vodní záležitosti (1810), kart. 92.

43) MZA, Pozemkové knihy, C 17, č. Ja 71, f. 47 a 48.

44) Může se jednat o původní zaústění náhonu zpět do Dyje, využívané před vybudováním jaroslavického mlýna – viz výše.

45) Ing. Otto Doležálek si v roce 1921 pronajal od majitele mlýna v Rajhradě u Brna tzv. malou stranu mlýna, v níž zřídil firmu vyrábějící mlýnské stroje. O čtyři roky později zakoupil i zbytek mlýna, jež následně modernizoval. Roku 1945 byl majetek jako německý zkonfiskován. Ing. Doležálek následně spáchal sebevraždu. Durec, I.: *Starý rajhradský mlýn, kdysi řečený Strumen*, část 3. – závěrečná, Rajhradský zpravodaj, srpen 2008, s. 8.

46) *Státní vodohospodářský plán Republiky Československé. Hlavní povodí Moravy. Dílčí SVP. XXIV – Dyje. Díl II. a III. Textová část*, Vodohospodářské rozvojové a investiční středisko, Brno 1955.

47) Autor textu se ve svém příspěvku ze semináře Vodní mlýny 2002 v otázce doby instalace turbíny, osoby investora i způsobu nabytí mlýna F. Müllerem dopustil omylu a zaměnil kladné a záporné postavy příběhu.

48) Archiv Technického muzea v Brně.

49) K problematice řešení využití vodního mlýna ve Slupi – Jaroš, J.: *Vodní mlýn ve Slupi, Principy a praxe muzejní obnovy*. Muzejní a vlastivědná práce/Časopis společnosti přátel starožitností, 30/100, 1992, č. 4, s. 214–222.

Jaroš, J.: *Vodní mlýn ve Slupi*, Muzejní a vlastivědná práce/Časopis společnosti přátel starožitností, 30/100, 1992, č. 3, s. 138–144.

50) Markel, M.: *Dějiny Jaroslavice*, Jaroslavice 2006.

Markel, M.: *Mlýnář. Příklad Vinzenze Handlingera*, in: Fasora, L. – Hanuš, J. – Malíř, J. (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 152–166.

Eliáš, J. O. – Koběrská, L. – Uher, V.: *Vodní mlýn ve Slupi – stavebně historický průzkum*, 1974, rukopis.

Státní okresní archiv ve Znojmě, fond Vodní knihy – mlýn v Jaroslavicih.

51) Hodnota vlastního mlýna činila 12 581 zl. 54 kr. Prodávající mu mimo vlastního zařízení mlýnice přenechal také dvě moučné a jedno kašové železí, čepy, všechny

prstence kamenů, zubové prstence a základové prstence, dva triangly, nový kašový kámen, brusný kámen, všechny čepové plechy, čtyři dvojhraty, dvě pařlice, páčidlo a zvedák.

Eliáš, J. O. – Koběrská, L. – Uher, V.: *Vodní mlýn ve Slupi – stavebně historický průzkum*, 1974, rukopis.

52) Mlýnský náhon je v této době již prodloužen a pohání i dolnorakouské mlýny v Laa a Ruhhofu.

53) V materiálech uložených v SOkA ve Znojmě ve fondu vodních knih je v případě jaroslavického mlýna používáno označení mährische a österreichische seite – severní, levobřežní „moravská“ a jižní pravobřežní „rakouská“.

54) Plán z roku 1857 zachycuje dvě kola na horní vodu o průměru 9 vídeňských stop a 2 palců a šířce 11 stop (tedy průměru 2,89 m a šířce 3,48 m), každé pohání 8 párů kamenů. SOkA Znojmo, fond vodních knih, mlýn Jaroslavice.

55) Plán zástavby 30 ks parního stroje od firmy Wintzheimer & Pini, Maschinen-fabrik u. Muhlbananstalt, Wien pro pana Vinzenze Handlingera, 1870. SOkA Znojmo, fond vodních knih, mlýn Jaroslavice.

Strojovna a kotelna jsou přistavěny k východní straně mlýna, kotelna na ostrově tvořeném oběma rameny náhonu, strojovna nad jižním (rakouským) ramenem. Po požáru došlo k přesunu kotelny na severní okraj areálu.

56) Mlýn opravdu roku 1898 vyhořel.

57) Ve fondu vodních knih SokA Znojmo je zachována dvojice výkresů zobrazujících řez mlýnicí se čtyřmi stolicemi a čtyřmi páry mlecích kamenů a systémem jejich pohonů a výkres válcové stolice firmy Hübner & K. Opitz in Pardubitz. Víme také, že mlýn používal čističku krupic vídeňské firmy Gebrüder Israel, Mühlenbananstalt, Maschinen- und Mühlensteinfabrik, Wien, Herrengasse 3–7, neboť Johann Graf, Joslowitz, je zmíněn mezi uživateli tohoto stroje v katalogu firmy. Neúplný nedatovaný katalog se nachází ve sbírkách Technického muzea v Brně.

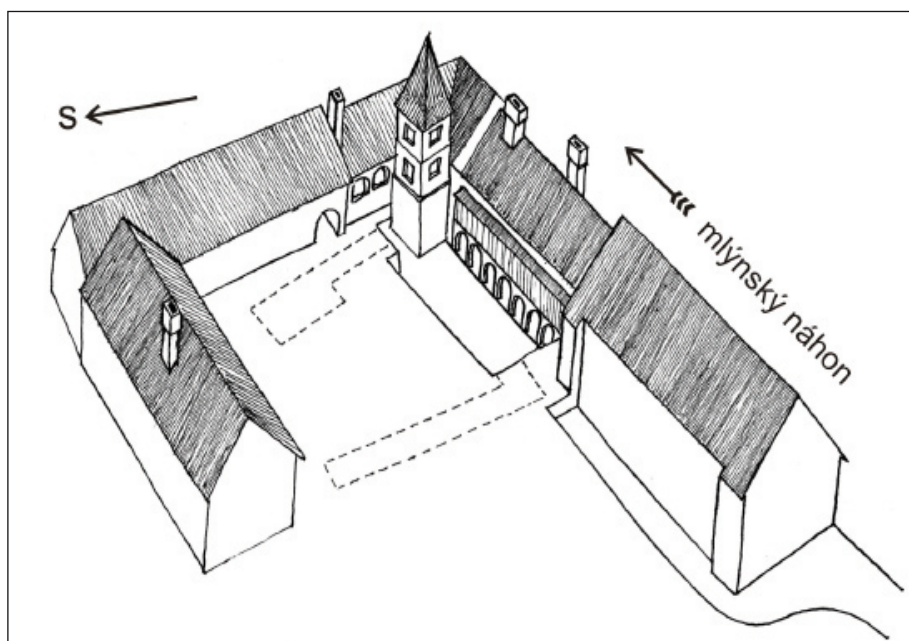
58) Státní vodohospodářský plán Republiky Československé z roku 1955 uvádí dvě turbíny Francis z r. 1902 s výkonem v provozu 90 kW. SOkA Znojmo, fond vodní knihy, mlýn Jaroslavice – zde se nacházejí dva plány týkající se vodních turbín, a to k rokům 1902 a 1920. Plán z roku 1920 se týká turbíny na „rakouské“ straně mlýna, zajišťující současně s pohonem mlýnských strojů i provoz čerpadla zásobujícího zámek vodou.

59) Atlas zařízení využívajících obnovitelné zdroje energie, <http://calla.ecn.cz/atlas/detail.php?id=827> – 10. 6. 2012.

Obrazová příloha

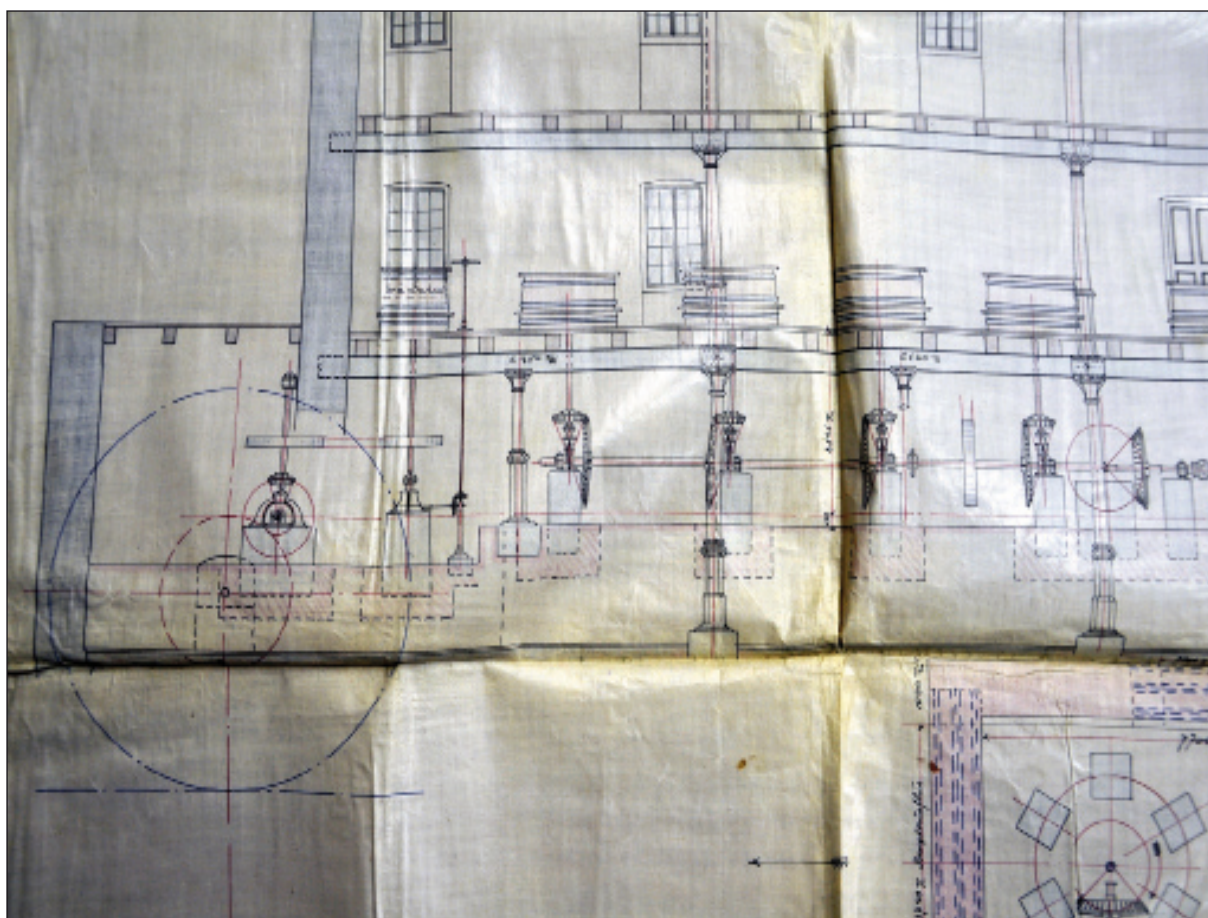
Obr. 1. Tok Dyje mezi Znojmem a Hrádkem na mapě 2. vojenského mapování (1836–1840). Zleva mlýn v Tasovicích, Krhovický jez a mlýny na Krhovicko-jaroslavickém náhonu – v Micmanicích, Slupí a Jaroslavicích. Listy W 12 I, W 12 II, WW 13 I a W 13 II http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?z_height=700&lang=cs&z_width=1000&z_newwin=0&map_root=2vm.

Obr. 2. Tasovice (ZN). Pokus o rekonstrukci vzhledu mlýna na konci 16. století. Mlýnice zcela vpravo, čárkovaně vyznačeny sklepy. Kresba J. Merta.

Obr. 3. Tasovický mlýn na mapě stabilního katastru z roku 1824. Moravský zemský archiv, fond D9 MOR264618240.

Obr. 4. Tasovice (ZN). Řez částí mlýnice na plánu z roku 1883. Je zde vidět šest ze sedmi párů mlecích kamenů mlýna, řešení jejich pohonu, litinové sloupky mlýnice a jediné zanechané vodní kolo – zbylá byla nahrazena turbínou (turbínami?). SOkA Znojmo, vodní knihy, mlýn Tasovice.

Obr. 5. Tasovice (ZN). Dvůr mlýna v poválečném období. Uprostřed schodišťová věž, zcela vpravo mlýnice. Nejnižší část jižního křídla s dřevěnou verandou nesenou arkádami (za stromem) je nejstarší zděnou částí mlýna. Fotoarchiv NPÚ, ú.o.p. Brno.

Obr. 7. Tasovice (ZN). Návodní strana jižního křídla mlýna během úprav náhonu v roce 2011. Mlýnice s otiskem turbínového domku byla vystavěna v poslední čtvrtině 16. století a zvýšena v osmdesátých letech 19. století. Foto O. Merta, 2011.

Obr. 6. Tasovice (ZN). Arkáda v přízemí dvorní části jižního křídla mlýna. Současný stav. Foto Ondřej Merta, 2011.

Obr. 8. Nejstarší část Křhovicicko-jaroslavického náhonu na mapě 2. vojenského mapování (na Moravě provedeno 1836–1840). Vyznačeny zleva: jez v Křhovicích, neslovický mlýn (bílý kroužek, v textu nezmiňen), micmanický mlýn, slupský mlýn, jaroslavický mlýn, http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?z_height=700&lang=cs&z_width=1000&z_newwin=0&map_rot=2vm.

Obr. 9. Micmanický mlýn na mapě stabilního katastru z roku 1824. Moravský zemský archiv, fond D9 MOR155218240.

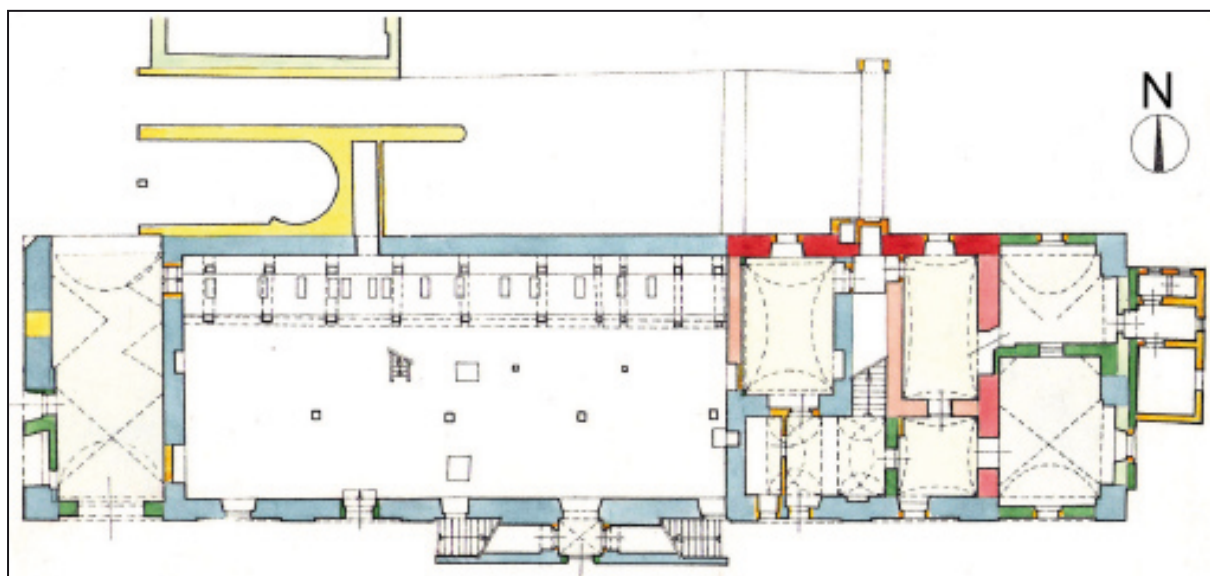
Obr. 10. Hlavičkový papír firmy Ferdinand Graf (1910?–1925?) s vyobrazením areálu micmanického mlýna. Sbírkový fond Technického muzea v Brně.

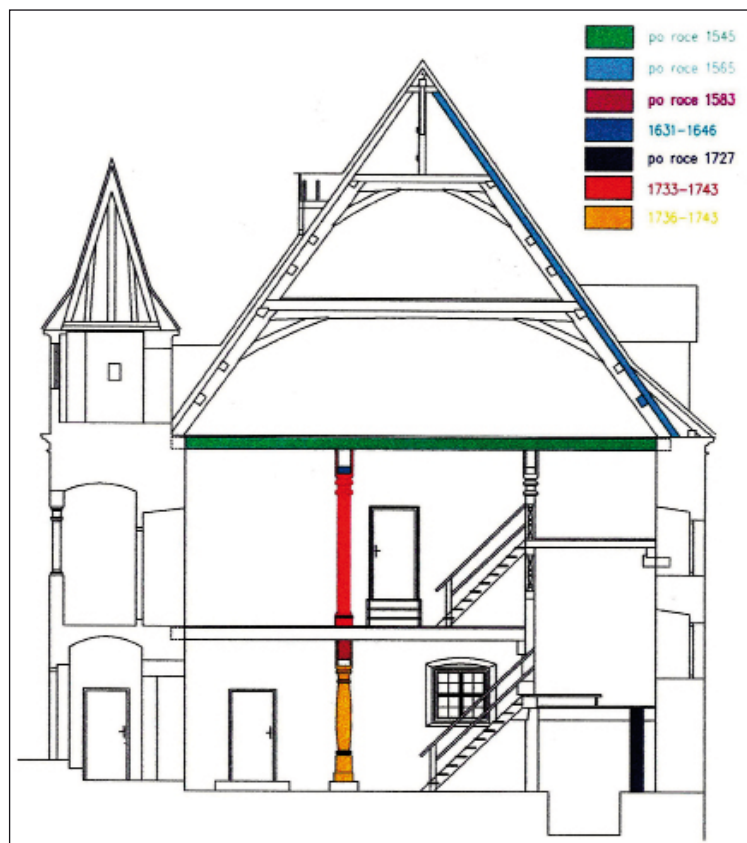
Obr. 11. Strachotice, místní část Micmanice (ZN), současný stav mlýna. Foto O. Merta, 2011.

Obr. 12. Slup na mapě stabilního katastru z roku 1824. Jsou patrná obě ramena mlýnského náhonu obtékajících ves a v pravé horní části relikv některého ze starých ramen řeky Dyje. Moravský zemský archiv, fond D9 MOR314518240.

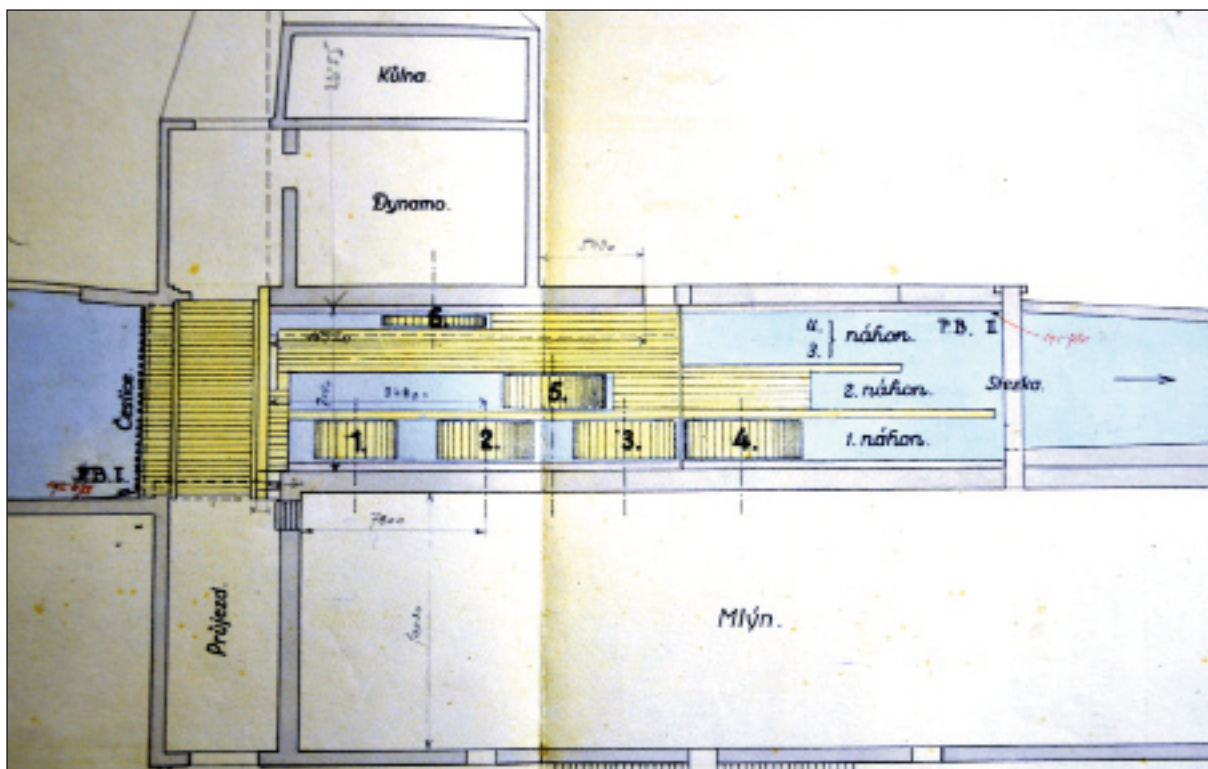
Obr. 13. Slup, půdorys mlýna s vyznačením výsledků stavebně historického průzkumu. Obvyklý barevný klíč. Eliáš, J. O. – Koběrská, L. – Uher, V.: Vodní mlýn ve Slupi – stavebně historický průzkum, rukopis.

Obr. 14. Slup, příčný řez mlýnem s vyznačením zjištěného stáří některých dřevěných stavebních a konstrukčních prvků mlýna. Kolář, T.: Dendrochronologické datování a stavebně technický průzkum mlýna ve Slupi. Rukopis diplomové práce uložený na Ústavu nauky o dřevě Fakulty lesnické a dřevařské Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně, 2006 rukopis.

Obr. 15. Slup (ZN). Pohled na mlýn od východu před rokem 1912, archiv Technického muzea v Brně.

Obr. 16. Slup (ZN). Šestice vodních kol mlýna na plánu z roku 1933, SOkA Znojmo, vodní knihy, mlýn ve Slupi.

Obr. 17. Slup (ZN). Pohled na mlýn od jihozápadu v roce 1966. Na západní straně mlýnské budovy je viditelný otisk chlévů zbouraných v roce 1953. Archiv Technického muzea v Brně.

Obr. 19. Slup (ZN). Současný pohled na průčelí vodního mlýna. Foto E. Řezáčová, 2011.

Obr. 18. Slup (ZN). Návodní strana mlýna na počátku sedmdesátých let 20. století. V pozadí je viditelný turbínový domek odstraněný během rekonstrukce. Archiv Technického muzea v Brně.

Obr. 20. Slup (ZN). Současný pohled na návodní stranu mlýna se čtveřicí vodních kol. Foto E. Řezáčová, 2011.

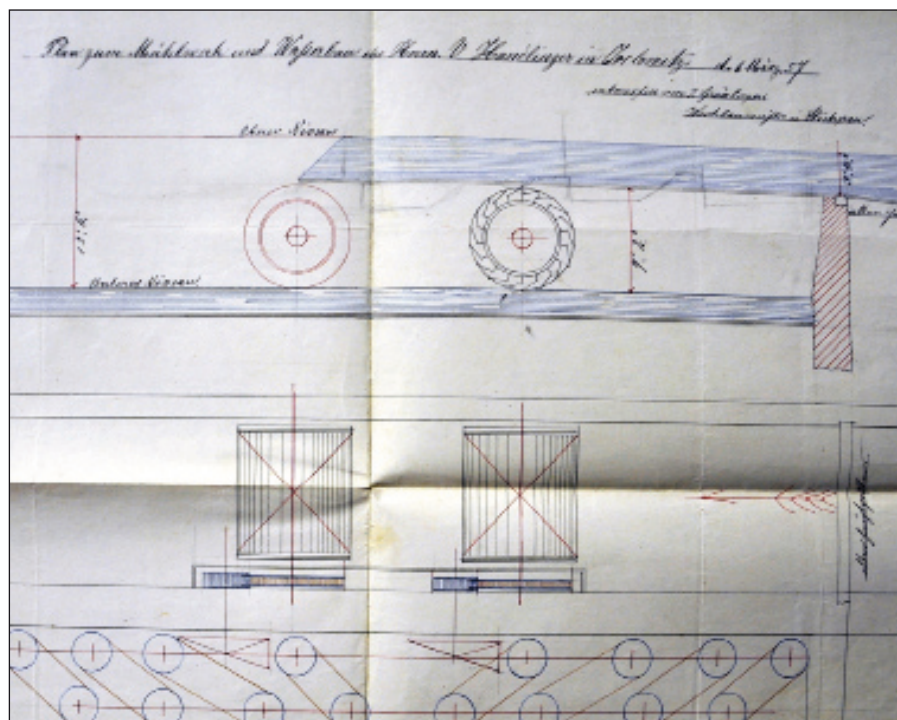
Obr. 21. Slup (ZN). Současný stav. Zanáška mlýna s nepůvodními složeními uměleckého mlýna a kašního. Obvyčejné složení, též umístěné na zanášce je mimo fotografii. Foto E. Řezáčová, 2011.

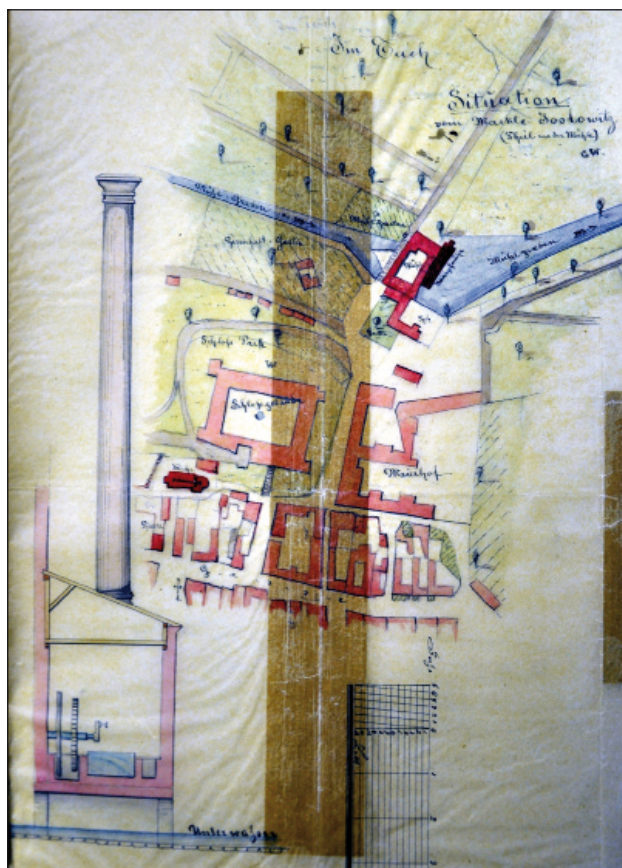
Obr. 22. Slup (ZN). Pohled na část expozice vývoje mlynářství instalované v obytné části vodního mlýna. Foto E. Řezáčová, 2011.

Obr. 23. Část městečka Jaroslavice na mapě stabilního katastru z roku 1824 s viditelným zámekem, částí hospodářského dvora a mlýnem na větvicím se mlýnském náhonu. Moravský zemský archiv, fond D9 MOR093918240.

Obr. 24. Jaroslavice (ZN). Plán instalace nového pohonu – dvojice kol na horní vodu – a přenos síly k pohonu mlecích kamenů z roku 1857. SOKA Znojmo, vodní kniha, mlýn v Jaroslavicích.

Obr. 25. Jaroslavice (ZN). Plán instalace parního pohonu mlýna z roku 1870. Situace a příčný řez strojnou. SOKA Znojmo, vodní knihy, mlýn v Jaroslavicích.

Obr. 26. Jaroslavice (ZN). Pohled na komplex mlýna od východu, za hejnem husí je viditelné ústí „rakouského“ ramene náhonu. Uprostřed budova mlýna vystavěná po požáru v roce 1898 a vpravo nižší budova ukrývající strojovnu parního stroje a kotelnu, jejíž komín je již mimo fotografii. Okolo roku 1920. Archiv Technického muzea v Brně.

Obr. 27. Jaroslavice (ZN). Současný pohled na areál mlýna od východu s patrným vyústěním „moravského“ ramene, na němž je instalována provozovaná vodní turbína. Foto O. Merta, 2011.

Dochované vodní mlýny na Hlučínsku

Květa Jordánová

Hlučínsko je oblast rozprostírající se na území o rozloze 316 km² v okrese Opava. Specifický politicko-hospodářský vývoj Hlučínska do velké míry ovlivnil mimo jiné i charakter a osudy vesnických výrobních objektů a vodních mlýnů. Pro pochopení současného stavu a nízkého počtu, ve kterém se vodní mlýny na Hlučínsku dochovaly, je nezbytné situaci alespoň v krátkosti nastínit.

Mezním rokem pro hospodářský vývoj Hlučínska se stal rok 1742, kdy došlo k rozpadu Slezska na Pruské a Rakouské Slezsko. Bez ohledu na širší souvislosti (dopravní situaci, rozmístění průmyslu a dostupnost zdrojů) byly vytvořeny nové územní hranice a již od roku 1818 spadlo Hlučínsko po administrativní reformě k okresu Racibrz (PL). Z možných zdrojů obživy se obyvatelům oblasti nabízelo pouze drobné zemědělství, nejbližšími politickými, hospodářskými a kulturními centry se stali poněkud vzdálený Berlín a Katowice. Až do připojení Hlučínska k Československu v roce 1920 se tedy jednalo o převážně zemědělskou oblast, odkázanou na místní zdroje surovin. Na poměrně malém území s minimem vodních toků tak ještě v roce 1930 mlelo 28 vodních mlýnů a prosperovalo 90 pekáren. V roce 1938 bylo na základě Mnichovské dohody připojeno Hlučínsko jako bývalá součást Pruského Slezska k Třetí říši a územní hranice tak byly opět pozměněny.

Devastující vliv na činnost vodních mlýnů mělo v 50. letech 20. století, stejně jako ve zbytku republiky, znárodnění. Faktorem, který ale zapříčinil masovou přestavbu objektů či jejich demolice, byl rostoucí blahobyt obyvatel Hlučínska. S připojením oblasti k Československu pro její obyvatele výrazně stoupl počet pracovních příležitostí v dostupných lokalitách. Hlavním zdrojem obživy se staly doly a hutě v blízkosti Ostravy, vzdálené pouhých 12 km od správního města Hlučín. Další, nezanedbatelný příliv financí pro oblast znamenaly po roce 1989 úzké kontakty na Německo. Mnozí obyvatelé Hlučínska využili svůj nárok na německé občanství, které jim umožnilo, v průměru po dvou letech od podání žádosti o občanství, nastoupit do zaměstnání nejen v Německu, ale také v ostatních západoevropských zemích. Příliv nových finančních možností a odlišná mentalita obyvatel jsou samozřejmě jen jedny z mnoha činitelů, proč na území najdeme jen minimum profánních historických objektů.¹ Potřeba stavět, přestavovat, zvelebovat a poté znovu přestavět je ale pro území dodnes rysem každopádně více než typickým... Z původního počtu 28 mlýnů se do současné doby dochovalo 6 objektů.

Objekty dochovaných vodních mlýnů na Hlučínsku se v celorepublikovém měřítku se svými parametry neřadí k nejvýkonnějším, nejmodernějším či k nejreprezentativnějším. Dochované torzo výrobních objektů však tvoří nedílnou součást historie kraje a vypovídá spolu s dochovaným strojním zařízením o schopnosti území *užít se*. V neposlední řadě odkazuje prokazatelná existence vesnických výrobních objektů navzdory nevyhovujícím přírodním podmínkám² k tomu, co je mnohdy prohlašováno s ironií a úšklebkem *přespolních* - o podnikavém duchu a pracovitosti obyvatel Hlučínska. Nejstarším mlýnem a z hlediska produkce i mlýnem největším byl v současné době již jen částečně dochovaný mlýn v Hlučíně.

Ačkoliv byl hlučínský mlýn vystavěn při levém břehu řeky Opavy,³ u řeky bychom jej dnes z důvodu regulace toku hledali marně. Bývalý objekt mlýna se nachází po levé straně hlavní silnice ve směru Hlučín–Děhylov. Mlýn je poprvé v historických prame-

nech zmiňován už v roce 1377, pod názvem **Grosse Mühle**. Údaje o jeho zařízení, přesné lokaci nebo podobě však chybí. Další dohledané informace pocházejí až ze 17. století, kdy mlýn náležel majitelům hlučinského panství. Mlýn byl v této době kamenný a jeho strojní zařízení se skládalo ze 4 mlýnských složení. V roce 1804 mlýn vyhořel a jeho obnova za investičních nákladů tehdejšího držitele hlučinských statků, Emanuela, svobodného pána Spens-Boden, trvala až do dubna roku 1805, kdy došlo po téměř roční odmlce k prvnímu mletí. Znovu vystavěna musela být i s mlýnem bezprostředně sousedící sýpka a hospodářské budovy. Částečné povědomí o velikosti mlýna a jeho chodu po obnově z roku 1806 je možné odvodit z historických pramenů, které se dochovaly k provozu hlučinské valchy. Ta se nacházela na téže náhonu jako mlýn, ovšem po jeho levé straně. Valchu předal hlučinskému cechu soukeníků do dědičného nájmu v roce 1821 tehdejší majitel hlučinského panství. Cech soukeníků měl soudně stanoveno, že nesmí omezit provoz mlýna. Voda přitékající společným náhonem musela stačit alespoň na pohon dvou mlýnských složení ze čtyř. V případě, že byl nedostatek vody a v jeho důsledku by mohlo dojít k odstavení mlýna, musela být valcha zastavena a docházelo k střídání mletí a provozu valchy po 24 hodinách. V roce 1878 se podmínky podporující mlynářské řemeslo na úkor provozu valchy změnily. Tehdejší majitel mlýna, Valentin Smeczka, byl povinen na základě soudního rozhodnutí odstranit z náhonu dřevěné koryto, které zajišťovalo silnější přítok vody ze společného náhonu s valchou k jeho mlýnu. V letech 1878–1902 byla valcha pronajata hlučinským punčochářům a na konci roku 1902 zrušena a přestavěna na vodní elektrárnu města Hlučín. Informace související s mlýnem se v listinách objevují ve spojitosti s prodejem vodního díla elektrárny, kterou po připojení města na přespolní síť Moravskoslezských elektráren odkoupil Alexandr Smeczka, dědic hlučinského mlýna. Při využití stávající turbíny vybudoval v místech městské elektrárny na svou dobu moderní pilu s vertikálním katrem, srovnávačkou, hoblovacím strojem a bruskou a zmodernizoval také zařízení mlýna. V následujících letech měl mlýn i pila společný osud i majitele. Po Alexandru Smeczce se v roce 1912 stal novým majitelem podniků živnostník Wilhelm Breiler, který v roce 1920, po připojení Hlučínska k Československé republice vytvořil spolu s živnostníkem Janem Havlíčkem obchodní společnost **Hlučinský mlýn a pila Breiler a Havlíček v Hlučíně**, která slučovala již jmenovaný Breilerův podnik v Hlučíně a Havlíčkův mlýn ve Lhotě. O rok později, v roce 1921 Jan Havlíček Hlučinský mlýn s pilou koupil a podnik byl přejmenován na **J. Havlíček, mlýny a pila Hlučín**. Během okupace mlel hlučinský mlýn obilí pod hlavičkou **Havlíček Mühlen Hultschin**.

Po znárodnění došlo k zavedení národní správy nad celým majetkem a mlýn s pilou byl včleněn do podniku **Československé mlýny, n.p. Praha**.⁴ V následujících letech byly objekty využívány k mletí krmných směsí, jako skladové objekty a budovy i zařízení nezadržitelně chátraly. Mlýnice byla zbořena z důvodu havarijního stavu v 90. letech 20. století a turbíny demontovány.

Vodní dílo hlučinského mlýna začínalo u přepadového jezu⁵ a pokračovalo 2578 m dlouhým náhonem až ke dvěma stavidlům navzájem vymezeným betonovým sloupkem a jalovým stavidlem. Za stavidly voda přepadávala spádem vysokým 2,75 m na korečková vodní kola, která byla nahrazena vertikální Francisovu turbínu o hltlosti 545 l/s pohánějící strojní zařízení pily⁶ a druhou, taktéž vertikální Francisovu turbínu o hltlosti 1 455 l/s, která pohaněla zařízení mlýnice.⁷

Dnes již neexistující objekt mlýnice stál na pravé straně náhonu, naproti dochovanému objektu městské elektrárny. V současné době dokládá existenci kdysi prosperujícího potravinářského podniku v terénu dochovaný zbytek betonové stěny náhonu, monumentální sýpka a citlivě rekonstruovaná obytná budova.

Druhým největším mlýnem na řece Opavě byl **Kolečkův mlýn**⁸ v katastru obce Kozmice. Pátrání po osudech mlýna a jeho obyvatelích se na první pohled zdálo takřka beznadějně. Ucelený přehled o vlastnických vztazích na Kolečkově mlýně sice popisuje Pavel Solnický v knize Vodní mlýny na Moravě a ve Slezsku,⁹ vlastní stavbě mlýna ani zařízení se však podrobně nevěnuje. Písemné prameny (mimo situační zákresy v mapě) se nedochovaly ani ve Státním okresním archívu v Opavě a další možný zdroj informací, kronika obce Kozmice, byla po územně-správním připojení vesnice k městi Hlučín ztracena.¹⁰ Zmínky o existenci mlýna nejsou ani v plošném výzkumu průmyslového dědictví¹¹ okresu Opava. O to příjemnější překvapení odhalil terénní průzkum a setkání s rodinou Kolečkovou. Mlýn se dochoval v téměř autentické podobě, do jaké byl v roce 1928 přestavěn a paní Alice Kolečková vede vlastní kroniku mlýna...

Mlýn se nachází na levém břehu řeky Opavy, po levé straně silnice ve směru Kozmice-Jilešovice a impozantní budova mlýnice z rezného zdiva je vidět už z dálky. Jeho historie se začíná pozvolna odvíjet od roku 1823, kdy se do mlýna v Jilešovicích přišel Kašpar Koleczko. O důvodech, které ho o pár let později vedly k výstavbě mlýna v Kozmicích lze dnes pouze polemizovat. Vybudování nového vodního díla i s náhonem v polovině 19. století je však věci poměrně nezvyklou a nákladnou. Udělení mlynářské koncese v roce 1843 a dostavba mlýna v roce 1845 tak staví Kolečkův mlýn do pozice nejmladšího mlýna na Hlučínsku.

Výstavba mlýnské usedlosti, čítající kromě hlavního výrobního a obytného objektu i chlív a stodolu, začala v roce 1843 a ukončena byla v roce 1845. Mlýn byl postaven u náhonu Opavy a pohon mlýnského zařízení tvořilo jedno korečkové vodní kolo na svrchní vodu a jedno na vodu spodní. Popis strojního zařízení se prozatím nepodařilo dohledat, dle archivní fotografie je však zřejmé, že mlýn byl vystavěn jako mlýn umělecký. Klapot vodních kol utichl až v roce 1928, kdy došlo za nemalých investic dědice usedlosti, Eugena Koleczka k přestavbě a modernizaci mlýna. Dřevěné přístřešky vodních kol nahradila zděná strojovna a základem modernizovaného strojního zařízení se stala vertikální Francisova turbína s maximálním výkonem 40 HP při spádu 1,40 m a čtyři válcové stolice firmy Josefa Prokopa synové, Pardubice. V následujících letech mlýn prosperoval. K stálým obyvatelům usedlosti patřili kromě rodiny Koleczkovy také dva tovaryši, služebná a účetní, smířalo se několik druhů mouky, část energie vyrobená turbínou byla dodávána do sítě. Po připojení Hlučínska k Německu a vypuknutí války vypadala situace ve mlýně podobně jako v ostatních rodinách na Hlučínsku. Muži museli narukovat do německé armády, nelehkou práci zastávaly hlavně ženy a děti a poklidné dny se střídaly se dny provázenými tragickými zprávami. Na sklonku války, v dubnu 1945, zachvátil mlýn v důsledku posledních bojů v Jilešovicích provázených prudkou střelbou požár. V roce 1949 přešel mlýn pod správu **Hospodářského družstva Hlučín** a následovně v roce 1953 pod **Slezské mlýny, n. p. Krnov**. Už v roce 1957 přešel ale mlýn znovu pod správu **Hospodářského družstva Hlučín** a s tímto převodem došlo i ke znárodnění veškerého majetku a změně výrobního programu. Mlecí zařízení bylo demontováno a nahrazeno strojním zařízením na míchání krmných směsí. V provozu zůstala Francisova turbína a to až do roku 1970, kdy došlo z důvodu poškození jezu k jejímu odstavení a celkové elektrifikaci strojního zařízení. V roce 1991 byl majetek v restituci navrácen rodině Kolečkové.

V současné době slouží mlýnice stále k výrobě krmných směsí a kousek od mlýna ve směru toku řeky stojí při náhonu budova malé vodní elektrárny z roku 1999 se dvěma moderními Kaplanovými turbínami o výkonu 174 kW. Pamětníkem na staré časy je téměř kompletně dochovaná Francisova turbína v původní strojovně a několik mlýnských kamenů před branou do mlýna.

O dalších mlýnech se bohužel podařilo shromáždit jen minimum informací. Archivní materiály pocházejí pouze z jednoho zdroje,¹² odborná literatura mlýny nezmiňuje a současní majitelé objektů mají o jejich historii pouze mlhavé povědomí. Z hlediska dochovaného množství zařízení je nejzajímavějším mlýnem **Vitáskův mlýn** v Bělé. Ačkoliv dle archivních materiálů stojí mlýn v Bělé od nepaměti, je jako prvním majitelem mlýna jmenovitě uváděn Jan Pantsch, a to až v roce 1774. Mlýn se nachází na lesní samotě, po pravé straně silnice mezi obcemi Bělá a Závada. Podoba mlýnu a zařízení v roce 1929, kdy mlýn vlastnil Jan Vitásek, je zřejmá z žádosti o přiznání vodního práva. Mlecí zařízení pohánělo vodou z blízkého rybníka o vodní ploše 12 500 m² vodní kolo na vrchní vodu o průměru 3 m a výkonu 5 HP. Rybník byl napájen pouze dešťovou vodou a vodu sváděnou z přiléhajících luk, mletí bylo tedy při dobrém stavu vody možné pouze 4-6 hodin denně. Zařízení mlýna ještě v roce 1929 čítalo kromě vodního kola jednu válcovou stolicí, jeden francouzský kámen a jeden špičák. Okolními mlynáři byl mlýn pro svou velikost hanlivě nazýván „kačak“.

Dle dochovaného strojního zařízení musel být mlýn po roce 1929 modernizován. K zařízení mlýna přibyl elektromotor, který je dodnes na původním místě a zřejmě dvě válcové stolice a technologicky návazné zařízení.

Mlýn i přilehlé budovy jsou dochovány takřka bez novodobých zásahů, je zachováno téměř kompletně i strojní zařízení a majitel mlýna uvažuje o vybudování menší mlynářské expozice. Poměrně velkou překážkou je však naprostý nedostatek vody a vyschlý rybník...

Dalším z dochovaných mlýnů je vodní **mlýn K. a H. Doležalových** v Ludgeřovicích. Přestavěná budova mlýnice se nachází v centru obce, při Ludgeřovickém potoce. Prvé zmínky o mlýně pocházejí z roku 1850, kdy byl jeho majitelem J. Honisch. O podobě mlýna z této doby bohužel nejsou žádné bližší informace. Lze však předpokládat, že vodní motor tvořilo vodní kolo na vrchní vodu. Mlýn byl poháněn vodou z rybníka vzdáleného od lednice vodního kola cca 200 m. V roce 1910 je majitelem mlýna Alois Schaffarczik, který mlýn zmodernizoval na válcový a v jeho bezprostřední blízkosti vybudoval parní pekárnu. Další technickou novinkou byl zakoupený spalovací motor o výkonu 20 HP. Stávající vodní kolo na svrchní vodu mělo výkon 2-4 HP. Po A. Schaffarczikovi mlýn koupil Hubert Doležal, který přistoupil k opětovné modernizaci. Povolení k přestavbě mlýna a zabudování Francisovy kotlové turbíny s horizontální hřídelí dostal od okresního úřadu v Hlučíně v roce 1929. Bylo počítáno s výkonem turbíny 7, 5-10 HP při průtoku 161 l/v při spádu 4,5 m. Ke spuštění turbíny a zápisu do vodní knihy ale došlo až v roce 1932. Jako pomocné zařízení pro pohon mlýnu byl instalován také nový spalovací motor. Mlýn vlastnila rodina Doležalova až do znárodnění v roce 1957. V následujících letech byly objekty využívány jako sklady.

Dalšími dochovanými mlýny na Hlučínsku jsou ještě **Golaisův mlýn** v Píšti, který bohužel čeká v následujícím roce demolice a **Svobodův mlýn** v Sudicích. S majiteli se sice podařilo spojit, nicméně s dokumentací objektů prozatím nesouhlasili... Zajímavou oblastí, která by jistě stála za samostatné zpracování, jsou částečně dochované mlýnské náhony, jezy a rybníky. Průtok vody byl na potocích ve většině obcí (pomineme-li mlýny na řece Opavě) příliš slabý a síla proudu se značně měnila s ročním obdobím. Podmínkou pro pravidelné mletí bylo toky aspoň částečně regulovat, stavět umělé náhony, budovat jezy a jednoduchá zdymadla.

Poznámkový aparát

- 1) Naopak církevní architekturu hrdě se hlásící k německé cihlové neogotice je možné v podobě kaplí, hrobek i monumentálních chrámů spatřit takřka v každé obci.
- 2) Jedinou řekou na sledovaném území je řeka Opava, na které bylo prokazatelně 6 vodních mlýnů. Zbylých 20 objektů stálo při potocích a 2 objekty byly poháněny vodou z rybníků.
- 3) Od 50. let byl běžně užíván název řeky Opavice, od 50. let se i na mapách objevuje spíše dnes platný název Opava. Pro jednodušší orientaci v textu je použit současný název Opava.
- 4) SokA Opava, fond Okresní archiv Hlučín, k. č. 7, inv. č. 11.
- 5) Jez o délce koruny 48 m byl zhotoven ze dřeva vyplněného kamením a bočnice tvořily stěny z lomového kamene o délce 7 m. zdroj pozn. č. 4.
- 6) Vodní kolo valchy bylo nahrazeno turbínou v roce 1902 při přestavbě budovy na elektrárnu, šlo zřejmě o turbínu Girardovu se svislou hřídelí. Ta byla při zrušení elektrárny a přístavbě dřevěného přístřešku pily nahrazena výkonnější turbínou Francisovu. pozn. č. 4.
- 7) Povolení k osazení turbíny k pohonu mlýna bylo uděleno okresním výborem v Opole v srpnu 1919. pozn. č. 4.
- 8) Do roku 1950 psáno Koleczko.
- 9) SOLNICKÝ, P., Vodní mlýny na Moravě a ve Slezsku, I. díl, Praha, 2007. s. 63-64.
- 10) info: www.kozmice.cz/obec/kronika, nahlíženo: 30. 8. 2011.
- 11) Od roku 1999 je jednotlivými odbornými pracovišti Národního památkového ústavu prováděno plošné mapování a dokumentace průmyslu na území bývalých okresů. Na základě získaných informací dochází k doporučení stavby či strojního zařízení k zápisu do Ústředního seznamu kulturních památek. Výzkumy nejsou publikovány.
- 12) SokA Opava, fond Okresní archiv Hlučín, k. č. 4-6. Jedná se o žádosti o uznání vodního práva po přičlenění Hlučínska k Československu. Plánová dokumentace a původní žádosti o udělení vodního práva byly do roku 1920 zřejmě v archívu v Opole. Materiály však z časových důvodů ještě nebyly vyhledány.

Obrazová příloha

Obr. 1. Velký mlýn v Hlučíně, čp. 404 (OP). Dobo-
vou pohlednici poskytl Muzeum Hlučínska, stav z
roku 1912, v pozadí mlýn a sýpka.

Obr. 2. Velký mlýn v Hlučíně, čp. 404 (OP). Obytná
budova mlýnu. Foto K. Jordánová, 2011.

Obr. 3. Kolečkův mlýn, Kozmice, čp. 106 (OP), ar-
chivní fotografie, poskytla rodina Kolečkova, stav
okolo roku 1911.

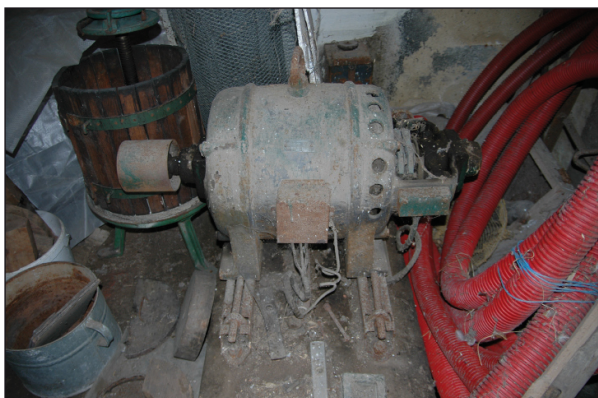
Obr. 4. Kolečkův mlýn, Kozmice, čp. 106 (OP).
Současný stav mlýnice a původní strojovny turbi-
ny. Foto K. Jordánová, 2011.

Obr. 5. Kolečkův mlýn, Kozmice, čp. 106 (OP). Pů-
vodní strojovna turbíny. Foto K. Jordánová, 2011.

Obr. 6. Vitáskův mlýn, Bělá, čp. 88 (OP). Mlýnice a
obytná část mlýnu. Foto K. Jordánová, 2011.

Obr. 7. Vitáskův mlýn, Bělá, čp. 88 (OP). Přístavek pro elektromotor. Foto K. Jordánová, 2011.

Obr. 9. Mlýn K. a H. Doležalových, Ludgeřovice, čp. 225 (OP), Současný stav mlýnice. Foto K. Jordánová, 2010.

Obr. 8. Mlýn K. a H. Doležalových, Ludgeřovice, čp. 225 (OP), dobová pohlednice, poskytla paní Schaffarczikova.

Obr. 10. Mlýn K. a H. Doležalových, Ludgeřovice, čp. 225(OP). Strojovna turbíny, současný stav. Foto K. Jordánová, 2010.

Kunžak, okr. Jindřichův Hradec - Mlýn čp. 113 (staré čp. 83)

Jarmila Hansová, Radim Urbánek, Jan Pešta

Dějiny mlýna (Jarmila Hansová)

Písemné prameny k tomuto mlýnu jsou zachovány v míře poměrně bohaté. Základní páteř jeho dějin tvoří zachovaná řada kupních smluv, začínající již na přelomu 16. a 17. století a sahající až do poloviny 20. století.¹ Bohužel nejsou k dispozici žádné inventáře mlýna, které někdy bývají ke kupním smlouvám přiloženy. O technologickém vybavení mlýna tak dává velmi podrobný přehled až fond Mlynářské ústředí, který zachycuje agendu mlýna pro období let 1938–1948.² Pro tento mlýn bohužel nebyla nalezena vodní kniha³ ani stavební spisy.⁴ Ve fondu Velkostatek Telč se nepodařilo ke Kunžackému mlýnu nalézt nic.⁵

Statek - později panství Kunžak

Kunžak náležel koncem 14. století pánům z Hradce. Po nich přešel na Slavaty a při dělení jejich majetku připadl spolu s Telčí Marii Barboře Slavatové, provdané za Antonína hraběte Lichtenštejna-Kastelkorna. Asi v polovině 18. století zdědil panství rod hrabat Podstatských.

Roku 1848 vlastnil Kunžak Leopold hrabě Podstatský z Lichtenšteina. V 16. století byl statek Kunžak považován za součást telčského panství a samostatný velkostatek se z něj vytvořil až později.⁶

Dějiny mlýna podle jeho majitelů

Rodina Vosvačilova (počátek 17. století – 1677)

Nejstarší zápis na „mlejn Vosvačilův“ pochází někdy z přelomu 16. a 17. století, kdy jej držel Jan „mlynář“, který mlýn koupil za 120 kop grošů míšeňských, splácených po 4 kopách. Pojmenování „mlynář“ zde označuje řemeslo majitele mlýna a nepřešlo trvale do pozice příjmení (jak se často stávalo), soudě podle toho, že jméno Vosvačil se v gruntovníci znovu vyskytuje u členů této rodiny v druhé půli 17. století.

Po zemřelém Janu mlynáři zůstal roku 1611 na mlýně jeho syn Jiřík mlynář, kterému se podařilo mlýn zcela zaplatit.⁷

Roku 1625 prodal kunžacký úřad za 250 kop Janovi, synu Jiříka mlynáře. Suma sestávala z dluhů v celkové výši 58 kop 15 grošů a o zbytek se rovným dílem podělili zmíněný Jan a dále macecha Marjána a (snad Janova sestra?) Markyta.⁸

Zmínka o kunžackém úřadě se pravděpodobně týkala panského úřadu, neboť lze předpokládat, že mlýn patřil vrchnosti a prodáván byl jejich poddaným emfiteuticky, což je jistý druh nájmu. V tomto postavení u nás byla velká část mlynářů, protože neměli prostředky na koupi či nákladnou výstavbu vlastního mlýna.⁹

Jan mlynář hospodařil na mlýnu plných 52 let. Až po jeho skonu se v zápisech znovu objevuje příjmení rodiny, po níž byl mlýn pojmenován: „Letha 1677 dne 2. Aprilis po smrti nebožtíka Jana Wodswačila koupil tento mlejn gruntovej od pozůstalých 5 sirotek Martin Rokyta¹⁰ za sumu 250 kop. Zaval sirotekům 60 kop, ostatní sumu [má] po vejruncích při soudech po 6 kopách pokládat.“ Janovým sirotekům Tomášovi, Šebestiánovi, Maryaně, Lídě a Justyně měl vyplatit po 31 kopách.¹¹

Rodina Rokytova (1677–1844)

Martin Rokyta (1677–1720)

Martin Rokyta byl prvním z rodu, který vlastnil mlýn následujících 167 let, totiž mezi lety 1677–1844. On sám zde působil dlouhých 43 let, než „ještě při živobytí svým popustil dobrovolně mlejn tento synu svému Jakubovi“.¹²

Jakub Rokyta (1720– 1732)

Zápis o předání mlýna dne 28. února 1720 Jakubovi, který měl tehdy „vkročit do manželského stavu“ a pojmout za svou manželku Žofii, vlastní dceru Martina Stenhauzera, byl pořízen až zpětně. Obsahuje totiž i vypsání událostí, které se staly až v následujících letech. Podmínkou prodeje bylo, „že kdyby toho syna Jakuba Pán Bůh časnou smrtí navštívil a z tohoto světa povolati ráčil, aby ta živnost neb mlejn jeho pozůstalý manželce jedině patřiti měl. I stanouce se tak, že on Jakub v malých letech, když věž kunžatecká se spravovala, jakožto nádeník při tom spravování nenadáně dolů jest spadl, a jsouc do třetího dne živ, potomně stonal, a tu živnost dle odkazu otcovského, ženě svéj zanechal, ona pak, provdávaje se za Matěje Šikle z Pyšel, takovou jemu odevzdává, však N.B. s tou silnou vejmkou až do zrostu majícího syna Jana po nebožtíkovi manželci, a kdyby on syn před časem nežli dá se oženit, umříti měl, dcery Alžběty též po nebožtíkovi za sumu předešlou 250 kop proti závdavku 60 kop s dluhy po nebožtíku Martinovi Rokytovi platiti bude, předně potomně pak sirotci nic nedostali, se spokojí, vejrunky se platiti budou po 6 kopách.“ Vejrunky měl nový majitel splácet kunžatecké obci (16 kop), sirotkům po Janu Vosvačilovi Marjáně a Lídě (celkem 62 kop), Justýnině dceři a po ní dceři Alžbětě (31 kop). Po zemřelém Martinu Rokytovi se měli o 81 kop rovným dílem podělit vdova Alžběta, Martin, Jiřík, Kristina, Jakub, Tomáš, Lidmila a Salomona. Dětem Žofie a Jakuba Rokyty, to je Janu a Alžbětě, vyplatil zmíněných 60 kop jejich otčím Matěj Šikl.¹³

Matěj Šikl (1732–?), Žofie Šiklová (?–?) a Jan Rokyta (?–1771)

Po smrti Jakuba Rokyty se vdova Žofie provdala 14. března 1732 za Matěje Šikla, „který za hospodáře uveden byl až do zrostu pozůstalého syna po prvním manželci jménem Jana. Když tak několik let hospodařil, ten Matěj umřel, ona zase hospodinila (sic!) až nejenom že ten syn zrost, nýbrž taky se s manželkou zaopatřil, ale i taky pro její nemožnost postoupil témuž synovi Janovi to tak po otci poručene hospodářství a mlejn za předešlou sumu 250 kop proti závdavku hotovému 60 kop“. Žofie Šiklová, odstupující mlýn svému synu, si při jeho prodeji vymínila „byť a da Pan Bůh v příštím sklizení třetí mandl ozimního žita, daleji jednu krávu na hospodářově píci až do smrti chovati. A na ten způsob budťo stůl, a neb po jedné míře žita, po jedné míře ovsa a po čtvrtý semena síti. Naprotiv tomu zavdavku a těm vejmkám zanechávám při živnosti jeden vůz kovanéj lepší a pár volů za 26 kop a všecko mlejnské železí i nádobí.“ Zatímco tedy Jan zdědil po svém otci mlýn, jeho bratr Tomáš místo svého otcovského dílu si při gruntu postavil chalupu v ceně 35 kop, kterou mohli užívat až do smrti on, jeho manželka a jejich děti. V případě prodeje chalupy měl první právo na její koupi držitel mlýna, který ji nakonec skutečně koupil roku 1762.¹⁴

Franz Rokyta (1771–1791)

Dne 13. března 1771 přenechal Jan Rokyta mladší grunt a mlýn svému synu Franzi za předešlou sumu 250 kop i s 1 párem tažných volů, 1 kovaným vozem, 1 „vorním železem“ a železnými branami, 4 sekerami, 4 řetězy a ostatními nábytky [tj. vybavením]

patřícími ke gruntu a mlýnu. Ze 6 měr zasetého žita na zimu měl mít starý hospodář pro sebe každý třetí mandel. Jako výměnek si starý hospodář se ženou vyhradili „předně schránku [byť] a stůl až do obouch smrti“ a každoročně po míře žita, po něm ovsa, ½ míry lněného semena „na práci a navoz“ nového hospodáře, píci pro jejich krávu a seno z trávníku pod silnicí. Kdyby se však odstupující majitelé nemohli srovnat s novým, bude starý hospodář „třetí mejtník vejminlýho [výmelného] bráti bude.“¹⁵

Za Franze Rokyty byl sepisován josefský katastr, který poprvé uvádí i čísla popisná. Mlýn měl tehdy čp. 83 a patřila k němu „travní zahrada vedle dačický komerciální cesty a s mlejnským potokem“. Kromě mlýna vlastnil Franz Rokyta také dům čp. 84. Jeho bratr Vít Rokyta měl dům čp. 82 a „zahrádku při chalupě“. ¹⁶ Chalupa čp. 82 dostala po přechíslování čp. 112. ¹⁷

Franz Rokyta působil na svém mlýně 20 let a dalších 23 let tam strávil jako výměnkář, když jej postoupil svému příbuznému Severinu Rokytovi (viz dále). Zemřel 27. srpna 1814 jako vážený radní v Kunžaku. ¹⁸

Severin Rokyta (1791–1844)

K další změně majitele došlo 28. října 1791, kdy „žádal Franz Rokita, by pro jeho strejčka¹⁹ Severina Rokitu, kterýho za vlastního přijal, kup na grunt tento i s mlejnem vyhotovený byl, pročez se jemu takovej připisuje za 800 zl.“ Nový hospodář měl dát „panu strejčkovi s paní tetou“ celých 800 zl., které jménem své manželky zcela zaplatil. Starý hospodář zanechal v mlýně pár tažných volů, krávu, mlýnské zařízení a domovní vybavení. Jako výminek si určil „každý třetí mandlík ze všeho zasetého obilí“, „stůl a schránku [byť] v tom mlejně“ až do smrti jeho i jeho ženy a „kdyby se vespolek v velký sednici porovnatí nemohli, tehdy pro svý, i svý manželky bidlení sedničku vymíňuje, pak každoročně 6 měr žita, 3 míry ovsa, a ½ míry semene sejt, pak 1 krávu na hospodáře péči chovati. Kdyby se dáleji porovnatí nemohli, tehdy starý hospodář ze všeho mletí třetí mejtník sobě vymíňuje, pak pilu, neb užitek z ní oba na poloviny bráti budou. Což i taky se na manželku starého hospodáře stahuje.“²⁰

Severin Rokyta, narozený 19. října 1772, si vzal za manželku Voršilu (nar. 21. října 1779), dceru „primasa zdejšího“ Martina Schawrdy. V neznámé době manželka Voršila zemřela a Severin se znovu oženil s Marií (nar. 1799). Narodilo se mu celkem devět dětí: Jan (nar. 1803), Marie Anna (nar. 1805 a předčasně zemřelou), Ferdinand (nar. 1807), Petr (nar. 1809), Alois (nar. 1809), Josef (nar. 1813), Theresia (nar. 1817) Anastazia (nar. 1819), Franciska (nar. 1821), Maria (nar. 1827), Genovefa (nar. 1829), Katharina (nar. 1831) a Josefa (1834). ²¹

V mlýně žila podle soupisu obyvatel z počátku 19. století čeládka, sestávající zprvu jen z Tomáše Krafky a děvečky Marie Anny Krtkové. Později byla jejich jména škrtnuta a pod ně připsáno dalších pět lidí. Pod nimi byly potříkrát vždy jinou rukou přepisovány skupinky čítající vždy 3 až 5 jmen, většinou pak proškrtaných. Mezi nimi jsou i (nikdy neškrtnutá) jména starého hospodáře Františka Rokyty s manželkou Anežkou. ²²

Po roce 1833 žil ve mlýně nějaký čas příbuzný hospodáře Ferdinand Rokyta (nar. 1825) s manželkou Marií, než se přestěhovali do mlýna čp. 249 v Kunžaku. ²³

Podle stabilního katastru z roku 1829 vlastnil Severin Rokyta „alias Schrámků“ kromě mlýna čp. 83 ještě i dům čp. 84, ²⁴ který jej v soupisu obyvatel zahrnující léta 1807–1816 označuje jako pazdernu; tehdy v ní bydleli podruzi Simon Krafka s manželkou Marií Annou a dětmi Antonií, Tomášem, Simonem a Marií, narozenými v rozmezí let 1786–1796, a (neznámo zda zároveň s nimi či až jako jejich nástupci) Antonín Leykem s manželkou Rozálou. ²⁵

Severin Rokyta dbal na rozšíření pozemkového majetku mlýna. Roku 1805 koupil od Matěje Kutila kus lesa o výměře 4 jitra a 790 sáhů² za 215 zl., kterou vyplatil hned a ve stříbře. Téhož roku koupil od Martina Michala v trati Na jitrech pole u lesa (o rozloze 3 jitra 643 3/6 sáhů²), louku (3 jitra 265 sáhů²) a les (3 jitra 520 sáhů²) za 200 zl.²⁶

Kromě toho Severin Rokyta roku 1809 emfyteuticky koupil od kunžackého panství rybník zvaný Šrámek, položený nad mlýnem, do dědičného vlastnictví. Zaplatil za něj 1000 zl. rýnských s tím, že každoročně bude do vrchnostenského důchodního úřadu odvádět stálý emfyteutický nájem 5 zl. a ponese náklady na všechny opravy rybníka. Dále se při každém prodeji rybníka musel zaplatit laudemiální poplatek do kasy vrchnostenského důchodního úřadu.²⁷

V roce 1816 vedl Severin Rokyta spor s Karlem Lukaselem o hranice části louky „v Chobotě“ u potoka a kolnu na ní stojící, kterou Lukasovi odprodal za 300 zl. V narovnání se mimo jiné stanovilo, že „šlešnu (neb zalazení vody)“ může ovládat podle své potřeby prodávající Rokyta.²⁸

Roku 1820 byl Severin Rokyta zvolen za prvního staršího cechu mlynářského a pekařského.²⁹

Rodina Suchých (1844–1907)

Jakob Suchý (1844–1849)

19. března roku 1844 koupil mlýn čp. 113 i s chalupou čp. 255 (staré čp. 84) a rybníkem „Šrámek“ v ceně 6800 zl. Jakob Suchý. Ten jej za pouhých pět let, totiž 10. března 1849, prodal svému synu Wenzlu Suchému za 4000 zl. konvenční mince.³⁰

Wenzl Suchý (1849–1876)

Ačkoliv tomuto majiteli patřil mlýn celých 27 let, nepodařilo se k jeho éře nalézt žádné písemnosti vztahující se k mlýnu, kromě přehledu lidí, kteří v mlýně žili.

Soupis obyvatel z doby před rokem 1857 zde zachytil Wenzla Suchého (nar. 1829) s manželkou Antonií (nar. 1823) a tři děti: Leopolda (nar. 1853), Marii (nar. 1857) a Emu Drdskou (nar. 1847). Kromě této rodiny zde bydleli Anton Kovář (nar. 1791) a Magdaléna (nar. 1798) a Josef Pařez.³¹

Soupis obyvatel vzniklý po roce 1857 zaznamenává, že po boku Wenzla Suchého tehdy stála manželka jménem Josefa (nar. 1845) a synové Leopold (nar. 1853), Jan (nar. 1859) a Konrád (nar. 1867) a dcera Marie, jejíž jméno škrtlé červenou tužkou zřejmě značí její úmrtí. Patrně ze svazku s novou manželkou Josefou se narodily další děti Anastázie (nar. 1866) a Marie (nar. 1869). Do poznámky bylo k témuž číslu popisnému dopsáno jméno Ján Lázna (nar. 1822) a k němu choť Marie (nar. 1820), synové Tomáš (nar. 1840), Václav (nar. 1851), Hynek (nar. 1854) a Ján (nar. 1863). V mlýně dále bydlel Ferdinand Lana (?) (nar. 1837) s chotí Marií (nar. 1842) a dcerou Marií (nar. 1866) a synem Ferdinandem (nar. 1869).³²

Josefa Suchá, provdaná Poráková a František Porák (1876–1891)

Vdova Josefa Suchá se po smrti svého manžela Wenzla Suchého stala 12. února 1876 majitelkou mlýna, ovšem za tři dny na to se podle smlouvy svatební vložilo vlastnické právo na polovici jejímu dalšímu manželu Františku Porákovi (nar. 1845). 14. května 1889 byla jedinou majitelkou mlýna opět Josefa Poráková (dříve Suchá).³³

Konrád Suchý (1891–1907)

14. května 1891 se majitelem mlýna stal Konrád Suchý. Spolu s ním v mlýně žil jeho

starší bratr Leopold, bratr Jan³⁴ a nevlastní sourozenci Josef (nar. 1875), Anastázie (nar. 1866) – později provdaná, Marie (nar. 1869), Růžena (nar. 1871) – později provdaná Feytlová a Mathylda (nar. 1873). Kromě nich ve mlýně bydlel Jan Rozporka (nar. 1836) s manželkou Marií (nar. 1838) a dětmi Aloisem (nar. 1863), Janem (nar. 1865), Františkou (nar. 1870) a Marií (nar. 1885).³⁵

Za tohoto mlynáře se mlýn dostal do velké finanční tísně: 25. července 1902 bylo zavedeno dražební řízení mlýna k vydobytí pohledávek jeho sestry Mathildy Suché provdané Langweilové v hodnotě přesahující 700 K. 21. srpna 1902 se poznámka o dražebním řízení vymazala, ovšem za půl roku, 25. února 1903 bylo dražební řízení ve stejné záležitosti znovu zavedeno. O měsíc později bylo opět zrušeno. 6. října 1906 se vymazalo právo zástavní za pohledávky Mathildy Suché provdané Langweilové, ovšem potíží tohoto druhu ještě nebyl konec - 2. ledna 1907 byla uložena vnucená správa mlýnské usedlosti k vydobytí pohledávek Antonína Feytla v obnosu přes 1070 K. Dluh byl umořen patrně až rozprodejem většiny pozemků, které k mlýnu patřily a tudíž mohlo být o měsíc později dražební řízení a vnucená správa zrušeno.³⁶

Pozemky patřící k mlýnu na přelomu 19. a 20. století

Podle pozemkové knihy z konce 19. století patřila k mlýnu čp. 113 v Kunžaku st. parc. 176 – mlýn čp. 113, st. parc. 206 – stodola, a nezastavěná st. parc. 330, a dále louky, pole, pastviště, lesy, rybník (poz. parc. 140 – Šrámkův rybník). St. parc. 206 byla roku 1897 vymazána spolu s poz. parc. 1397. Roku 1907 byla rozprodána část pozemků, které patřily k mlýnu, u něhož zbyly pouze st. parc. 176 a pozemky 1401/1 a 1401/2.³⁷

Vendelín Schramhauser (1907–1908)

29. ledna 1907 koupil mlynář Vendelín Schramhauser mlýn čp. 113 se st. parc. č. 176 a pozemky č. 217, 1400, 1401/1 a 1401/2 se vším příslušenstvím za 9 300 K.³⁸

Rodina Vospělova (1908 – současnost)

Jan Vospěl (1908–1939)

Po krátké době Schramhauserova vlastnictví koupil mlýn dne 29.7. 1908 mlynář v Kamenném Malíkově Jan Vospěl za 11.410,- K. V kupní smlouvě byl vyjmenován i hospodářský inventář, vybavení a zařízení mlýna a zásoby materiálu: veškerá píce v usedlosti ležící, roční černostrakatý býk, 6m³ krajinek od šindele ve dvoře, pak na pile různé krajinky a jiné odřezky a dřevo. Prodávající si však vyhradil hoblík na šindelce a šindel selský (asi 300 kusů) na pile a 17 kusů dřeva. Novému majiteli dále přenechal 2 řemeny k šindelce na pile, 12 kusů fošen pod kolnou, 4 oškrty, 2 špičáky, 1 železný sochor, 4 násypky, 2 fofry, veškeré truhly ve mlýně, 6 pytlíků, 5 žejber, okna na půdě a truhlářské stolice, 5 sloupů kamenných, vápno co tam leží, a ryby v rybníku.³⁹ Z tohoto výčtu vyplývá, že ještě v té době se zde nacházelo pouze obyčejné složení, k němuž se většina předmětů vztahuje. Zároveň chybí předměty potřebné pro složení umělecké, např. klíče k matkám nebo ploché řemeny a nářadí k jejich opravě.

20. září 1911 se poloviční spolumajitelkou mlýna stala manželka Jana Vospěla Marie Vospělová. K mlýnské usedlosti v té době patřila oproti stavu z roku 1907 navíc pastvina (parc.č. 1397/2), role (parc.č. 1398) a louka (parc.č. 1399) v Kunžaku.⁴⁰

Jan Vospěl zemřel 27. dubna 1939.⁴¹

Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku z roku 1939

Stav mlýna k roku 1938 je zjevný z Dotazníku k zápisu do mlynářského rejstříku,⁴² který za svého zesnulého otce Jana Vospěla vyplnil dne 30. července 1939 jeho syn Josef Vospěl. Měl převzít po otci polovinu mlýna (druhá polovina patřila Josefově matce Marii Vospělové), ovšem pozůstalost v té době ještě nebyla vyřízená a jeho žádost o vydání živnostenského listu byla tehdy teprve na okresním úřadě v Jindřichově Hradci.

Podle dotazníku, který zjišťoval hlavně stav mlýna k 31. říjnu 1938, se mlýn v té době provozoval na účet majitele, mlynáře Jana Vospěla. V roce 1935 měl mlýn ověřený základního množství obchodního mletí na 184 q žita, a přípustné množství námezdního mletí pro roky 1936–1937 bylo stanoveno na 1690 q pšenice a žita dohromady. Za celý kalendářní rok 1938 zde bylo semleto 1738,20 q žita a 17,90 q ječmene na kroupy, krupky a krupici. Za necelé první pololetí roku 1939 (od 1. ledna do 31. května 1939) bylo semleto 727,30 q žita a 0,50 q ječmene. Mlýn byl napojen na síť elektrárny v Mydlovarech. Měl jednoho kvalifikovaného a jednoho pomocného dělníka.

Stavební stav a vybavení mlýna k 31. říjnu 1938 popsal Josef Vospěl následovně:

„1) Hlavní mlýnská budova je 25 m dlouhá, 10 m široká, 6,5m vysoká, zděná, jednopatrová. V části 10 × 10 m je mlýn, na zbytku 15 × 10 jsou v přízemí a v prvním patře byty, a pod střechou a podkroví sýpky.

2) Připojená hospodářská budova je 15 m dlouhá, 8 m široká, přízem[ní], zděná. V části 6 × 8 m je skladiště mouky.

3) Stodola 28 m dlouhá 8 m široká. Části 10 × 8 může býti použito ku skladování obilí.“

K popisu byly připojeny dvě fotografie mlýna a náčrtek mlýna bez měřítko, které jsou reprodukovány v příloze tohoto textu.

Obilí bylo skladováno v těchto prostorech mlýnské usedlosti:

„1) Sýpka nad byty pod střechou plocha 15 × 10 m. Na sýpku dopravuje se obilí ze mlýna výtahem, ze sýpky k zpracování svodnou trubkou. K čištění obilí užívá se čistírny mlýna.

2) Na válcové podlaze mlýna je volný prostor 8 × m m [sic!] k uložení obilí v pytlích.

3) Do stodoly v případě potřeby nutno donášet i odnášet obilí v pytlích. Prostor k uskl. obilí 10m × 8m.“

Celkem bylo možno ve mlýně uložit 300 q obilí.

Hlavní skladiště na mlýnské výrobky tvořily dvě místnosti o celé výměře 6 × 8 m. Dotazník je blíže specifikuje: „Skladiště nachází se v připojené hosp. budově v části 6 × 8 m. Dále je možno skladovati mouku ve mlýně v přízemí na volném prostoru 4 × 2 m. Všechny mlýn. výrobky vyjma otrub musí být ukládány v pytlích.“ Celkem bylo možno uložit 100 q mlýnských výrobků.

Pohon:

Mlýn byl poháněn vodou z bezejmenného potoka s rybníkem. Normální výška vody před stavidlem byla 70 cm, průměr přívodního potrubí 80 × 70 cm. Normální spád byl 540 cm, při poklesu vody v náhoně a stoupnutí spodní hladiny se spád snížil až na 500 cm. Vodní kolo mlýna bylo korečkové na svrchní vodu o vnějším průměru 470 cm a počet obrátek za minutu byl sedm.

Ve mlýně byl spalovací motor - vysokotlaký naftový Diesel o jednom válci od výrobce Václava Suchého ve Čtyřkolech z roku 1924.

Čistící stroje byly za sebou řazeny v pořadí: 1. starší prachový a hrudový vysévač na odstranění prachu a předčištění obilí (výrobce nebyl Janu Vospělovi známý), 2. triuer na vybírání kulatiny atd. od Josefa Prokopa synové Pardubice, 3. loupáčka na

loupání zrna a odstranění klíčků od Leopolda Kašpara ze Senic na Hané. K čistírně patřily dva výtahy.

Za 24 hodiny se zde pročistilo 20 q obilí.

Válcové stolice byly ve mlýně tři. Od výrobce Ganc, Budapešť tu stála jedna s párem hladkých válců k mačkání obilí a jedna s párem rýhovaných válců k mletí pro první chod. Za nimi byla umístěná válcová stolice od Hübnera z Pardubic ke mletí žita. Válcové stolice byly aspirovány, přičemž aspirace byla zhotovena ze staré loupačky. „Ke šrotování k účelům krmným a dělání krupic“ se používalo jedno složení umělých francouzských kamenů od Gabriela Žižky a nástupců z Prahy o průměru 32 víd. palců.

K vysévání a mačkání zrna se používal hranolový vysévač od Jarosche ze Lhoty u Nové Bystřice o délce 145 cm a průměru 50 cm a k vysévání mouky další dva hranolové vysévače od téhož výrobce, které však byly dvakrát delší – 3 m a průměr měly 80 cm.

Krupice se čistila na ručním fukaru domácí výroby a k jejímu vysévání bylo zapotřebí žebro od Jarosche z Lhoty.

Semletá mouka se míchala lopatou ve dvou truhlách o rozměrech 2,5 m × 3 m o obsahu 15 q a 2,7 × 1,8 m o obsahu 5 q.

Kromě mletí obilí se ve mlýně zpracovával ječmen na kroupy a krupici. K výrobě krup a krupice se používaly čistírny a loupačky ve mlýně, k výrobě krupice se navíc používal ještě kámen a žebro ze mlýna.

Mlynář každoročně semlel 4000 q žita a 150 q ječmene na kroupy, krupky a krupici pro výživu lidí a 1500 q obilí a ostatních plodin sešrotoval ke krmným účelům. Uvedená množství mohl zpracovávat střídavě, protože mlýn nebyl zařízen na každou výrobu zvlášť a také měl nedostatek vodní síly. Mlynář by tak mohl semílat zvlášť žito, zvlášť pšenici a zvlášť dělat krupici, pouze šrotovat mohl jen při mletí nebo loupání.

Posledním bodem dotazníku byl výčet změn po 31. říjnu 1938, kde mlynář Josef Vospěl uvedl: „Postavil jsem zásobník nad stolicí, kde dříve se nahrnovalo jen lopatou. Jiného jsme nedělali nic.“⁴³

Josef Vospěl (1939–?)

Sotva pětadvacetiletý mladík Josef Vospěl (narozen 2. srpna 1914 v Kunžaku) byl tedy po smrti svého otce vhozen do mlynářského řemesla rovnýma nohama. Jak sám psal v průvodním dopise k dotazníku, měl ještě málo zkušeností a na některé otázky neuměl správně odpovědět. Dotazník posílal až den po stanoveném termínu, protože byl po smrti otce zaneprázdněn vyřizováním pozůstalosti a obchodem a navíc byl delší dobu nemocen. Nepodařilo se mu nalézt otcův živnostenský list, ba ani doklad o schválení mlýna a o vodním právu. Sám o vydání živnostenského listu na své jméno žádal jindřichohradecký Okresní úřad zřejmě až po smrti svého otce (27. dubna 1939). Úřad jeho žádost postoupil Mlynářskému ústředí až 12. ledna 1940, od něhož obdržel souhlasnou odpověď 30. ledna 1940 s dodatkem, „že jedná se o starou živnost provozovanou nepřetržitě a že mlýnu žadatelově bylo ověřeno základní množství mletí podle ustanovení vládního nařízení č. 168/35 b.z.a n., byl nepřetržitě v provozu, takže s hlediska opatření Stálého výboru č. 258/38 Sb.z.a n. není proti provozování živnosti mlynářské v tomto mlýně žádných námitek.“⁴⁴

Po zemřelém Janu Vospělovi měla podle posledního pořízení zdědit jeho polovinu mlýna jeho manželka Marie, která se však k dědictví nepřihlásila a přenechala ho jejich dvěma synům Josefu a Vladimíru. Majetek po svém otci v hodnotě 71. 575 K však

převzal 26. 7. 1939 pouze Josef, který svého bratra Vladimíra, obchodního příručího v Kunžaku čp. 113, vyplatil a nechal mu za jeho dědický podíl vložit právo zástavní na všechny zděděné nemovitosti. Ke kupní smlouvě bylo přiloženo prohlášení, že bývalý ani nastávající majitel nemovitosti není a nikdy nebyl židem.⁴⁵

Rejstříkové číslo mlýna

11. října 1940 bylo podle § 8 vyhlášky Výsadní obilní společnosti číslo 14/VII. přiděleno mlýnu čp. 113 v Kunžaku rejstříkové číslo 1546, jež mělo být trvalé a neměnilo se měnit ani při změnách majitelů nebo provozovatelů. Vyhláška totiž stanovila, že mlýny, které se zabývaly obchodním mletím, měly připevňovat na úvazcích pytlů, expedovaných z podniku, kovové plomby, na nichž měla být vyražena buď firma mlýna nebo místo toho jen rejstříkové číslo mlýna. Číslo mělo být používáno v korespondenci i v každém styku s Mlynářským ústředím, Výsadní obilní společností a s mlynářskými organizacemi, jichž byl mlýn členem.

Spor o rozšiřování výrobní schopnosti mlýna 1939–1943

Josef Vospěl zdědil kromě poloviny mlýna také rozepři, která se týkala rozšiřování výrobní schopnosti mlýna jeho otcem, na což si Mlynářskému ústředí stěžoval jeden z kunžackých mlynářů Jan Rokyta. Ve svém dopise z 10. ledna 1939 adresovaném tomuto úřadu uvedl:

„Zděluji (sic!) Vám že, Jan Vospěl mlynář v Kunžaku rozšiřuje výrobní schopnost svého mlýna, a žádám, byste proti němu v této věci, v rámci vlád. nařízení „*numerus clausus*“ zakročili.

Shora jmenovaný kolega koupil si před 31. říjnem 1938 starší 4 válc. stolicí (1 pár válců šrotových, 1 pár válců hladkých na pšenici) tato stolice mu stála stranou v mlýnici *nesmontovaná* a do dnešního dne *není v provozu*. V měsíci prosinci 1938 si najmul řemeslníky a chce ji vmontovati do mlýna a dáti do provozu čímž chce zvětšiti výkonost mlýna. Tento kolega za celou dobu co jest vlastníkem mlýna (as od r. 1905) měl zařízení mlýna: 1 dvouválcovou stolicí 500 × 300 s příslušenstvím a pšenici vůbec nesemílal, což dosvědčí všichni okolní mlynáři. Potřeba v našem kraji toho též nevyžaduje aby byla výrobní schopnost toho mlýna rozšířena, naopak by bylo třeba v našem okolí nejméně 2 mlýny zrušit (vykoupit), neb jest nás ze mlynářů na jednom toku v délce 5 km 5 mlýnů, taky je jeden mlýn od druhého vzdálen průměrně 1 km, kraj jest zde chudý (českomoravská vysočina) a mletí máme všichni málo (přesto kolega Vospěl má mletí ze všech nejvíce, neb jest přímo ve městě) a mimo toho nám odpadlo zabráním Německem 5 osad, které ponejvíce semílalý obilí ve zdejších mlýnech.

Doufám, že toto moje zdělení vezmete na vědomí a podniknete patřičné kroky k zamezení rozšíření výrobní schopnosti tohoto mlýna a tím též zamezíte ohrožení existencí okolních mlynářů a zároveň též dáte důkaz že, vládní nařízení „*numerus clausus*“ nebylo vybojováno nadarmo, že plní svůj úkol.

Ku konci podotýkám, jak jsem se dozvěděl, že chce k. Jan Vospěl vmontovanou stolicí dáti v nejbližších dnech do provozu.“⁴⁶

Skutečnost, že Rokytův mlýn čp. 249 ležel pouhých 400 m od mlýna Josefa Vospěla nad Šrámkovým rybníkem,⁴⁷ vysvětluje, že jeho majitel měl tak podrobné informace o svém sousedu, jehož mlýn se nacházel hned u hlavní silnice, kdežto k Rokytovu mlýnu se z ní muselo odbočit na vedlejší komunikaci.

Po tomto udání byl Jan Vospěl dne 11. března 1939 Mlynářským ústředím vyzván, aby

mu obratem sdělil, jaké měl strojní vybavení svého mlýna ke dni 31. října 1938 a co se na něm do současnosti změnilo. Mlynář odpověděl, že na konci října minulého roku měl jednu čtyřválnovou stolicí Ganz a jednu stolicí Hübner, loupáčku č. 2 Kašpar, jednu skládku šrotového kamene, tři vysévače a trieur. Toto vybavení zůstalo podle jeho slov kromě opravy několika trubek a zásobníku nezměněno.

Také místní šetření provedené 30. července 1939 mlynáři Karlem Cejnou z Jarošova a Josefem Liebzeitem z Jindřichova Hradce dospělo k závěru, že starší čtyřválnová stolice systém Ganz, Budapest, s jedním párem válců šrotovacích 470/200, používaným na první chod při mletí žita, a jedním párem válců hladkých 470/200 na mačkání ovsa a žita, byla ve mlýně již před 31. říjnem 1938. Podle předloženého účtu ze dne 15. července 1938 byla zakoupena od p. Leopolda Podstatského-Liechtensteina, majitele mlýna a velkostatku v Telči na Moravě za cenu K 1800,- a podle informací od Josefa Vospěla byla postavena v dubnu 1938 a hned poté uvedena v chod. Roku 1939 měl být nad stolicí postaven pouze zásobník – do té doby se melivo nahrnovalo pouze lopatou. Mlynářovu výpověď potvrdil také mlynářský dělník p. Jindřich Leimer, který byl zaměstnán ve mlýně v době postavení stolice.

Vospělova souseda mlynáře Rokytu však šetření nepřesvědčilo a proto Mlynářskému ústředí zopakoval svůj názor v dopise z 24. 9. 1939: „(...) zděluji Vám, že zdělení společenstva mlynářů v Jindřichově Hradci, že čtyřválnová stolice postavena ve mlýně p. Jana Vospěla v Kunžaku již v dubnu 1938 a že v této době uvedena byla v chod se nezakládá na pravdě a je to vyložená lež. Tato stolice mohla býti v dubnu 1938 ve mlýně p. Vospěla ne-li později na tom tak nezáleží před 31. říjnem 1938 ji p. Jan Vospěl měl ve mlýně, ale stála stranou v koutě nevymontovaná do mlýnského zařízení, p. Jan Vospěl předpokládal, že mu postačí to, že stolice jest ve mlýně. Pak přišli ty nepředvídané politické poměry a s montáží válců sešlo neb měl dva syny na vojně. Montáž stolice začal až po zabrání Sudet až když mu syny přišli (rozpuštěním armády) domů a to samy uznáte že to nemohlo býti před 31. říjnem 1938.

Můj učeň tam byl přímo ve mlýně s určitým příkazem a též jako na zvědy a byla dokončovaná montáž. Též truhlář jménem Josef Ondráček z Kunžaku který na montáži pracoval byl též jako záložník povolán do zbraně vloni na podzim a začal na montáži pracovat až po demobilizaci čsl. vojsk a to ještě po několika týdnech. S tohoto mého vysvětlení jest vidno že se v této věci se strany p. J. Vospěla jedná o obejití vládního nařízení o „numeru glausus“ a nejlépe by bylo byste si všechny podrobnosti nechali vyšetřiti nenápadně četnickou stanicí v Kunžaku hlavně osoby pracující na montáži a sice Josef Ondráček truhlář Kunžak, Jaroslav Havlík truhlář v Kunžaku, Alfons Šimek strojník v Kunžaku.

Nejednám vůdči p. Vospělovi s konkurenční záští toho jsem dalek neb každý máme právo na život. Ale má-li býti mlynářské řemeslo chráněno zákony, které museli naši přední harcovníci těžce vydobývat pak jest naším příkazem být těmto zákonům k dispozici v takovéto záležitosti a být nápomocni.“⁴⁸

Mlynářské ústředí podnítilo tedy nové vyšetřování se jmenovanými svědky, kteří však do protokolu 17. října 1939 potvrdili, že ve mlýně J. Vospěla v Kunžaku žádnou práci při stavbě mlýnské stolice neprovedli.

Společenstvo mlynářů v Jindřichově Hradci, pověřené tímto případem, pak v dopise Mlynářskému ústředí z 16. ledna 1940 konstatovalo, že šetření v této věci nelze přivést ke konečnému rozřešení. Majitel mlýna Jan Vospěl, který mlýnskou stolicí osadil, totiž zemřel již v únoru roku 1939 a k dispozici bylo pouze ústní tvrzení jeho syna Josefa Vospěla a jeho pomocníka a účet o zakoupení stolice z února 1938. Josef

Vospěl v době osazení stolice ale konal vojenskou službu a hlavní svědek, sekerník, který stolicí stavěl, byl v zabraném území. Také tvrzení p. Rokyty bylo pouze ústní. Předseda Společenstva mlynářů Josef Liebzeit dal do protokolu, že stolice se používá jen pro 1. chod mletí žita a mačkání ovsa, což Josef Vospěl potvrdil svým podpisem, a navrhl, aby tento případ převzala komise zjišťující zařízení mlýnů podle rejstříku a celá věc by tím byla podle něj skončena.⁴⁹

Uběhly dva roky a 5. ledna 1942 došel na Mlynářské ústředí v Praze opět dopis od Jana Rokyty: „Dozvěděl jsem se že, pan Josef Vospěl mlynář v Kunžaku, podal si k Vám žádost o povolení přístavby reformy do svého mlýna, jelikož by touto přístavbou byla zvýšena výkonnost mlýna což jest nezákonné, a já bych tímto byl ohrožen na své existenci, protestuji proti povolení ku stavbě nové reformy, a dovoluji si k tomu ještě připomínku.

Shora jmenovaný vmontoval již po zavedení „Numeru glausus“ starší dvoupákovou stolicí do svého mlýna (...) a nyní, když mu to s ní dobře dopadlo, požádá Vás o povolení stavby reformy, k tomu si nechá jeho vmontovanou stolicí přerýhovat jedny válce na šrotování pšenice, a druhé válce nechá obrousit na hladké, a bude mít kompleť zařízení na mletí pšenice, po čase si vymění stávající cylindr za rovinný vysévač, což je přípustné, a může se měřit s jakoukoliv konkurencí, kdyby se měl takto obcházeti zákon o rozšiřování živností, pak by nám nebyl tento zákon nic platný.“

Dotyčný úřad však o nic takového ještě požádán nebyl a ani ministerstvo hospodářství a práce k tomu nevydalo svolení. Úřad proto pana Rokyty vyzval k okamžitému podání zprávy, pokud by pan Vospěl chtěl provést stavbu reformy.⁵⁰

29. března 1942 žádal Josef Vospěl o výměnu čistícího stroje, žejbra Jarosch 450 mm, za jednoduchou reformu. 1. května 1942 jej vyzvalo Mlynářské ústředí k doplnění potřebných údajů. O měsíc později, 2. června 1942, se tohoto úřadu dotazoval bedlivý soused Jan Rokyta, zda Josef Vospěl žádal o povolení ke stavbě nové reformy a zda mu byla povolena; doslechl se totiž, že reformu již má koupenou a v tyto dny očekává její přivezení.

4. července 1942 sdělovalo Mlynářské ústředí Vospělovi, že mu na jeho žádost potvrzení neuděluje, protože se k 31. říjnu 1938 jeho mlýn nezabýval mletím pšenice a požadovanou změnou by došlo k nyní nepřípustnému rozšíření výrobní kapacity mlýna.

Již 10. července 1942 psal Jan Rokyta Mlynářskému ústředí: „(...) zděluji, že p. Vospěl mlynář v Kunžaku již reformu koupil, a tato mu již došla, a začal z její montáží, reformu mu dodala Fma Union Čes. Budějovice. Čtyřválcovou stolicí, kterou vmontoval do mlýna již za účinnosti Numeru Glausus, a byla mu pak ponechána v provozu, s podmínkou, že jí bude používati, jenom 1. pár válců na mačkání, a druhý pár na domílku žita, tuto nechal rýhováním a obroušením přeměnit 1. pár na šrotování pšenice, a druhý pár bude používati jako hladké na luštění a mletí krupic, a tím má mlýn s přístavbou reformy zařízen na mletí pšenice, bez povolení Mlynářského ústředí, k tomu podotýkám, že v tomto mlýně se nikdy pšenice nemlela, a mimo to jsou v místě již dva mlýny na mletí pšenice zařízeny, takže se nejeví potřeba ještě dalšího mlýna se pšeničným zařízením, a proto žádám, v případě že by p. Jos. Vospěl žádal o povolení ku stavbě, by mu toto nebylo uděleno, neb by to bylo na úkor druhých mlynářů.“

Na tento podnět byla provedena revize Vospělova mlýna, zakončená 12. srpna 1942 protokolem, v kterém se mj. konstatovalo, že zařízení mlýna hlášené ke dni 31. října 1938 v Dotazníku k zápisu do mlynářského rejstříku se nachází v nezměněném

stavu. Reforma, o jejíž povolení mlynář žádal, byla objednaná u firmy Union dne 29. dubna 1942 a do mlýna dovezená koncem června 1942, ovšem v době konání revize nebyla postavená ve mlýně, ale postavená mimo mlýn. Reforma byla (podle potvrzení objednávky) jednoduchá čtyřplátňová č.2 se zamontovaným větrákem, kuličkovými ložisky, se 3 seriemi potažených rámečků na kartáčové čištění.⁵¹ Rokytovi úřad 28. srpna 1942 sdělil, že jeho oznámení nebylo místním šetřením potvrzeno.⁵²

Josef Vospěl pak sepsal 8. listopadu 1942 další, podrobněji a šířeji podanou žádost. Předně žádal o povolení postavit ve mlýně elektromotor jako výpomocný motor pro mlýn, jinak by kvůli naprostému nedostatku vody a velmi omezenému přidělu nafty pro jeho naftový motor nebyl schopen dostát zásobovacím předpisům. Pro jeho elektromotor o výkonnosti 6,5 kW, tj. 8,8 HP by mu byly elektrárny ochotny dodávat proud. Kromě toho žádal mlynář také o výměnu zastaralého čistícího zařízení pro mletí pšenice za novější, tj. reformu. Pšenici totiž vždy semílal na šrotové stolici a hladké, k čištění a třídění krupic stále používal žejbra a ručního fukaru. Toto zařízení však již nedostačovalo tehdejším předpisům a samozásobitelé, přidělení do tohoto mlýna, tudíž žádali semílání pšenice podle předepsaného typu. Josef Vospěl proto žádal výměnu žejbra a ručního fukaru za jednoduchou čtyřplátňovou reformu o světlosti rámečků 37 × 46 cm, výrobek firmy „Union“ – továrny na mlýnské stroje v Českých Budějovicích. Protože měl tuto reformu již koupenou, nemusel žádat o přidělení kontrolního čísla na železo, takže v případě vyhovění by nevzniklo válečnému hospodářství žádné zatížení.

Mlynářské ústředí si před svým rozhodnutím vyžádalo stanovisko živnostenského oddělení. Podle jeho sdělení z 9. prosince 1942 byl mlýn čp. 113 v Kunžaku do té doby zařízený jen na mletí žita; pšenici semílaly mlýny v jeho okolí. Jejich stupeň vytižení byl však značně vysoký, v jednotlivých případech přesahující 200% námezdního kontingentu, a navíc tyto mlýny měly ještě i obchodní mletí. Aby se ulehčilo zatížení dotyčných mlýnů, shledalo živnostenské oddělení jako žádoucí rozdělit mletí pšenice stejným dílem, tudíž nemělo námitek proti žádosti Vospělova mlýna o povolení instalace zařízení na mletí pšenice.

Konečné rozhodnutí v této věci, přináležející Mlynářskému ústředí, však bylo stále odkládáno. Mezi tím byl Josef Vospěl donucen 3. března 1943 požádat Mlynářské ústředí o částečné zproštění mlecího poukazu pro žito, které měl podle přidělovacího čísla pro obchodní mletí semílat čtvrtletně vždy v množství 211 q. Uvedené množství žita mu však nebylo možné zpracovávat ve stanovených termínech, protože neměl tolik odbytu na mouku v důsledku omezených dopravních prostředků a protože se odběratelé obraceli s objednávkami na mlýny, kde dostali mouku žitnou i pšeničnou. Navíc byl toho roku velký nedostatek vody a pro pomocný dieselový motor mu bylo přiděleno na měsíc 50 kg nafty, což by mu vystačilo nanejvýš na tři dny mletí, přičemž jeho žádost o povolení stavby elektromotoru mu dosud nebyla vyřízena. Žádal proto, aby mohl žito semílat podle potřeby jeho zákazníků.

O totéž, byť stručněji, žádal Josef Vospěl znovu 1. září 1943. Zároveň připojil prosbu o svolení s výdejem pšeničných otrub v námezdním mletí v nejbližším okolí, aby doprava nebyla nákladná, a o oddisponování žitných a ječných omelků a pšeničné mouky, protože neměl dostatečných skladovacích prostorů.⁵³

Mlynářské ústředí udělilo povolení až o rok později, 6. prosince 1943, na základě ustanovení § 265, odstavce 2 vyhlášky Českomoravského svazu pro hospodaření obilím číslo 11/IV ze dne 29. července 1943, a to na elektromotor i reformu zvlášť. Elektrický motor 6,5 kW měl nahradit dieselový naftový jednoválcový motor Suchý o výkonnosti

12 KS a příležitostně tak při nedostatku vody pomoci pohánět mlýn, který v tu dobu neutáhlo kolo na vrchní vodu o průměru 4700 mm, šířce mezi věnci 1150 mm a výkonnosti 13 KS. K čištění krupic a dunstů měla být do mlýna postavená jednoduchá reforma Union 370 mm, jejíž používání bylo povoleno až do odvolání. Josef Vospěl elektromotor postavil dne 10. ledna 1944.⁵⁴

Tyto změny pochopitelně neušly Janu Rokytovi. Hned 18. března 1944 se dotazoval Mlynářského ústředí, „s jakých důvodů, a na jakém podkladě bylo dáno povolení ku stavbě nového stroje Reformy v mlýně Josefa Vospěla, mlynáře v Kunžaku.“ Zda jej uspokojila obratem odeslaná odpověď, zdůvodňující schválení této změny odkazem na příslušnou vyhlášku,⁵⁵ se z dochovaných archivních podkladů již nedozvídáme.

Stavební úpravy mlýna a jeho zařízení 1941

16. července 1941 žádal Josef Vospěl Mlynářské ústředí o povolení dvou stavebních úprav: posunutí dřevěného štítu, dělicího mlýn a půdu nad obývacími místnostmi asi o 2 m zpět, kvůli skladování většího množství otrub, a popuštění triéru asi o 50 cm níže, aby trubka od hrudového vysévače vedoucí k triéru měla větší spád a nebylo nutno v ní obilí ručně posunovat. Do trubky chtěl umístit magnet domácí výroby. Mlynář k žádosti přiložil dva nákresy a prosil o brzké vyřízení, protože se mu na tuto dobu podařilo sehnat sekerníka, který mu opravy provede. Mlynářské ústředí mu tuto opravu 15. 8. 1941 povolilo. Revize konaná 12. srpna 1942 za účelem zjištění vybavení mlýna na popud Jana Rokyty (viz výše) mj. konstatovala v bodě týkající se oprav mlýna, že podkroví části objektu, ve které je mlýn, bylo zvětšeno přesunutím dřevěného štítu na půdu o 2 m a že tato zvětšená prostora se používá jako skladiště otrub. Kromě toho byl do svodné trubky k triéru namontován magnet domácí výroby.⁵⁶

Nástavba mlýna 1948

Dne 12. srpna 1947 žádal Josef Vospěl o schválení následujících změn: „Pro velikou sešlost a oprav téměř neschopného krovu a kryje [tj. krytiny] nad jednou z budov mlýna jsem nucen postavit nový krov. Při stavbě a v důsledku nedostatečného prostoru ve mlýně jak při přijímání obilí tak i při výměně a výdeji mlýn. výrobků chtěl bych nástavbu prvního patra budovy spojit se mlýnem a tak získat dostatečný skladovací a manipulační prostor. Do této nástavby umístil bych míchačku na obsah asi 30 q mouky. Jest to míchačka válcová o délce válce 1500 mm, výrobek tzv. „Union“, Č. Budějovice. Od míchačky by šla mouka do výměn a šoupačkou na pobozy, takže by odpadla největší dřina ve mlýně, nošení pytlů a tím i úspora práce (při ručním míchání mouky).“ J. Vospěl načrtl na žádost starý a nový stav mlýna.⁵⁷

Svaz pro hospodaření obilím tyto změny povolil dne 24. ledna 1948.⁵⁸

Výměnkářka Marie Vospělová

15. října 1942 předala Marie Vospělová (narozená 12. dubna 1883 v Radoticích) z důvodu vysokého stáří svou část nemovitostí své snaze Marii Vospělové mladší (nar. 8. března 1821 v Nových Hradech), manželce svého syna Josefa (nar. 2. srpna 1914 v Kunžaku). Kromě mlýna čp. 113 „s veškerým jakýmkoliv mlýnským zařízením, pevně spojeným s postupovanou nemovitostí, s hospodářským živým i mrtvým příslušenstvím, kromě bytového zařízení“ a s pozemky v Kunžaku k nim patřily ještě i pozemek v katastrálním území Kaltenbrunn u Nové Bystřice. Její snacha tyto nemovitosti přijala za postupní cenu 10.000 K, které se zavázala vyplatit odstupující Marii Vospělové „řádne a na hotovosti, kdykoliv na její požádání, bez úroků a bez knihovního pojištění,“ pro-

tože podle svého prohlášení toho nežádala. Vyhradila si však bezúplatný a doživotní výměnek. Její byt sestával „z jedné kuchyně a jednoho pokoje v domě čp. 113 se zvláštním příchodem v prvním poschodí mlýna na pravo od schodů, užívání místa na půdě na kládání výměnkářských potřeb a věšení a sušení prádla a šatstva, užívání místa ve sklepě hospodářů na ukládání brambor a jakýchkoliv potravin, užívání místa na dříví asi šesti metrů palivového dříví v koníku hospodářů, užívání místa na zahradě na bílení a sušení prádla a šatstva, s právem volného příchodu a odchodu ku a ode všech v této smlouvě vyhrazených míst (...) a konečně s právem míti u sebe na bytě svého syna Vladimíra po dobu jeho svobodného stavu.“ Vladimír Vospěl měl právo užívat byt své matky i po její případné smrti, ovšem jen pokud by byl svobodný. V kupní smlouvě byl dále velmi podrobně rozepsány povinnosti nastupujících hospodářů vůči výměnkářce, které jsou přepsány v textové příloze.⁵⁹

Dochované technologické vybavení (Radim Urbánek)

Přízemí:

převody litinových ozubených kol: do litinového kola na hřídeli vodního kola zapadá litinový pastorek, na jeho krátké hřídeli je osazen litinový věnec s dřevěnými palci, přenášející krutnou energii na malé litinové ozubené kolo instalované na hlavní transmisi

hlavní (tedy spodní) transmise mlýnská hranice patřící k předchozímu obyčejnému složení včetně žulových (!) sloupů usazených na žulových patkách, z nichž jsou čtyři přední a tři zadní (jeden zadní byl odstraněn kvůli umístění jedné velké řemenice na hlavní transmisi), patka pod levým předním sloupem je opatřená jamkou (jedná se možná o štok ze stoupy?)

ventilátor domácí výroby a za ním pytlový závěs – dohromady ve funkci taráru s jednoduchým odlučovacím zařízením (pouze v podobě jednoho filtračního pytle) žejbro na čtyřech stojatých dřevěných perech

mlýnská hranice s unikátními kamennými (žula) sloupy – jde o 4 přední a 3 zadní sloupy (jeden odstraněn kvůli palečnímu kolu); v zadních sloupech svislé slepé drážky a v předních svislé průchozí otvory pro příčky lehčení – to dokládá v rámci období s obyčejným složením dvě lehčení, tedy pro dvě kamenná složení (k mletí a případně jedno z nich ke špicování)

Mlecí podlaha:

válcová stolice Ganz & comp. Budapest v dřevěné skříni se dvěma páry válců, jeden pár válců rýhovaný a druhý hladký, výrobní č. 12.244, přítlak archaickým způsobem pomocí závaží na pákách

válcová stolice Hübner&Opitz Pardubice v litinové skříni s jedním párem rýhovaných válců, výrobní č. 3502 (na skříni opatřena reliéfem se značkou „HP“ a číslem „3502“), na zadní straně se signálním zvonkem, jaké se předtím používaly u obyčejných složení

periodická loupáčka Leopold Kašpar (Velká Senice u Olomouce)

mlecí kameny umělé Gabriel Žížka Praha v dřevěném lubu (víko i lub vyskládané z jednoduše profilovaných vlysků) – sloužily na rozemílání zrna na krupici a na šrotování u šrotovníku jeřáb na obracení běhounu kvůli křesání

ruční decimální váha (pevně zabudovaná v podlaze)

4 pytlovací lávky (většinou od hranolových vysévačů), z toho po 1, 2, 3 a 4 pytlových závěsech

Nejvyšší podlaží – podstřeší (stroje manipulační podlahy osazeny sem):
moučný hranolový vysévač třípolový Jarosch, Lhota u Nové Bystřice
moučný hranolový vysévač třípolový výrobce Jarosch, Lhota u Nové Bystřice, na něm osazen předvysévač
spirokap s 8 filtračními pytli, aspiruje loupačku
reforma čtyřrámečková (čtyřkrupičná) Union České Budějovice bez odlučovacího zařízení
čistírenský hranolový vysévač neznámého výrobce s magnetem na jeho spádové trubce
válnový koukolník Josefa Prokopa synové Pardubice
aspiratér firmy Závody pro výrobu mlýnských strojů B. J. Hlaváč (stroj ovšem není na vstupu ani výstupech napojen spádovými trubkami na složení)

Pohon:

vodní kolo na vrchní vodu o průměru 470 cm a výkonu 13 HP⁶⁰ – dochována pouze litinová hřídel s litinovými rozetami a v mlýnici s litinovým věncem s dřevěnými palci

Odstraněny byly:

pomocný spalovací čtyřdobý naftový motor o výkonu 12 HP⁶¹ – stojatý jednoválec firmy Václav Suchý Čtyřkoly, jeho díly se dochovaly na manipulační podlaže (válec, spodní část motoru)

Stručný popis mletí ve zdejší mlýně

Z možných variant si způsob mletí v tomto mlýně uvedme na příkladu složitějšího mletí pšenice na složení, jak se ve své poslední vývojové etapě dochovalo do dnešní doby. Toto mletí se nazývá na vysoko nebo na krupice a umožňuje získání čisté bílé mouky.

V přízemí do násypného koše nasypala obsluha obilí, které kapsový výtah vynesl do podstřeší a spádovou trubkou jej spustil k čistírenskému hranolovému vysévači. Jeho první pole má síto s jemnějšími otvory a oddělilo menší tuhé příměsi (prach, písek, zlomky zrna...), druhé pole je potažené sítem s otvory velikosti odpovídající průměru zrna, které zde propadlo, a nakonec přepadem odcházely příměsi větší než zrna (klasy, sláma, provázky, větší kamínky...). Zrna pokračovala do spádové trubky, v níž je osazen pevný magnet oddělující feromagnetické části (hřebíky, zlomky podkov...), které by poškozovaly stroje a mohly způsobit požár. Tatáž spádová trubka dopravila zrna na válnový koukolník, odstraňující kulovatiny (koukol, vikev, mák, kamínky o průměru zrna. Další spádová trubka a výtah dopravily zrna do zásobníku posledního zdejšího čistírenského stroje – periodické loupačky. Čištění vzduchu od ní prováděl spirokap s 8 filtračními pytli.

Opět kapsový výtah dopravil vyčištěné a oloupané obilné zrna do zásobníku nad dvoupárovou válcovou mlecí stolicí a na jejích rýhovaných válcích se semlel první chod. Další kapsový výtah dopravil melivo do podstřeší na hranolový vysévač s předvysévačem. Nejprve předvysévač oddělil hrubší frakce, aby odlehčil moučnému hranolovému vysévači, a tím ušetřil energii, která by byla nezbytná k pohonu víc zatíženého vysévače. Moučný hranolový vysévač oddělil první mouku, dunsty (jemné krupičky) a krupici. Pomocí spádových trubek a dalšího kapsového výtahu se krupice a dunsty dostaly do reformy v podstřeší, kde došlo k jejich vyčištění a roztřídění podle velikosti a specifické hmotnosti. Pod reformou (na mlecí podlaže) se nacházela pytlovací lávka se čtyřmi

zavěšenými pytli, z nichž se ručně vysypávaly krupice a dunsty do násypného koše na téže podlaze, spádovou trubkou procházely k příslušnému výtahu, který je vynesl opět do zásobníku nad dvoupárovou válcovou mlecí stolicí a tentokrát již na hladkých válcích se provedlo jejich luštění („semílání krupic“).⁶² K semílání hrubší frakce („šrotu“) na krupice se používalo také složení francouzských mlecích kamenů. Přímo pod její spádovou trubkou se v přízemí stojí žejbro, které ze „šrotu“ vysévalo krupice.

Celý mlecí proces se opakoval nejméně pětkrát a přitom obsluha při každém mlecím chodu měnila nastavení mlecí spáry mezi válci.

Výsledné produkty mlynář kvůli sjednocení jejich kvality míchal ručně(!) lopatou ve dvou velkých truhlách, a tak mohl sjednocováním jakosti využít i menší množství méně kvalitního obilí.⁶³ Pro úplnost je třeba uvést, že na mlecí podlaze se nachází spodní část válcové míchačky, ale nikdy nedošlo k jejímu osazení.

Dodejme, že žito technologií na plocho se mlelo na jednopárové stolicí rýhovanými válci, což potvrzují také archivní prameny.⁶⁴

Hospodáři hodně vyžadované šrotování prováděl mlynář na stejném složení francouzských mlecích kamenů, jaké se užívalo i k získávání krupic.⁶⁵

Stručné hodnocení dochovaného technologického vybavení:

Technologické vybavení mlýna, ale i konstrukce, které s tímto vybavením souvisí, vykazují několik zvláštností. V případě konstrukcí je to dochovaná unikátní mlýnská hranice s kamennými (!) sloupy. Pokud jde o technologické vybavení, musíme zdůraznit, toto umělecké složení patří do skupiny tzv. periodických mlýnů, kdy některé procesy probíhají na stejných strojích, ale s jiným nastavením (např. mletí z různých chodů na stejné válcové stolicí nebo čištění a třídění krupice opět z různých chodů na stejné reformě). Jeho složení je typické pro malé venkovské mlýny poháněné slabším a tedy i nestálým vodním tokem. Mlynář si tedy nemohl dovolit instalovat např. více mlecích strojů, a to jak z důvodu ekonomického, tak i energetického. Proto má zdejší mlýn typickou podobu pouze se dvěma válcovými stolicemi a se dvěma vysévači. Jak vyplývá z předchozích vět, dochované mlecí složení je velmi důležitým dokladem podoby obvyklého strojního vybavení venkovských mlýnů na slabším vodním toku.

Ani mnohaletá neúdržba strojního vybavení naštěstí nezpůsobila žádné zásadní škody, a tak se technologické vybavení dochovalo celé, což umožňuje velmi přesně rekonstruovat postup mletí na něm.

Dochované stroje vesměs pocházejí z období od (okolo) 1. světové války (válcová stolice Hübner&Opitz Pardubice a snad i oba moučné hranolové vysévače) do 40. let 20. století (reforma a neosazená válcová míchačka).

Kulturně-historické hodnoty, které tento mlýn vykazuje, velmi výrazně zvyšují fragmenty obyčejného složení – mlýnská hranice s žulovými (!) sloupy. Naprosto mimořádnými je totiž dělá použitý materiál. Mlýnská hranice patřila totiž k sekernické práci a sekerníci dokonale ovládali zpracování dřeva, ale ne práci kamenickou. Důvody, proč došlo k použití kamenných sloupků, které mají technického hlediska horší vlastnosti (zejména vyrovnávání se s vibracemi mlýnské hranice způsobenými především pohybujícím se běhounem), a proto jsou kamenné sloupy u mlýnské hranice zcela výjimečné.

Opominout v rámci výčtu zajímavých a hodnotných prvků nesmíme také patku pod levým předním sloupem opatřenou jamkou, jelikož se jedná o štok ze stoupy.

Plány a stavebně historický průzkum (Jan Pešta)

Přehled dispozice

Mlýn je situován na nepravidelném pozemku. Tvoří v současné době trojkřídlý půdorysný útvar okolo nevelkého, k severu otevřeného obdélníkového dvora, původně byl ale rozšířen o další přístavky. Východní křídlo (v celé délce) tvoří objekt vlastního mlýna (jižní polovina) se samostatnou obytnou částí (dům – severní polovina). Obě části jsou funkčně, dispozičně a stavebně srostlé a tvoří jediný logický celek. Na mlýnskou (jižní) část navazovala původně na východní straně přístavba pily, sahající až k silnici, v současné době zachovaná jen v podobě terénních reliktů. Při jihovýchodním nároží je obezděný prostor původně s vantroky, na který navazuje obezděná šachta lednice při jižním průčelí mlýna.

Jižní křídlo tvoří objekt stájí a dalších doprovodných provozů. Od vlastního mlýna je oddělen průchodem do zahrady. Jižní stranu vymezuje obezděný odpadní (odtokový) kanál z lednice mlýna. Západní stranu areálu vymezuje objekt stodoly a kolny se dvěma vjezdy, navazující na jižní křídlo. Od západu je s odstupem lemován vlastním korytem Lánského potoka, do nějž při jihozápadním nároží ústí výše uvedený odtokový kanál. Od severu, resp. severovýchodu je dvůr volně vymezen ohradní zdí s prostou vjezdovou bránou bez překladu.

Východní křídlo (dům a mlýn) je patrová, převážně jednotraková budova se složitější vnitřní dispozicí, založená na mírně zkoseném obdélníkovém půdorysu o rozměrech cca 23-24×11-11,5m. Budova je nepodsklepená, s podkrovím, krytá valbovou střechou. V přízemí je příčně rozdělena zdí na dvě zhruba stejné poloviny: jižní (mlýn) a severní (obytná část). V jižní části je vstupním prostorem, přístupným od východu (ze dvora) nevelká obdélníková vstupní síň č. 101, klenutá plackami, k níž se při k dělicí zdi přikládá na celou šířku budovy úzká chodba č. 102. Vedle chodby vychází ze síně ještě schodiště do patra (č. 109). Na jižní stranu soustavy síně a chodby navazuje jednak valeně klenutá komora – později strojovna č. 107, vložená do rozšířeného prostoru po straně chodby č. 102 v západní polovině budovy a jednak přízemí mlýnice č. 108 na půdorysu písmena „L“, obklopující vystupující blok strojovny č. 107. Severní (obytná) část má příčně dvojdílnou dispozici. Při vnitřní přístupné dělicí zdi má situovanou bývalou černou kuchyni č. 103 s valenou klenbou, novodobě s vyčleněnou průchozí síňkou, na kterou na východní straně navazuje shodně řešená (a původně patrně propojená) klenutá komora (sklep) č. 104. Severní díl budovy, rozdělený do dvou nestejně širokých traktů, tvoří velká čtvercová plochostropá světnice č. 105 v západním traktu a valeně klenutá komora (sklep) č. 106 pod úrovní stoupajícího terénu.

Patro v hlavních rysech opakuje dispozici přízemí. Na rameno schodiště z přízemí (č. 209) navazuje drobná horní podesta (č. 202). Příčně je budova opět rozdělena do dvou polovin stěnou, i když v patře ne již tak výraznou. V jižní polovině je ke stěně přiložena stejně jako v přízemí úzká chodba č. 202, dosahující až k východnímu průčelí. Nad vstupní síní se při západním (dvorním) průčelí nachází z této chodby přístupná drobná prostora – snad šalanda č. 204. Prostor směrem k jihu již zabírá jen velká mlýnice – mlecí podlaha č. 209, do jejíhož severovýchodního rohu vystupuje novodobá vestavba WC a koupelny. Severní obytná polovina je, stejně jako v přízemí, dvojdílná. Jižní užší díl obsahuje původně valeně klenutou černou kuchyni, druhotně upravenou na průchozí chodbu (č. 205) a na ni při západní straně budovy navazující předsíň č. 206. Severní větší díl pak tvoří stejně jako v přízemí v severozápadním nároží velká obytná světnice (č. 207) a po její straně užší světnička (č. 208).

Podkroví západního křídla je rozděleno do dvou částí bedněnou příčkou. Severní část, přístupná po schodech č. 212 z chodby č. 202, tvoří půda vlastního domu (č. 301), jižní část, přístupnou po vnitřních schodech z mlýnice č. 209.

Jižní křídlo (stáje) tvoří přízemní objekt na obdélníkovém půdorysu o rozměrech necelých 24×8m, na východním konci přiléhající k budově mlýna. Příčně je rozdělen na celkem 4 nestejně široké díly a ty pak dále ještě příčkami na menší prostory. Na východním konci je plackami klenutý průchod ze dvora do zahrady č. 110, oddělující dispozici jižního křídla a mlýna. Na něj pak směrem k západu navazuje druhý díl, rozdělený příčkou na klenutou dílnu č. 112 a předsíň č. 111. Dále k západu je při severní straně tenkou příčkou vymezena průběžná chodba č. 113, dosahující až k západnímu konci budovy každý z obou dílů je pak kromě chodby ještě dále rozdělen příčkou na dvě místnosti: celkem jsou zde tedy 4 prostory – stáje pro koně č. 114, řezárna č. 115, prasečí chlév č. 116 a velkou stáj pro hovězí dobytek č. 117. V interiérech se dochovaly kamenné žlaby a především pěkné přepážky mezi stáními pro dobytek z velkých žulových desek.

Podkroví stájí je nově provedeno v letech 1949-50 jako nízké polopatro otevřené do krovu a tvoří jej jediná velká prostora půdy č. 210. Ta ovšem nedosahuje až k západnímu průčelí, ale jen po dělicí stěnu mezi místnostmi č. 115 a 116 v přízemí.

Západní křídlo (stodola) tvoří přízemní objekt na obdélníkovém půdorysu o rozměrech necelých 21×9m. Obsahuje jediný velký, dále nečleněný prostor stodoly, resp. kolny č. 118 (rozdělený jen bedněnou druhotnou příčkou). K severozápadnímu nároží navazuje venkovní kůlna (dřevník) č. 119. Podkroví, přístupné po dvou samostatných schodištích, je tvořeno nízkým půdorysným polopatrem s půdou č. 211, zasahující i nad část jižního křídla (v jihozápadním nároží).

Přehled stavebního vývoje

Stavební vývoj objektu je poměrně komplikovaný. Archivní rešerše přinesla řadu cenných pramenů pro poznání majetkové držby objektu, včetně souvislé řady majitelů od počátku 17. století, avšak ke stavební podobě mlýna se vztahují až novodobé prameny z první třetiny 20. století. Při poznání stavebního vývoje mlýna jsme tak odkázáni téměř beze zbytku jednak na interpretaci stavby samotné – tedy její dispozice a konstrukci (i zde bohužel stavba neposkytuje příliš mnoho jednoznačných informací, neboť postrádá až na výjimky jednoznačně datovatelné stavební prvky, konstrukce a články). Významné upřesnění v tomto směru přineslo dendrochronologické datování, díky němuž se podařilo přesněji určit tři základní stavební etapy – barokní ze 30. let 18. století., klasicistní z počátku 20. let 19. století a nejnovější adaptaci z doby po roce 1908.

Nejstarší období

Městečko Kunžak vzniklo patrně jako zeměpanská lokace ve druhé polovině 13. století, snad za Přemysla Otakara II., na klínu moravského území do Čech (připojeného k Čechům ve 14. století). Písemnými prameny je doloženo k roku 1288. Jádrem městečka bylo velké lokační obdélníkové náměstí s kostelem na severním konci. Samostatná enkláva v údolí jihovýchodně od náměstí, tradičně nazývaná Podolí, podle některých představ předcházela výstavbě lokačního města, což však není s ohledem na její půdorysnou podobu příliš pravděpodobné. Největší rozmach městečka nastal v 16. století zejména za Zachariáše z Hradce (1549-89). V té době vznikla v okolí řada

velkých rybníků. Tricetiletá válka městečko patrně příliš nepostihla.⁶⁶

Existence městečka na významné dálkové komunikaci nepochybně vyžadovala fungování jeho zemědělského a hospodářského zázemí, mezi něž patřily i mlýny. Přestože mlýn čp. 113 pod jménem Vosvačilův je písemnými prameny doložen již k roku 1611, není v dnešní struktuře stavby nalézt žádné jednoznačné konstrukce či detaily, které by patřily k této stavbě. To ovšem neznamená, že by základy stavby nemohly pocházet již z tohoto období. Kunžak leží v oblasti vyspělé jihočeské stavební kultury pozdní gotiky a renesance a jistě by nebylo překvapením zjištění, že zástavba městečka i mlýna má zachované středověké základy. Přesto pro lokalitu i pro mlýn samotný ovšem bezpečné doklady starší (předbělohorské) kamenné výstavby postrádáme a z hlediska objektivit je tedy nutné vzít tyto informace jako základ pro další úvahy o stavebním vývoji mlýna.

Raně barokní etapa

Nejstarší skutečně doložené konstrukce v organismu mlýna pocházejí ze 30. let 18. století. Jedná se o druhotně použité trámy srubu v jižním průčelí mlýnice. Druhotné použití ukazuje nejen poněkud neuspořádané řešení roubené stěny s obezděnými konci, ale především dlaby na vnějším líci trámů. Použité dřevo bylo dendrochronologicky datováno do let 1733/34, resp. někdy po roce 1716.

Datování druhotně užitých trámů bohužel samo o sobě žádnou další informaci o podobě mlýna nepřináší. Dokonce ani nevíme, z jaké konstrukce pochází (patrně se může jednat i o prvky z krovu – dle uspořádání dlabů po plátových spojích). Dokonce ani není zcela jisté, zda se jedná o prvky skutečně ze mlýna (mlýn byl snad v emfyeutickém pronájmu, tzn. stavbu mohla financovat vrchnost z jiných zdrojů, včetně teoretické možnosti použití rozebraných prvků z jiné stavby). Každopádně je ale datum prvním bezpečným záchytným bodem ve stavební historii mlýna, při vědomí, že k zabudování předmětných trámů došlo patrně až ve 20. letech 19. století.

Dnešní budova je poměrně složitý organismus a při bližším ohledu v něm lze rozlišit nejméně dvě stavební etapy, přičemž druhá je vcelku přesně datovatelná do doby klasicismu 20. let 19. století (viz dále). Starší etapu, pokud bychom ji nespojili s datováním druhotně použitých trámů srubu, přesněji vrocit neumíme, na druhou stranu je třeba počítat s periodickou přestavbou po delším časovém období. Velká adaptace někdy ve 30. letech 18. století, tedy cca 90 let před další doloženou stavební úpravou, je tedy poměrně realistická.

Rozlišení na dvě stavební etapy ukazuje již sám pohled na dispozici mlýna. Zvláště důležité je v tomto případě zalomení dvorní (západní) stěny domu v místě vnitřní dělící příčné zdi, která stavbu dělí do dvou polovin a dále vertikální spára oddělující jihovýchodní nároží mlýnice. Starší je dle návazností nepochybně jižní, půdorysně ustupující část dvorní stěny, patrně včetně kolmé vnitřní dělící zdi (severní část dvorní stěny se k nároží připojuje zjevně přes nároží) a dále pak východní stěna, dosahující na jihu až k uvedené spáře. Její délku směrem na sever nelze bezpečně určit. Je však pravděpodobné, že minimálně v přízemí dosahuje až k dnešnímu nároží. Sklep v severovýchodním nároží má valenou kamennou klenbu půlkruhového profilu, kterou snad lze časově odlišit od převážně půleliptických cihelných kleneb následující mladší klasicistní etapy. Dalším prvkem, o který se lze teoreticky opřít, jsou kamenná ostění s lištou, zachovaná až na jedinou výjimku jen ve východní stěně domu a mlýna, tedy v partii považované námi za starší barokní etapu. Tato ostění sama o sobě mohou být barokní, ovšem nemohou posloužit jako obecný datovací prvek – vzhledem k jejich běžnému užívání

napříč staletími. Víme však, že mladší klasicistní stavební etapa na stavbě užívala již neprofilovaná ostění bez lišty, jak dokládá vstupní portálek průchodu č. 110 s krásnými klasicistními dveřmi. Proto můžeme lištovaná ostění ztotožnit teoreticky rovněž se starší barokní etapou z 18. století.

Pokud tuto úvahu zrekapitulujeme, pak máme před sebou základ stavby na půdorysu obdélníku o délce cca 21,5 m a šířce cca 11,4 m. Víme, že stavba byla v polovině délky rozdělena příčnou zdí na dvě zhruba stejné poloviny. Jižní polovina byla asi celá kamenná, severní mohla být roubená – tomu by odpovídalo ukončení dvorní stěny nárožím, k němuž se pak mohl připojovat srub severní části (ovšem alespoň severovýchodní nároží mohlo být rovněž zděné, s kamenným sklepem). Stavba byla vybavena poměrně náročnou kamenickou prací, ostěními s lištou.

Bližší určení dispozice mlýna není bezpečně možné. Pro starší stavební podobu mlýnů se obvykle předpokládá dvoudílná dispozice s mlýnicí, z níž není stavebně vydělena vstupní síň a obytnou částí, obsahující světnici a černou kuchyni (Jankov BN; Kalingerův mlýn u Středokluk PZ; Starosedlský Hrádek PB, Dolní Křemenice PB; Nebužely – mlýn Štampach ME, původně i Mnichovice PH a další). V takovýchto případech je ovšem společným rysem především větší díl patřící k mlýnici a kratší díl obytný, což u mlýna v Kunžaku nepozorujeme (mlýnice by měla téměř stejnou délku jako mimořádně velká a dlouhá světnice a to není pravděpodobné). Spíše se tedy zdá, že příčná zeď dělila od počátku velkou jižní, funkčně i dispozičně vydělenou mlýnicí a v severní části byla obytná jednotka na přibližně stejném půdorysu jako dnes, ovšem s roubenou světnicí (druhotné přezdívaní bylo velmi běžné, téměř shodnou – jen zrcadlově obrácenou situaci lze vidět např. na původně renesančním mlýně Cimburk u Kutné Hory). Ani toto trojdílné či vícedílné uspořádání není zcela neobvyklé (Zálší – Betlém UO; Zahrádka u Nepomuku PJ). Pokud lze soudit, je toto dispoziční oddělení prostorově a funkčně vyspělejší.

Ke stavební výbavě barokního mlýna snad mohly patřit i unikátní žulové sloupy mlýnské hranice, dnes patrně v nepůvodním uspořádání. Běžné je provedení hranice ve dřevě, zpravidla dubu. Kamenné sloupy jsou výjimečné – v literatuře se uvádí lokality v oblastech s vysokou úrovní kamenické práce a snadno dostupným pískovcem, nebo žulou (Úklid PB; Holany – Rybnov CL; Rohozná CR).⁶⁷ Autorovi je nadto znám příklad z Vepřku ME.

Vnější podobu stavby kromě uvedených okenních ostění neznáme. Lze jen hypoteticky předpokládat, že do patra se mohlo vstupovat po vnější pavlači, jednoznačný důkaz ovšem chybí.

Klasicistní přestavba

Daleko spolehlivěji máme doloženou velkou adaptaci mlýna, která dle výsledků dendrochronologického datování proběhla ve 20. letech 19. století.

Poměrně zásadním způsobem byla změněna dispozice, která nadále striktně rozdělovala severní obou a jižní výrobní část (vlastní mlýn), ačkoli dělicí linie se posunula k jihu, za příčnou zeď. Zde vznikla vyčleněním z mlýnice nová vstupní síň (č. 101), klenutá plackami, s navazující chodbou (č. 102) a schodištěm do patra (č. 109). Je pravděpodobné, že současně vznikla i komora vystupující svým objemem do mlýnice (č. 107). Tímto posunutím obytné části za dělicí stěnu směrem k jihu se ovšem výrazně zmenšil prostor mlýnice, proto bylo nutné kompenzovat její zmenšení prostorovou expanzí. Mlýnice byla tedy rozšířena na jižní straně o cca 2m vnitřního rozměru přezděním nároží a posunutím jižní štítové (návodní) zdi. Tento posun dokládá spolehlivě

spára ve východní stěně nedaleko jihovýchodního nároží. Při posunu pak musela být přeložena mlýnská hranice (pokud nebyla pořízena nová). Nově byla disponována na 2 obyčejná složení, svorové trámy byly dendrochronologicky datovány do let 1815/16.

Změny se dotkly i severní obytné části. Přezděna byla předpokládaná roubená světnice v severozápadním nároží. Vznikla tak v přízemí i patře poměrně náročně řešená obytná jednotka, obsahující v přízemí jednu světnici a v patře dvě světnice s omítanými fabionovými stropy, doplněnými v patře štukovým zrcadlem. Pozoruhodné je uspořádání dispozice do tvaru písmena „T“. Příčný díl tvořila v přízemí i patře nová klenutá černá kuchyně, která patrně (minimálně v přízemí) procházela celou dispozicí budovy. Dymný provoz zde nebyl nijak oddělen od průchozí funkce (západní část sloužila jako síň pro vstup do světnice v přízemí, východní pak pro vstup do sklepa), což působí na svou dobu poněkud anachronicky. Důvod tohoto řešení neznáme. Jistá je poloha dymníku – v přízemí jej ukazuje otvor v klenbě při druhotné dělicí zdi, v patře vestavba komína) i funkce kuchyně pro vytápění (otopné nízké niky při severní stěně v přízemí i patře). V patře mohla být situace poněkud vylepšena tím, že černá kuchyně nedosahovala až k západu a byl zde tedy ponechán prostor pro průchozí předsíň (č. 206), z níž se teprve vstupovalo do horní světnice.

Budova byla nově opatřena valbovou střechou s pozoruhodným, odvážně dimenzovaným krovem typu stojaté stolice (v severozápadním a severovýchodním nároží není vaznice stolice nijak podepřena a tvoří 5 m dlouhou konzolu). Dřevo použité na stavbu krovu bylo dendrochronologicky datováno do let 1819-1820. Na střeše byla položena šindelová krytina, zachycená fotografií z roku 1938. Z doby klasicistní přestavby nepochybně pochází i podoba průčelí s fabionovou římsou a nárožní bosáží a snad i některé detaily stavby (dveře s pásovými závěsy v přízemí). Ke stavební výbavě patří i valené klenby chodby, komory a kuchyně v přízemí, schodů do patra a kuchyně v patře s pětibokými výsečemi, některé odsazené od líce stěn a dále strop v patře mlýnice s průvlaky, opatřenými zdobnými výběhy okosení a jednoduše okosenými příčnými stropními trámy (dendrochronologicky datováno do roku 1821). Strop nad přízemím se nedochoval s výjimkou několika druhotně použitých trámů. Je to způsobeno nepochybně tím, že výškové uspořádání bylo poněkud odlišné – strop patrně nebyl nad celou dispozicí mlýnice, ale byl zde ponechán manipulační prostor pro zanášku při mlýnské hranici. Součástí konstrukce zastropení byly kamenné konzoly vystupující ze severní stěny mlýnice.

V době patrně bezprostředně navazující na přestavbu mlýna došlo také ke kompletní adaptaci hospodářských budov. Jižní křídlo je od jihozápadního nároží mlýnice odděleno výrazným zlomem, který nepochybně dokládá postupnou výstavbu, byť patrně během jediné stavební etapy. Jižní křídlo mělo čtyřdílnou dispozici s průchodem klenutým typickými klasicistními plackami, navazující valeně klenutou prostorou (dnes dílna č. 112+111) a dvojicí patrně stájí č. 114+115 a č. 116+117. Ke stavební výbavě patřila kromě kleneb, podobných jako v budově vlastního mlýna, především kamenná ostění portálku a oken. Ta nemají na rozdíl od předpokládaných starších ostění obvodovou lištu. Nejzajímavější je v tomto případě severní portálek průchodu č. 110 s nadsvětlíkem a krásnými skládanými klasicistními dveřmi.

Na jižní křídlo pak navazovalo západní křídlo, z něž se dochovala jen jižní část západní zdi až po jižní vrata stodoly (rozhraní lze sledovat díky řešení soklové partie zdiva). Západní křídlo (stodola) bylo ovšem výrazně kratší a současně patrně širší než dnes – jeho šířka snad mohla odpovídat příčné dělicí zdi v jižním křídle, oddělující stáje č. 116 a řezárnu č. 115. Součástí stavby byla pochopitelně zastřešená přístavba mlýnice a snad i přístavba bedněné pily, kterou dokládá omítkové rozhraní na východ-

ní fasádě mlýna a manipulační portálek v patře (mohl sloužit i k obsluze stavidel nad vantrokami).

Roku 1828 mlýn zachytilo mapování stabilního katastru. V té době již budova stála v plném půdorysném trojkřídlém rozsahu, včetně dnes již zaniklé přístavby pily a zastřešené lednice a krátkého západního křídla. Z toho vyplývá, že klasicistní přestavba hospodářských budov musela proběhnout mezi léty 1821-1828.

Doplňme, že obdobná střídmapodobá klasicistní architektura (patrové domy s valbovými střechami a téměř hladkými fasádami) charakterizovala v minulosti celé městečko Kunžak i širší region (zachoval se např. nedaleký patrový dům čp. 115).

Adaptace na počátku 20. století

První nepřímé zmínky o stavební podobě mlýna z archívních pramenů máme z počátku 20. století. Patří k nim kupní smlouva z roku 1908, uvádějící i hospodářský inventář. Z výčtu vyplývá, že ještě v té době se zde nacházelo pouze obyčejné složení, k němuž se většina předmětů vztahuje. Zároveň chybí předměty potřebné pro složení umělecké, např. klíče k matkám nebo ploché řemeny a nářadí k jejich opravě. Stavba tedy ještě roku 1908 existovala ve své tradiční podobě českého složení, k níž dospěla přestavbou ve 20. letech 19. století, tedy před cca 90 lety.

Patrně velmi krátce nato ovšem za nového majitele Jana Vospěla, došlo k zásadní adaptaci mlýna, která zcela změnila především technologickou část. Na počátku 20. století bylo již obyčejné složení zastaralým anachronismem a z hlediska konkurenceschopnosti pak bylo pro mlynáře nutností mlýn modernizovat osazením tzv. uměleckého složení. Osazení uměleckého složení, které je zpravidla již vyráběné továrně a obsahuje tři části (čisticí, mlecí a vysévací) bylo často příčinou přestavby mlýnice, nebo jejího zvyšování o nová podlaží. Na rozdíl od řady jiných mlýnů ke zvýšení mlýnice v Kunžaku nedošlo, úpravy se omezily na ekonomicky méně náročné stavební adaptace spočívající především v osazení nových stropů přízemí, avšak částečně s využitím žulových sloupů mlýnské hranice. Poslední podlaží bylo vytvořeno přímo v krovu. Náročná modernizace technologického vybavení (viz kapitola Technologické vybavení mlýna) se ovšem neobešla bez výměny krovu v zadní části. Nově byl krov nad mlýnicí rozšířen do podoby sedlové střechy se stolicemi navazujícími na původní stolice, ovšem s novými sloupky. Použité dřevo je dendrochronologicky datováno do let 1907/08 a odpovídá tedy přestavbě těsně poté, co mlýn získal Jan Vospěl.

Kromě kompletní úpravy mlýnice došlo i k zásahům do obytné části dispozice. Předpokládáme zrušení dymného provozu černých kuchyní (pokud k němu nedošlo již dříve) zřízením nových tahových komínů. Úpravy doznala patrně část přiléhající ke schodišti do podkroví – předpokládáme, že horní síňka byla oddělena příčkou (č. 204) a využita jako šalanda (zázemí pro mleče). Stavba byla vybavena větším množstvím nových řemeslných prvků, především výplní otvorů (okna a dveře s typickými bambulkovými závěsy a klikami, resp. olivami z mosazi stylu „elegant“).

Další úpravy, které ovšem nemáme přesněji datované, zasáhly do podoby hospodářských budov. Zcela změněna byla dispozice jižního křídla, které bylo rozděleno příčkami s prostými portálky na 4 menší prostory (stáje a řezárnu) a průběžnou chodbu. Přízemí pak bylo zaklenuto segmentovými valenými klenbami do traverz. Použité technologie (klenby do traverz) a detaily (okna s bambulkovými závěsy) umožňují rámcové datování do širšího časového rámce okolo přelomu 19. a 20. století.

Zcela nově bylo v neznámé době, patrně ovšem až během první třetiny 20. století, přestavěno západní křídlo – stodola. Porovnáním s katastrálními mapami zjistíme, že

bylo prodlouženo k severu téměř na dvojnásobnou délku, ovšem současně poněkud zúženo. Zajímavé je, že změna nebyla zanesena do katastrálních map a písemné prameny o ní zcela mlčí. Mohlo se tedy jednat o stavbu provedenou bez běžné agendy stavebního řízení. Dendrochronologické datování v tomto případě nepřineslo žádné výsledky. Použitá technologie vaznicového krovu spolu s vnější podobou stavby a kamenným spárovaným soklem ukazují na první třetinu 20. století.

Archivní prameny nám velmi podrobně ukazují podobu mlýna na prahu druhé světové války. Zde uvádíme ještě jednou popis dotazníku mlynářského ústředí, který je zásadním pramenem pro poznání podoby a technologie mlýna.

1) „Hlavní mlýnská budova je 25 m dlouhá, 10 m široká, 6,5m vysoká, zděná, jednopatrová. V části 10 × 10 m je mlýn, na zbytku 15 × 10 jsou v přízemí a v prvním patře byty, a pod střechou a podkroví sýpky.

2) Připojená hospodářská budova je 15 m dlouhá, 8 m široká, přízem[ní], zděná. V části 6 × 8 m je skladiště mouky.

3) Stodola 28 m dlouhá 8 m široká. Části 10 × 8 může být použito ku skladování obilí.“

Obilí bylo skladováno v těchto prostorech mlýnské usedlosti:

1) „Sýpka nad byty pod střechou plocha 15 × 10 m. Na sýpku dopravuje se obilí ze mlýna výtahem, ze sýpky k zpracování svodnou trubkou. K čištění obilí užívá se čistírny mlýna.

2) Na válcové podlaze mlýna je volný prostor 8 × m m [sic!] k uložení obilí v pytlích.

3) Do stodoly v případě potřeby nutno donášet i odnášet obilí v pytlích. Prostor k uskl. obilí 10m × 8m.“

Celkem bylo možno ve mlýně uložit 300 q obilí.

Hlavní skladiště na mlýnské výrobky tvořily dvě místnosti o celé výměře 6 × 8 m. Dotazník je blíže specifikuje: „Skladiště nachází se v připojené hosp. budově v části 6 × 8 m. Dále je možno skladovati mouku ve mlýně v přízemí na volném prostoru 4 × 2 m. Všechny mlýn. výrobky vyjma otrub musí být ukládány v pytlích.“ Celkem bylo možno uložit 100 q mlýnských výrobků.

Pohon:

Mlýn byl poháněn vodou z bezejmenného potoka s rybníkem. Normální výška vody před stavidlem byla 70 cm, průměr přívodního potrubí 80 × 70 cm. Normální spád byl 540 cm, při poklesu vody v náhoně a stoupnutí spodní hladiny se spád snížil až na 500 cm. Vodní kolo mlýna bylo korečkové na svrchní vodu o vnějším průměru 470 cm a počet obrátek za minutu byl sedm.

Ve mlýně byl spalovací motor - vysokotlaký naftový Diesel o jednom válci od výrobce Václava Suchého ve Čtyřkolech z roku 1924.

Čistící stroje byly za sebou řazeny v pořadí: 1. starší prachový a hrudový vysévač na odstranění prachu a předčištění obilí (výrobce nebyl Janu Vospělovi známý), 2. triuer na vybírání kulatiny atd. od Josefa Prokopa synové Pardubice, 3. loupačka na loupání zrna a odstranění klíčků od Leopolda Kašpara ze Senic na Hané. K čistírně patřily dva výtahy.

Za 24 hodiny se zde pročistilo 20 q obilí.

Válcové stolice byly ve mlýně tři. Od výrobce Ganc, Budapešť tu stála jedna s párem hladkých válců k mačkání obilí a jedna s párem rýhovaných válců k mletí pro první chod. Za nimi byla umístěná válcová stolice od Hübnera z Pardubic ke mletí žita. Válcové stolice byly aspirovány, přičemž aspirace byla zhotovena ze staré loupačky. „Ke šrotování k účelům krmným a dělání krupic“ se používalo jedno složení umělých fran-

couzských kamenů od Gabriela Žižky a nástupců z Prahy o průměru 32 víd. palců.

K vysévání a mačkání zrna se používal hranolový vysévač od Jarosche ze Lhoty u Nové Bystřice o délce 145 cm a průměru 50 cm a k vysévání mouky další dva hranolové vysévače od téhož výrobce, které však byly dvakrát delší – 3 m a průměr měly 80 cm.

Krupice se čistila na ručním fukaru domácí výroby a k jejímu vysévání bylo zapotřebí žebro od Jarosche ze Lhoty.

Semletá mouka se míchala lopatou ve dvou truhlách o rozměrech 2,5 m × 3 m o obsahu 15 q a 2,7 × 1,8 m o obsahu 5 q.

Kromě mletí obilí se ve mlýně zpracovával ječmen na kroupy a krupici. K výrobě krup a krupice se používaly čistírny a loupáčky ve mlýně, k výrobě krupice se navíc používal ještě kámen a žebro ze mlýna.

Mlynář každoročně semlel 4000 q žita a 150 q ječmene na kroupy, krupky a krupici pro výživu lidí a 1500 q obilí a ostatních plodin sešrotoval ke krmným účelům. Uvedená množství mohl zpracovávat střídavě, protože mlýn nebyl zařízen na každou výrobu zvlášť a také měl nedostatek vodní síly. Mlynář by tak mohl semílat zvlášť žito, zvlášť pšenici a zvlášť dělat krupici, pouze šrotovat mohl jen při mletí nebo loupání.

Významným pramenem je též dvojice fotografií a náčrtek půdorysné dispozice v témže dotazníku. Plánek ukazuje především umístění vodního kola, mlýnice a skladiště mouky (dnešní dílna a předsíň č. 111+112). Cenná je situace „staré pily“ při východním průčelí. Z fotografií je pak patrná řada detailů, především šindelová střecha obytné budovy, dřevěná krytá lávka ze silnice přímo do mlýnice v patře (v místě dnešního okénka koupelny č. 203), pultové zastřešená lednice a bedněná přístavba pily. Na zahradě v té době již stál dřevěný, dodnes dochovaný altán. Z fotografie rovněž vyplývá, že v té době bylo již západní křídlo (stodola) nějakou dobu dokončeno do dnešní podoby.

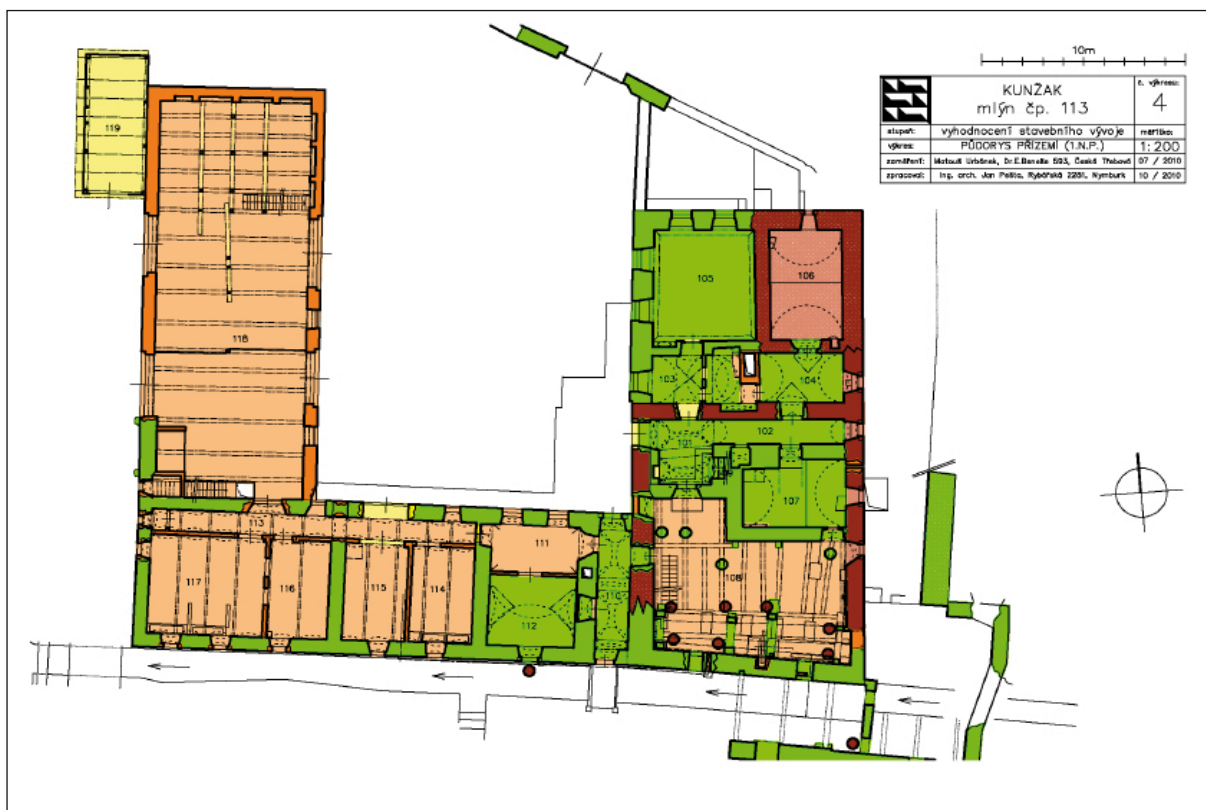
I během první poloviny 20. století docházelo k modernizaci technologického vybavení, což se promítlo do soudních sporů vedených v prvních letech druhé světové války. Z roku 1941 pochází náčrty záměru adaptací trieru a skladování otrub na půdě domu. Kromě posunutí bedněné příčky se však tyto úpravy nepromítly do podoby stavby.

Novodobé úpravy po 2. světové válce

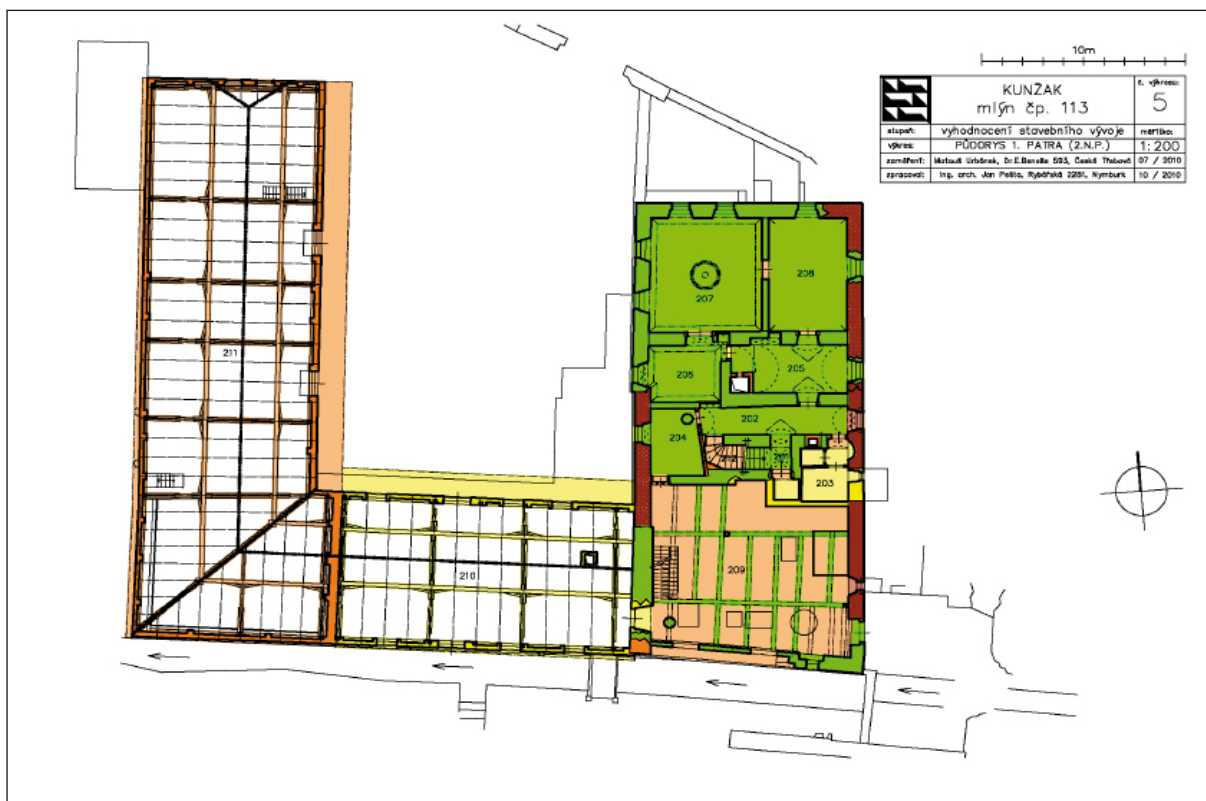
Ještě v době krátce po druhé světové válce došlo k poměrně významné stavební změně, jejíž realizace spadá již do období po komunistickém převratu. Roku 1947 byla podána žádost o změnu zastřešení jižního křídla s novým vysokým polopatrem, kde měl být skladovací prostor a míchačka. Úpravy byly povoleny v lednu roku 1948 a k realizaci došlo patrně v letech 1949-50, tedy až v době, kdy byly dny soukromé mlynářské živnosti kvůli změně politické situace sečteny. Nástavba v podstatě hmotově i technologicky zopakovala starší podkroví západního křídla (stodoly) včetně konstrukční podoby vaznicového krovu. Míchačka UNION tak zůstala neosazená v polo-rozebraném stavu v patře mlýnice.

I v následujících desetiletích byly na stavbě prováděny drobné úpravy: nově byla provedena omítka a fasáda jižní části dvorního křídla (břizolit), vyměněna okna v přízemí a provedeny další drobné adaptace (výměna některých dveří, nové dlažby a obklady v interiérech a pod). Během druhé poloviny 20. století zcela zanikla přístavba pily a vodní kolo (s výjimkou hřídele). V této podobě se mlýn dochoval dodnes.

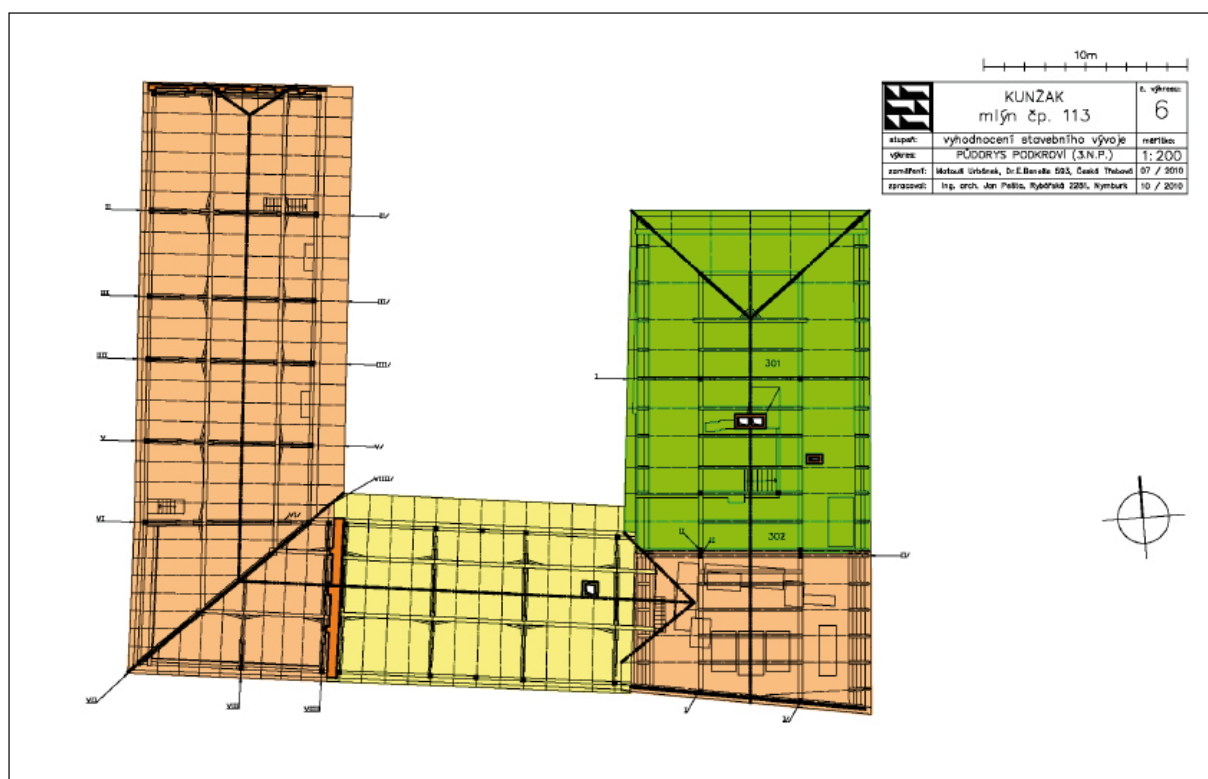
Obrazová příloha

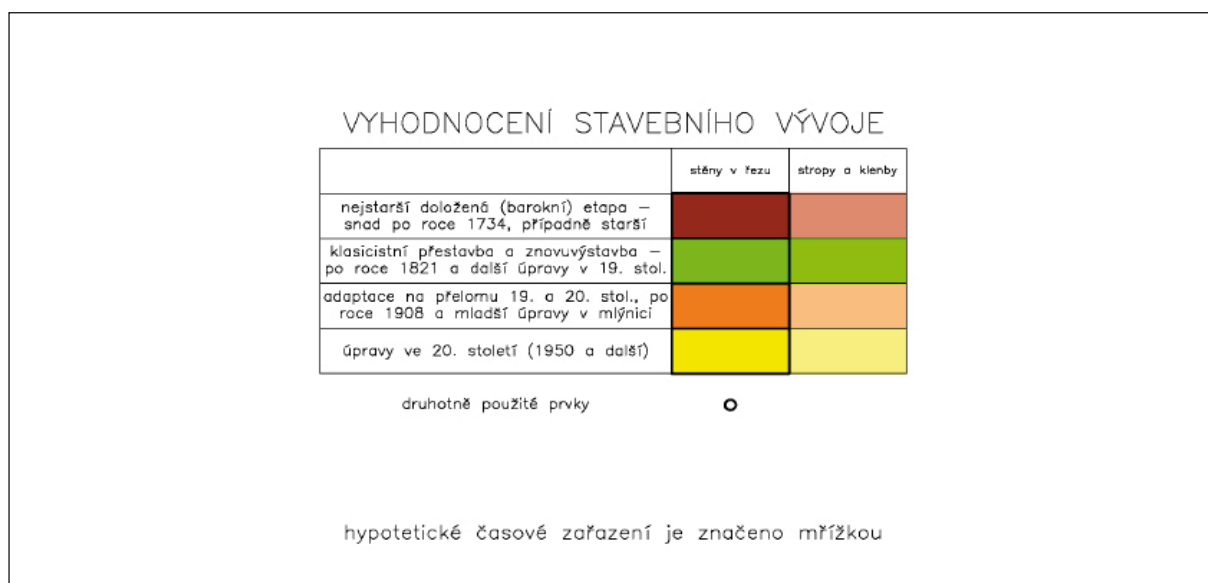
Obr. 1. Kunžak (JH) mlýn č.p. 113. Vyhodnocení stavebního vývoje, půdorys přízemí. Zaměřil M. Urbánek, zpracoval J. Pešta, 2010.

Obr. 2. Kunžak (JH) mlýn č.p. 113. Vyhodnocení stavebního vývoje, půdorys 1. patra. Zaměřil M. Urbánek, zpracoval J. Pešta, 2010.

Obr. 3. Kunžak (JH) mlýn č.p. 113. Vyhodnocení stavebního vývoje, půdorys podkroví. Zaměřil M. Urbánek, zpracoval J. Pešta, 2010.

Obr. 4. Kunžak (JH) mlýn č.p. 113. Vyhodnocení stavebního vývoje. Zpracoval J. Pešta, 2010.

Obr. 5. Kunžak (JH). Celkový pohled na obytné stavení s mlýnicí od severozápadu. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 6. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Celkový pohled od jihu. Foto J. Bláha, 2010.

Obr. 7. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Celkový pohled na obytné stavení od severovýchodu. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 8. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Pohled do dvora od severu; vlevo dům s mlýnicí, vzadu jižní hospodářské křídlo, vpravo stodola. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 9. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Východní průčelí mlýnice s patrnou vertikální spárou, oddělující dvě stavební etapy. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 10. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Jižní průčelí mlýnice s roubenou vrchní částí. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 11. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Interiér přízemí mlýnice. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 12. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Interiér přízemí mlýnice. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 13. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Interiér přízemí mlýnice. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 14. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Chodba oddávající mlýnici a jižní hospodářské křídlo. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 15. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Interiér chlěva v jižním křídle s kamennými přepážkami z žulových desek. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 16. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Interiér chlěva v jižním křídle s kamennými přepážkami z žulových desek. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 17. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Interiér černé kuchyně v patře. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 18. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Převody v podkolí, pravé litinové kolo je osazeno dřevěnými palci. Foto R. Urbánek, 2010.

Obr. 19. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Rozpůlený kamenný štok ze stoupy pod kamenným sloupem mlýnské hranice. Foto R. Urbánek, 2010.

Obr. 20. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Válcová stolice Ganz & comp. Budapest v dřevěné skříni se dvěma páry válců. Přítlak zajišťuje archaickým a již jen výjimečně dochovaným způsobem závaží na pákách. Foto J. Pešta, 2010.

Obr. 21. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Válcová stolice Hübner&Opitz Pardubice v litinové skříni s jedním párem válců, opatřená na zadní straně signálním zvonkem. Foto R. Urbánek, 2010.

Obr. 22. Kunžak (JH) mlýn čp. 113. Moučný hranolový vysévač Jarosch Lhota u Nové Bystřice. Na něm je osazen předvysévač. Foto R. Urbánek, 2010.

Textová příloha

- *Přehled držitelů mlýna*

poč. 16. stol.–1611 Jan Vosvačil

1611–1625 Jiřík Vosvačil

1625–1677 Jan Vosvačil

1677–1720 Martin Rokyta

1720–1732 Jakub Rokyta

1732–???? Matěj Šikl (manžel pozůstalé vdovy Žofie Rokytové)

????–???? Žofie Šiklová

????–1771 Jan Rokyta

1771–1791 Franz Rokyta

1791–1844 Severin Rokyta

1844–1849 Jakob Suchý

1849–1876 Wenzl Suchý

1876–1889 Josefa a František Porákovi

1889–1891 Josefa Poráková (za svobodna Suchá)

1891–1907 Konrád Suchý

1907–1908 Vendelín Schramhauser

1908–1911 Jan Vospěl

1911–1939 Jan Vospěl a jeho žena Marie Vospělová (starší)

1939–1942 Josef Vospěl a jeho matka Marie Vospělová (starší)

1942–???? Josef Vospěl a jeho žena Marie Vospělová (mladší)

- *Vymezení výměnku pro Marii Vospělovou, odstupující svou polovici majetku Marii Vospělové mladší, manželce svého syna Josefa Vospěla. Citace z kupní smlouvy na mlýn v Kunžaku čp. 113 ze dne 15. října 1942.⁶⁸*

„III. / Beze srážky z ceny postupní výše v hotovosti uvedené vyhrazuje si pak postupující paní Marie Vospělová v celém domě čp. 113 v Kunžaku doleji uvedenou služebnost bytu a pak na všech soutu smlouvou postoupených nemovitostech, kromě nemovitostí zapsaných v pozemkové knize pro kat. území Kaltenbrunn a Kunžak (Reichsgebiet) doleji uvedený bezúplatný výměnek a to – Za byt přísluší postupující výhradně požívání bytu sestávajícího z jedné kuchyně a jednoho pokoje v domě čp. 113 se zvláštním příchodem v prvním poschodí mlýna na pravo od schodů, užívání místa na půdě na ukládání výměnkářských potřeb a věšení a sušení prádla a šatstva, užívání místa ve sklepě hospodářů na ukládání brambor a jakýchkoliv potravin, užívání místa na dříví asi šesti metrů palivového dříví v kolníku hospodářů, užívání místa na zahradě na bílění a sušení prádla a šatstva, s právem volného příchodu a odchodu ku a ode všech v této smlouvě vyhrazených míst a s právem volného pobývání po dvoře, hospodářského stavení a zahradě a s právem přijímati návštěvy kohokoliv a je zase propouštěti a konečně s právem míti u sebe na bytě svého syna Vladimíra po dobu jeho svobodného stavu.

Jako výměnek přísluší výměnkářce společná s hospodáři strava, řádně připravená a v dostatečném množství, a tolikráte, jako nastupující sama požívati bude, téže jakosti, pokud se týče připravená s ohledem na přání výměnkářky, při společném stole s hospodáři, po případě na požádání její s donešením do výměnkářského bytu, s volným požíváním chleba podle chuti výměnkářky a vedle této stravy společné s hospodáři jest nastupující povinna odváděti výměnkářce každodenně jeden litr teplého kravského, nesbíraného a neodstředěného mléka, každého měsíce jeden kilogram čerstvého, kravského másla, každého měsíce pak deset čerstvých slepičích vajec a každého prvního v měsíci hodnotu dvacetipěti kilogramů prostředního prvního žita, řádně a na hotovosti podle ceny v Kunžaku, dále čtyři kapry po dvou kilogramech a sice polovici ku odvedení na Vánoce a polovici na Velikonoce tak, aby o těchto svátcích požití býti mohli. - Kdyby se pak výměnkářka společně s hospodáři stravovati nechtěla, jsou povinni hospodáři výměnkářce odváděti místo shora uvedené společné stravy a shora uvedených dávek následující dávky a to: čtyři metrické centy žita, dva metrické centy pšenice, dva metrické centy ovsa a to každoročně, obilí to vesměs čistého, dobrého, prvního zrna, ku odvedení do prvního prosince, dále rovněž každoročně pět metrických centů brambor, přebraných ku odvedení najednou po sklizni, - každoročně dále dvacet pět kilogramů čerstvého hlávkového zelí s právem výměnkářky zelí podle své chuti z pole si bráti, každodenně jeden litr plnotučného kravského mléka, každého měsíce jeden kilogram čerstvého kravského másla a každoročně čtyři kopy čerstvých slepičích vajec ku odvedení po třiceti kusech měsíčně v měsících od března do října včetně, čtyři kapry ku odvedení a sice jak uvedeno bylo shora a to po dvou kilogramech řečené ryby, dále každoročně dvě husy, vykrmené do váhy pěti kilogramů, bez peří a řádně vyčištěné, ku odvedení jednou husou na posvícení na Vše Svaté a druhou k sv. Václavu, dále rovněž každoročně dvě kuřata ku odvedení rovněž bez peří a vyčištěné během měsíce října a listopadu, a pak každoročně padesát kilogramů vepřového masa, čerstvého, a nesnímaného se špekem ku odvedení během měsíců zimních a sice k Vánocům tak, aby o těch svátcích požití býti mohlo a pak každého prvního v měsíci hodnotu padesáti kilogramů čistého suchého prvního zrna, prostřední kvality, řádně a na hotovosti toho kterého prvního v Kunžaku platné.

V každém případě, tj. jestliže výměnkářka společně s hospodáři se bude stravovati anebo pakliže hospodáři výměnkářce shora uvedený výměnek odváděti budou, jsou povinni výše uvedené dávky ryb, odváděti vyčištěnými, již a vykuchanými rybami a rozumí se veškerý výše uvedené dávky každoročně předem, pokud u nich jinak sta-

noveno není, a jest výměnkářka v každém případě, jak shora bylo uvedeno oprávněna bráti si vodu ze zásoby hospodářů, pokud se týče z jejich studně a i z vodovodu a jest oprávněna též bráti si palivo ze zásob hospodářů a tito jsou povinni jí palivo a sice dříví suché a rozštípané poskytovat a dodávat výměnkářce elektrický proud ku svícení a to do dvou žárových těles o dvaceti pěti svíčkách, jakož i ku hraní radiem.

Dále jsou povinni hospodáři výměnkářce v každém případě tj. ať společně s nimi se stravuje, či nikoliv, odváděti správně dáti vymalovat její výměnkářské světnice jednou za tři léta, podlahu výměnkářských světnic jednou týdně čistě vydrhnouti, prádlo a šatstvo výměnkářky čistě vyprati, vyspravit a vyžehliti, podle její potřeby, pokud se týče vše to vlastním nákladem učiniti dáti a v případě nemoci jí láskyplnou péči a obsluhou, jakož i lékařským ošetřením a léky opatřiti.

Práva tato přejímá nastupující, jakož i se svou polovicí její manžel pan Josef Vospěl ku trpění, plnění a vybývání a účastníci prohlašují, že má služebnost bytu pro paní postupující na domě čp. 113 v Kunžaku, výměnek pak na všech touto smlouvou postoupených nemovitostech, jako jejich reální břemeno, kromě nemovitostí zapsaných v pozemkové knize pro kat. území Kaltenbrunn a Kunžak (Reichsgebiet) pro paní postupující knihovně býti pojištěna.

IV. / Beze srážky z ceny postupní výše uvedené vyhražuje dále postupující paní Marie Vospělové pro svého syna Vladimíra Vospěla a sice po dobu jeho svobodného stavu pro ten případ, že by sama zemřela, služebnost bytu záležející z výhradního užívání místností uvedených v odstavci III. této smlouvy, jako byt strany postupující, rovněž s užíváním místa na půdě na věšení a sušení prádla a šatstva, užívání místa ve sklepech hospodářů na ukládání potravin, užívání místa na dříví asi šesti metrů v kolníku hospodářů s právem volného příchodu a odchodu ku a ode všech v této smlouvě vyhrazených míst a s právem volného pobývání po hospodářském stavení, dvoře a zahradě, kterážto služebnost bytu přísluší panu Vladimíru Vospělovi v tom případě, kdyby postupující nebyla více na živu, avšak jenom po dobu svobodného stavu Vladimíra Vospěla a má služebnost tato na domě čp. 113 v Kunžaku pro Vladimíra Vospěla knihovně býti vložena.“

Prameny, literatura

Prameny:

Moravský zemský archiv Brno (MZA Brno):

Velkostatek Studená – Kunžak (Vs Studená – Kunžak):

kniha č. 81 - emfyteutická kniha listin panství Kunžak (1801-1849)

kniha č. 82 - rejstřík k pozemkovým knihám panství Kunžak (1850)

kniha č. 93 - pozemková kniha městečka Kunžak II. (1583-1884)

kniha č. 99 - pozemková kniha městečka Kunžak II. (čp. 72-134) (1847-1884)

Velkostatek Telč (Vs Telč):

kniha č. 7 – Kniha smluv na vrchnostenské pozemky a reality (1783 – 1790)

Národní archiv Praha (NA Praha):

SK Ta 215 – písemný operát stabilního katastru Kunžaku z roku 1828

Mlýnářské ústředí (MIÚ):

kart. 185 - složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113

Státní okresní archiv v Jindřichově Hradci (SOkA JH):

Archiv města Kunžak (AM Kunžak):

kart. 8

kart. 12

kart. 23

kart. 34

kniha č. 31 – Soupis obyvatel (1807-1816)

kniha č. 32 – Soupis obyvatel (po r. 1833)

kniha č. 109 – Popisná kniha – evidence obyvatel (před 1857)

kniha č. 110 – Popisná kniha – evidence obyvatel (po r. 1857)

kniha č. 111 – Popisná kniha – evidence obyvatel (1880 – 1900)

Katastrální úřad Jindřichův Hradec (KÚ JH):

pozemkové knihy Kunžaku

sbírka listin, okresní soud Jindřichův Hradec (Os JH)

Městský úřad Jindřichův Hradec (MěÚ JH):

Odbor životního prostředí:

vodní kniha Kunžak

Písemné prameny v elektronické podobě:

Státní oblastní archiv Třeboň (SOA Třeboň):

Matriky - Farní úřad Kunžak:

kniha č. 9, matrika narozených, oddaných a zemřelých (1809-1853) (http://digi.ceskearchivy.cz/index_main.php?lang=cs&menu=3&id=5056)

Mapy a plány:

Katastrální úřad Jindřichův Hradec (KÚ JH):

Geometrické zaměření komunikace v Kunžaku, výřez, zaměřil Ing. Pavel Pudil,
Střížovice 82, Strmilov, 16. 7. 2009

Katastrální mapa Kunžaku platná do roku 1954

Pozemková mapa Kunžaku platná v letech 1954–1964

Národní archiv Praha (NA Praha):

IS Ta 215 - indikační skica stabilního katastru Kunžaku z roku 1828

Mlynářské ústředí (MIÚ):

kart. 185 - složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113:

nákres situace mlýna s legendou v Dotazníku k zápisu do mlynářského rejstříku
z 30. července 1939

Státní okresní archiv Jindřichův Hradec (SOkA JH):

Sbírka map a plánů 1720–1997:

i.č. 153, Kunžak. Königseck in Böhmen, Taborer kreis, Bezirk Königseck,
10 + 1 listů, 80 x 63 cm, 1:2880, 1828.

Mapy v elektronické podobě:

Historický ústav Akademie věd České republiky (HiU AV ČR):

Müllerova mapa Čech z roku 1720 - Cimélie Mapové sbírky Historického ústavu AV ČR na CD-ROM; originál mapy: HiU AV ČR, Mapová sbírka, sign. VII / 4 / A-258

Österreichisches Staatsarchiv, Wien:

Kriegsarchiv:

První (Josefské) vojenské mapování z let 1764-1768, digitalizace: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Fakulta životního prostředí, Ústí nad Labem.

Druhé vojenské (Františkovo) mapování z let 1842–1843, digitalizace: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Fakulta životního prostředí, Ústí nad Labem.

Ikonografie:

Národní archiv Praha (NA Praha):

Mlynářské ústředí (MIÚ), kart. 185, složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113: Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku z 30. července 1939, fotografie hlavní mlýnské budovy a stodoly, J. Vospěl, 1939; fotografie mlýna z louky od rybníka, J. Vospěl, 1939.

Literatura:

Hájková, V.: *Inventář fondu F 292 Velkostatek Studená – Kunžak (1573–1946)*, MZA Brno, Brno 1986.

Hertík, E.: *Mlynářství*, Praha 1890.

Karas, J.: *Historický vývoj mlynářství*, Praha 1919.

Karas, J.: *Mlynářství a stavba mlýnů. Čištění obilí a stroje k němu*, Praha 1922.

Karas, J.: *Mlynářství a stavba mlýnů. Mlecí stroje*, Praha 1926.

Lehovec, A.: *Učebnice praktického mlynářství*, Praha 1936.

Palacký, F.: **Popis Království českého**, V Praze 1848.

Štěpán, L. - Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha 2000.

Štěpán, L. - Urbánek, R. - Hácová, H. a kolektiv: *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*, Praha 2008.

Tureček, F.: *Mlynářská technologie strojní. Stroje vysévací a čisticí, svazek I.*, Pardubice 1947.

Tureček, F.: *Stroje mlecí*, Pardubice 1949.

Tureček, F.: *Čištění obilí*, Pardubice 1950.

Tureček, F.: *Encyklopedie mlynářství*. Nelokalizováno, nedatováno.

Poznámkový aparát

1) Moravský zemský archiv (MZA) Brno, Velkostatek (Vs) Studená – Kunžak, kniha č. 93, pozemková kniha městečka Kunžak II. (1583–1884), fol. 211; Katastrální úřad v Jindřichově Hradci (KÚ JH), pozemkové knihy Kunžaku. Další gruntovní kniha Kunžaku se nachází ve Státním okresním archivu v Jindřichově Hradci (SOkA JH), Archiv města (AM) Kunžak, kniha č. 55, Kniha kupů pro městečko Kunžak - prodej gruntů, mlýnů a chalup (1583; 1609 – 1768). Předpoklad, že se zde budou nacházet kupní smlouvy také na kunžacký mlýn čp. 113, se nenaplnil – ani jeden ze zde vedených

čtyř mlýnů (Kytličkovskéj, mlejn Císařů, Kostrounovskéj a Štěpkovskéj) není totožný s dnešním čp. 113.

2) Národní archiv (NA) Praha, Mlynářské ústředí (MIÚ), kart. 185, složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113.

3) Vodní kniha pro okres Jindřichův Hradec je uložena na odboru životního prostředí Městského úřadu Jindřichův Hradec. Ke Kunžaku jsou zde složky těmto vodním dílům: rybník p.č. 236 a Kešnerův mlýn a pila čp. 17; mlýna Vojtěcha Kešnera čp. 17; rybník č.k. 1291 a Rokytův mlýn čp. 249; Doubkova pila čp. 143; energetické vodní dílo při čp. 249 – přezkoušení vodního oprávnění; rybník „Komorník“; mosty, rybník Zvůle č.k. 989; rybník Komorník, Hejtman, Vosleky, Zvůli, Hrádeček. Hledání vodní knihy mlýna v SOKA JH přineslo také negativní výsledek.

4) SOKA JH, AM Kunžak, kart. 34 – stavební řízení.

5) MZA Brno, inventář fondu F 239 Velkostatek Telč.

6) Hájková, V.: Inventář fondu F 292 Velkostatek Studená – Kunžak (1573–1946), MZA Brno, Brno 1986, s.1. Palacký, F.: *Popis Království českého*, V Praze 1848, s. 292.

7) MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 93, pozemková kniha městečka Kunžak II. (1583–1884), fol. 211.

8) Tamtéž, fol. 211.

9) Štěpán, L. - Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, ARGO 2000, s. 187.

10) Jméno této rodiny se v pramenech vyskytuje ve variantě „Rokyta“ i „Rokita“. Přiklonila jsem se k dnešní formě „Rokyta“, ovšem v citacích ponechávám znění originálu.

11) MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 93, fol. 212.

12) Tamtéž, fol. 212.

13) Tamtéž, fol. 212 a 213.

14) Tamtéž, fol. 213 a 214.

15) Tamtéž, fol. 214 a 215.

16) SOA Třeboň, Josefský katastr – triplikát, kart. 222, katastr obce Kunžatecké; MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 93, fol. 215.

17) MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 82, rejstřík k pozemkovým knihám Kunžaku.

18) SOA Třeboň, Matriky, Farní úřad Kunžak, kniha č. 9, matrika narozených, oddaných a zemřelých (1809-1853), fol. 239. (http://digi.ceskearchivy.cz/index_main.php?lang=cs&menu=3&id=5056).

19) Označení „strýček“ pro Severina Rokytu je v rozporu s následujícím zápisem o tom, že tento měl za mlýn zaplatit „panu strejčkovi s paní tetou“, jímž se jistě míní odstupující hospodář Franz Rokyta a jeho žena, kteří Severina přijali za vlastního. Pojmenování „strýček“ u Severina Rokyty je tedy patrně chybou, případně vyjadřuje jiný rodinný vztah než ten, který je nám běžně známý. Severinovi bylo v době, kdy mlýn kupoval, teprve 19 let.

20) MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 93, fol. 215–216.

21) SOKA JH, AM JH, kniha č. 31, soupis obyvatel dle domů (1807–1816) a kniha č. 32, soupis obyvatel dle domů („Manschaftsbuch“) (po r. 1833). Podle staršího z obou soupisů se čtyři první děti narodily první manželce Voršile.

22) SOKA JH, AM JH, kniha č. 31, soupis obyvatel dle domů (1807–1816).

23) SOKA JH, AM JH, kniha č. 32, soupis obyvatel dle domů („Manschaftsbuch“) (po r. 1833). Tento mlýn čp. 249 patřil Rokytům ještě v polovině 20. století a po této rodině také nesl jméno „Rokytův mlýn“. MěÚ JH, odbor životního prostředí, vodní kniha Rokytova mlýna čp. 249.

- 24) NA Praha, SK Ta 215, písemný operát stabilního katastru Kunžaku z roku 1829.
- 25) SOkA JH, AM JH, kniha č. 31, soupis obyvatel dle čísel domů (1807–1816).
- 26) MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 93, fol. 217–218.
- 27) MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 81, emfyteutická kniha listin panství Kunžak (1801–1849), fol. 113–115.
- 28) MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 93, fol. 217–218.
- 29) SOkA JH, AM Kunžak, kart. č. 12.
- 30) MZA Brno, Vs Studená – Kunžak, kniha č. 93, fol. 219–220.
- 31) SOkA JH, AM Kunžak, kniha č. 109, Popisná kniha – evidence obyvatel podle čísel domů (před r. 1857).
- 32) SOkA JH, AM Kunžak, kniha č. 110, Popisná kniha – evidence obyvatel podle čísel domů (po r. 1857).
- 33) KÚ JH, pozemková kniha Kunžaku, fol. 113; SOkA JH, AM JH, kniha č. 110, Popisná kniha – evidence obyvatel podle čísel domů (po r. 1857).
- 34) Janovo jméno bylo později škrtnuto a připsán k němu křížek.
- 35) KÚ JH, pozemková kniha Kunžaku, fol. 113; SOkA JH, AM JH, kniha č. 111, Popisná kniha – evidence obyvatel podle čísel domů (1880–1900).
- 36) KÚ JH, pozemková kniha Kunžaku, fol. 113.
- 37) Tamtéž, fol. 113 a 1030.
- 38) KÚ JH, sbírka listin, Okresní soud Jindřichův Hradec (Os JH), číslo deníku (č.d.) 245/7.
- 39) Tamtéž, č.d. 1015/8.
- 40) KÚ JH, sbírka listin, Os JH, č.d. 1239/11.
- 41) NA Praha, Mlynářské ústředí (MIÚ), kart. 185, složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113.
- 42) Tamtéž.
- 43) Tamtéž.
- 44) Tamtéž.
- 45) KÚ JH, sbírka listin, Os JH, č.d. 779/40.
- 46) NA Praha, MIÚ, kart. 185, složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113.
- 47) Tento mlýn patřil Rokytům nejpozději kolem poloviny 19. století, když tam odešel Ferdinand Rokyta, pocházející původně z mlýna čp. 113. SOkA JH, AM JH, kniha č. 32, soupis obyvatel dle domů („Manschaftsbuch“) (po r. 1833).
- 48) NA Praha, MIÚ, kart. 185, složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113.
- 49) Tamtéž.
- 50) Tamtéž.
- 51) Podle protokolu komise byl námezdní kontingent mlýna: 169 000 kg pšenice a žita dohromady; obchodní kontingent: 84 500 kg žita; kapacita mlýna během 24 hodin: 16 q pšenice nebo žita; personál mlýna: 1 dělník a 1 učedník; skladovací kapacita mlýna: obilí 200 q, mlýnských výrobků 50 q.
- 52) NA Praha, MIÚ, kart. 185, složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113.
- 53) Tamtéž.
- 54) Tamtéž.
- 55) Tamtéž.
- 56) NA Praha, MIÚ, kart. 185, složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113.
- 57) Náčrtek je součástí přílohy tohoto průzkumu.
- 58) NA Praha, MIÚ, kart. 185, složka ke mlýnu v Kunžaku čp. 113.
- 59) KÚ JH, sbírka listin, Os JH, č.d. 6/43. (Smlouva byla zaknihována až 6. ledna 1943.) Tamtéž, pozemková kniha Kunžaku, fol. 1030.

- 60) NA, fond Mlynářské ústředí, karton č. 185, sign. 1546. Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku, s. 6. Další údaje známe ze Seznamu a mapy vodních děl Republiky československé, Praha 1932, Okresní finanční ředitelství České Budějovice, Důchodkový kontrolní úřad Jindřichův Hradec, s. 19. Avšak zde jsou vodní kola pro mlýn a pilu uváděny společně: „2 kola na svrchní vodu“, množství vody v m³/vt.: „0,2524“, spád vody v m: „4,95“ a normální výkon vodního díla v k. s.: „9,5“.
- 61) NA, fond Mlynářské ústředí, karton č. 185, sign. 1546. Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku, s. 8.
- 62) V dotazníku k zápisu do mlynářského rejstříku sice mlynář uvedl, že tento pár hladkých válců sloužil „k mačkání obilí“, ale vzhledem k tomu, že se zde jiná válcová stolice s hladkými válci nenacházela, muselo se na nich provádět i luštění. [NA, fond Mlynářské ústředí, karton č. 185, sign. 1546. Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku, s. 10.].
- 63) NA, fond Mlynářské ústředí, karton č. 185, sign. 1546. Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku, s. 16. Truhly měly rozměry „250 cm x 3 m“ a „270 cm x 1,80“.
- 64) NA, fond Mlynářské ústředí, karton č. 185, sign. 1546. Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku, s. 10.
- 65) NA, fond Mlynářské ústředí, karton č. 185, sign. 1546. Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku, s. 11.
- 66) K obecným dějinám města viz Kuča, Karel: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, 3. díl, Kolí-Mi, Praha 1998, s. 272-273.
- 67) Štěpán, L. - Křivanová, M.: Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách, ARGO 2000, s. 40.
- 68) KÚ JH, sbírka listin, Os JH, č.d. 6/43.

Mlýn č. p. 374 v Turnově, příspěvek ke vztahu stáří stavby a mlýnského zařízení

Miroslav Kolka – Martin Ouhrabka – Ivan Peřina

Úvod

Již několik indicií ze studia starší literatury, relikty staveb v terénu a především pak provedení záchranných archeologických výzkumů nebo stavebně historických průzkumů byly předzvěstí, že se mezi Soboteckou a Markovou ulicí rozprostíralo vcelku rozsáhlé renesanční předměstí Turnova. O to větším překvapením ovšem bylo, že i v nedávno zdemolované klasicistní budově mlýna č. p. 374, kde byly identifikovány konstrukce datované pouze do mladších etap vývoje stavby, se zachovala mlýnská hranice, jejíž stěžejní konstrukční části byly datovány dendrochronologickou analýzou na počátek 17. století. Příspěvek se snaží nastínit důvody přítomnosti starého mlýnského zařízení v mladší budově mlýna.¹

Objekt se nacházel na levém břehu Stebenky u křižovatky ulic Antonína Dvořáka, Na Stebni a Výšinka na jihovýchodním okraji městského jádra (st. p. č. 1536). Dvou-podlažní zděná stavba měla protáhlý obdélný půdorys s kratším kolmým křídlem na severovýchodní straně. Jižní část z cihelného zdiva byla zjevně přistavěná na spáru, stejně jako krátké křídlo na severovýchodě. Střední partie domu obsahovala mlýnici, na kterou navazovala na severu starší obytná část, o něco později rozšířená o další obytné trakty, jak dokládá především rozdílná tloušťka obvodového cihelného zdiva i další drobné indicie. Objekt měl sedlovou střechu s vaznicovým krovem a dvojicemi stojatých stolic. (*příloha obr. 1-3*)

Návodní stěna

Návodní stěna byla orientovaná k východu a přiléhá k ní pozemek p. č. 3903/7, náležící někdejšímu náhonu a lednici. Fasádu technologické části mlýna ukončovalo zdivo lednice, které bylo kolmé na návodní stěnu. Zdivo v úrovni přízemí včetně lednice bylo provedeno z pečlivě opracovaných pískovcových štuk. Patro bylo stavěno z pálených cihel v lici přízemí. Na zdivo lednice přiléhala cihelná stěna kolmého křídla obytné části. V posledních řadách štuk (v úrovni stropu nad přízemím) se nacházely po celé délce návodní stěny dvě řady kapes po osazení trámů (nosné trámy vantrok, případně krov pultové střechy kryjící lednici – sklon částečně patrný severní stěně lednice).

Na levém okraji průčelí v úrovni patra byla čitelná cihelná přizdívka související s ukončením náhonu a osazení vpouštěcích stavidel do vantrok, které měly dřevěnou podobu. Přízemní partie byla ze štuk doplněných cihlami a v úrovni pod spárou zaniklého stavidla jí překrývala kolmo vedená zeď tvořící jižní okraj lednice. Následující partie měla novodobě upravované spáry. Na jednom z kvádrů byl nalezen tesaný křížek, který mohl představovat starší vodoprávní značku. Ve zdivu patra v blízkosti napojení původní mlýnice a jižní přístavby byla nad kapsami po trámech osazena typická vodoprávní značka z poslední čtvrtiny 19. století – dlouhá železná skoba.

Zbývá část fasády byla prolomena kombinací dvou otvorů vstupních (osvětlovacích) s dvojicí otvorů pro hřídele, což dokládá existenci dvou vodních kol. Otvory byly kompletně provedené ze štuk, včetně půlkruhových záklenků. Levý vstupní otvor měl segmentový záklenek ze štuk a cihelnou dozdvíčku v horní partii. Krajní pravý otvor

vstupu měl segmentový záklenek ze štuk a cihelnou zazdívku v celém rozsahu. Zdivo lednice bylo provázané se zdivem mlýnice a mělo i torzo nároží, dokládající existenci východní stěny. (příloha obr. 4 – 7)

Mlýnice

Mlýnice zabírala celý jižní díl původního půdorysu objektu ve všech podlažích včetně podkrovní. Technologické zařízení bylo umístěno i do mladší přístavby rozšiřující dům směrem k jihu. Přístup do mlýnice byl veden v každém podlaží z přilehlých obytných prostor, obdobně byly vedeny vstupy do jižní přístavby. V přízemí mlýnici zpřístupňoval také venkovní vstup. Vstupní otvory byly cihelné se segmentovými záklenky.

V přízemí byla mlýnice zděná u návodní stěny a navazujícího podkolí z pískovcových štuk. Zbylé partie, tj. obvodová stěna v hlavním průčelí a příčky oddělující mlýnici od jižní přístavby a severní obytné části, byly převážně z pálených cihel. Štuky zde byly identifikovány pouze u spodní části a jihozápadního rohu.

Strop mlýnice byl trámový s horním záklopem z širokých prken. Jednoduše hraněné stropní trámy byly osazeny v západní obvodové stěně a na východní straně v tzv. předním moučníku mlýnské hranice. Zbylá část u návodní stěny měla samostatnou konstrukci spojenou s mlýnskou hranicí. Podlaha byla zřejmě cihelná. Podél severní poloviny návodní stěny se nacházelo hluboké podkolí, ukončené pískovcovými zdmi. Šířka podkolí čítala cca 1,9 m, délka cca 6,5 m, hloubku nebylo možno s ohledem na množství nánosů ověřit. V severovýchodním rohu mlýnice uskokovala pískovcová příčka v rozsahu šířky mlýnské hranice a podkolí směrem do obytné partie. Příčka obsahovala výklenky využité pro osazení transmisí a okosené nároží v místech odskoku.

Patro mlýnice mělo trámový strop s horním záklopem z širokých prken a podélným průvlakem. Přístup zajišťovalo dřevěné schodiště z přízemí a vstupy z obytné části a jižní přístavby v patře. Uvedené schodiště mělo poškozené dřevěné zábradlí se subtilními balustrovými sloupky. V severovýchodním rohu příčka ustupovala směrem do obytné části (shodně s přízemím). Podlaha byla prkenná, obvodové stěny hladce omítnuté a obílené. Jižní přístavba měla obdobný vzhled, strop se lišil obílením.

Podkrovní část mlýnice byla naproti tomu přístupná pouze z krovu nad obytnou částí nebo nad jižní přístavbou. Strojní zařízení bylo osazeno do otevřené konstrukce bez dalších stavebních úprav prostoru. Podlaha byla prkenná. V jižní přístavbě byl čitelný původní omítaný štít s profilovanými římsami a slepým kruhovým oknem pod vrcholem.

Mlýnská hranice a související technologické zařízení

Hranice sestávala ze čtyř sloupů umístěných na okrajích podkolí, předního podvalu v úrovni podlahy na okraji podkolí, dvou svorů osazených příčně na sloupy a dvou podélných trámů moučníků. Tato nosná konstrukce zároveň vynášela záklop stropu z širokých prken, který tvořil zároveň mlecí podlahu v patře. Uvnitř konstrukce byly umístěny další trámové prvky související již přímo s osazením zařízení. Díky utilitární podobě obou moučníků a jejich poškození (napadení hnilobou, dřevokaznými škůdci a zlomení) nelze jednoznačně rozhodnout, zda hranice pokračovala směrem k jihu do jihovýchodního rohu mlýnice. Vzhledem k dřívějšímu umístění druhého kola v této partii je to pravděpodobné.

Podlažní podval (P1) byl posazen na koruně západní pískovcové zdi podkolí

(směrem do mlýnice). Měl rozměry 22 x 22 cm a drážku v rohu orientovaném do podkolí. Zadní podval u návodní stěny chyběl. Přední levý sloup (S1) byl osazen na sokl z pískovcových štuk doplněných cihlami (77 x 67 cm a výška 50 cm nad podlahu). Sloup svým osazením nerespektoval, na rozdíl od soklu, okraj podkolí a svou patou přecházel. Základní rozměry sloupu byly 44 x 34 cm a výška 186 cm. Směrem do interiéru sloup rozšiřovala nad uvedené rozměry bohatě profilovaná tesaň patka (soklík, drážka, baňatá část s vybráním viz přílohy). Čelní plocha nad patkou měla okosená nároží s náběžními štítky doplněnými čtverečky s diamantovým vzorem. V příčném směru měl sloup dlab na celou hloubku (začíná těsně nad patkou a má výšku 90 cm a šířku 10,5 cm). Dlab sloužil pro osazení nedochované příčky (trám podpírající kobylici – viz další text – na místě zůstal pouze odřezaný menší trámek). Do středu horního konce sloupu byl proveden dlab o hloubce 33 cm, do kterého se zapustil příčný vodorovný trám – svor (SV1). Z bočních stran byl dlab šikmo seříznutý směrem do interiéru. Vrchol seříznutí ještě narušoval dlab pro osazení podélného vodorovného trámu předního moučnicku (M1).

Zadní levý sloup (S2) byl posazen opět na pískovcové podezdívce o rozměrech 51 x 53 cm, vyžděné přímo na odskoku ve zdivu návodní stěny do zazděné okenní niky (chybí zde tedy trám – podval). Sloup měl profil 40 x 35 cm, hladkou plochu bez výzdoby a asymetrické usazení na podezdívku. Spoj se svorem (SV1) byl shodného typu jako u předního sloupu, zadní moučník byl posazen do mělkého dlabu až za tímto spojem na konci svoru. V čelní stěně sloupu se nacházely dva dlouhé dlabu cca do poloviny hloubky trámu. Středový vedený cca do tří čtvrtin výšky sloužil pro ukotvení vodorovné příčky vedené od sloupu S1. Druhý dlab byl o něco menší a umístěný při levém nároží. Byla v něm uklínována mladší příčka vynášející ložisko shlaví krátké kovové transmisy s převodovým mechanismem (druhý konec uchycen šrouby z boku sloupu S1).

Na popsanych sloupech byl ve vrcholových dlabech osazen svor SV1. Přední shlaví tohoto trámu bylo druhotně zkráceno. I přesto se dochovala část jemné profilace na bočních plochách vytvářející profilovaný rámeček s okosenou dolní hranou ukončenou náběžnými štítky s diamantovým vzorem. Zbylý průběh svoru v profilu 45 x 33 cm byl pouze jednoduše hraněný s náběžnými štítky na spodních nárožích. Přední a zadní moučník měly oproti tomu poměrně subtilnější rozměry (přední 30,5 x 26 cm, zadní 22 x 18 cm) a chybělo jim sražení hran. Přední moučník byl na čelní ploše opatřen otvorem o rozměrech 14 x 17 cm se segmentovým ukončením (výmětem od mlecího složení do moučnice). Otvor byl situován 49 cm od čtvrtého stropního trámu zleva. Pravý čelní sloup S3 byl osazen na podlažním podvalu P1 a soklu z poškozených a omletých mlecích kamenů a pískovcových štuk o rozměrech 76 x 57 cm. Sloup měl profil 43 x 34 cm a obsahoval dva průběžné dlabu. Jeden náležel nedochované starší příčce (umístěn ve středu, 90 x 11 cm), ve druhém (86 x 12 cm) byla uklínována mladší příčka podpírající tzv. kobylici (K). Sloup měl v čelní ploše okosené hrany s náběžnými štítky a jednoduše tvarovanou patku. Výrazně poškozený zadní sloup S4 stál na pískovcovém soklu (98 x 52 cm) v jehož zdivu byl opět použit jeden poškozený mlecí kámen. Sloup byl zřejmě doplněn do konstrukce druhotně, neboť se odlišoval absencí klasických dlabů a alespoň jednoduchého hranění trámu. Mladší příčka v něm byla uchycena do drobného zádlabu na levé hraně. Svor SV2 byl na sloupy posazen opět do hlubokých dlabů se sešikmenými boky. Shlaví přesahující do mlýnice bylo druhotně zkrácené a neneslo žádné zjevné stopy tesařské výzdoby.

Další tesařské konstrukce v hranici náležely zjevně svým zpracováním a spoji s šrouby a čtvercovými matkami k nejmladší etapě provozu mlýna. Na již zmíněné

subtilní příčky (16 x 12 cm) a nehraněné sloupy byl uchycen masivní vodorovný trám kobylice (K). Sloupy byly osazeny na koncích podkolí na sokly s využitím mlecích kamenů. Průběh kobylice nebyl rovnoběžný s návodní stěnou a nad hřídélí byl trám segmentově vybrán. Další trámky zesilovaly konstrukci stropu pod mlecím složením v patře a sloužily k osazení převodových zařízení.

Z přívodu vody na vodní kolo jsou dochována pouze výše uvedená torza náhonu. U vlastní budovy mlýna byly čitelné pouze otisky umístění vpouštěcího stavidla a dle situace se zhruba dalo určit umístění dřevěných vantrok (pro jejich nosnou konstrukci z trámů byly patrně určeny kapsy na rozhraní přízemí a patra). Z vodního kola se dochovala v lednici pouze dřevěná hřídela o průměru 57 cm.

Hřídela ukončovala na interiérové straně na okraji podkolí shlaví. Na podlažním podvalu P1 byly umístěny krátké trámky – remlíky (R) o rozměrech 117 x 18 cm, podklínované fošnami a trámky. Na remlicích spočívala dřevěná schránka – shlavíčko (92 x 36 cm) pro usazení kovového ložiska (21 x 25 cm). Ložisko kryla ještě shora další drobná schránka. Shlaví hřídela zpevňovaly tři železné obruče a dva dřevěné čepy.

Na hřídeli bylo umístěno paleční kolo o průměru 317 cm a šířce 15 cm (vzdálené od konce hřídela 143,5 cm – počítáno bez ložiska). Skládalo se z dřevěného rámu s šesti fošnovými příčkami ukončenými při obvodu zdobeně profilovanými deskami. V obvodovém rámu byly do dlabů osazeny oboustranně dřevěné lícni palce (vystupující 5 cm). Palce obrácené směrem do interiéru zabíraly do litinového kuželovitého pastorku (průměr 74 cm, šířka 10 cm) převodu na kovové transmise v severovýchodním rohu mlýnice.

Zmíněný litinový pastorek zajišťoval převod z palečního kola na kovovou transmisi s ložisky u sloupu vynášejícího kobylici (K) a v nise u severní stěny mlýnice. Transmise roztáčela další dřevěné paleční kolo ve výklenku v severovýchodním rohu. To mělo průměr 194 cm, šířku 16 cm, dřevěný obvodový rám s fošen spojenými železnými kramlemi a trámkové příčky kotvené do rámu na šrouby s čtvercovými matkami. Palce byly tentokrát provedeny do horní a spodní plochy rámu (tzv. čelní paleční kolo).

Nad palečním kolem ležela další krátká transmise s ložisky v segmentové nise u severní příčce a na dřevěném trámku – příčce mezi sloupy S1 a S2 mlýnské hranice. Paleční kolo zabíralo do litinového pastorku o průměru 44 cm a šířce 11 cm. Ten poháněl litinovou řemenici o průměru 89 cm a šířce 14 cm pro plochý řemen vedený na hlavní transmisi. Ta byla osazena podélně celým středem mlýnice cca od odskoku u severní příčce až po vstup do jižní přístavby. Byla uchycena pomocí pěti zdobných litinových konzol do stropních trámů (dvě ramena na šrouby do spodní plochy trámů). Na transmisi bylo několik spojek včetně napojení na transmisi do jižní přístavby. V mlýnici bylo šest litinových a jedna dřevěná řemenice pro pohon jednotlivých strojů ve všech podlažích. Další dvě řemenice následovaly v přístavbě.

Jedna z řemenic zřejmě zajišťovala zřejmě pohon svislé kovové hřídela (železí Ž) osazené na kobylici (K) v mlýnské hranici. Železí mělo podobu kovové transmise s litinovou řemenicí (vodorovně položené) o průměru 89 cm. Kolem železí byly situovány železné a dřevěné tyče umožňující lehčení kamenů mlecího složení (nadzdvihování). (*příloha obr. 8 – 18*).

Závěr, naznačení možných hypotéz a hledání analogií

V archivních pramenech a literatuře je mlýn uváděn pod názvem Podklášterský nebo Malý. V místopisu Turnova spojuje J. V. Šimák s objektem již zmínku z r. 1260, týkající se potvrzení držby mlýna turnovskému dominikánskému klášteru od Jaroslava

z Turnova (předpokládá se, že tomu tak bylo již od doby založení kláštera kolem r. 1250). Další údaje k jednotlivým držitelům usedlosti byly dohledány až od r. 1538 (v uvedené práci je výčet majitelů až do r. 1897 bez bližších informací o vlastní stavbě).² V urbáři rohozeckého panství z roku 1608 je zmíněna louka nebo zahrada ležící při podklášterském mlýně, který je ztožňován s mlýnem na Stebence č. p. 374 zvaným též Durychov.³ Dendrochronologickou analýzou byl u čelního levého svoru datován poslední změřený letokruh do r. 1569 a u svoru do r. 1610. Přestože nebyly dochovány podkorní letokruhy, výsledky datování značně změnily naši představu o stáří stavby a jejím zařízení.⁴ Tato levá část mlýnské hranice, provedená z dubového dřeva, byla tedy postavena někdy po roce 1610. Původní součástí hranice je zřejmě i pravý přední sloup, který se ale liší od levého sloupu zejména absencí bohatě profilované patky. Vysvětlením může být druhotné osekání profilace (obdobně byly poškozeny i sražené hrany) anebo umístění v pohledově méně exponované partii (sloupy mohly být proti původnímu stavu přesunuty nebo prohozeny).

Pro rekonstrukci podoby druhotně zkráceného shlaví svoru mohou být vodítkem obdobná řešení u sloupů z daného období. Podobné řešení má například svor z Žemličkovy Lhoty u Sedlčan (datovaný na kamenném sloupu do r. 1600).⁵ Shlaví tedy mohlo být ukončeno běžným vybráním, ale i volutou a na bocích doprovázeno rámečky. Profilované a odstupňované rámečky se objevují ale i u hranic datovaných do mladšího období (17. a 18. století) – viz např. Medonosy (1788), Kostelec u Heřmanova Městce – vesměs u nich ale chybí typický dlab a spoj mezi sloupem a svorem.⁶ Obdobné zdobení svoru odstupňovaným rámečkem bylo nedávno zdokumentováno u mlýna č. e. 3 v Zahrádce (okr. Plzeň-jih). Konstrukce mlýnské hranice byla zhotovena z dubů pokácených mezi lety 1708-1725.⁷

Nejspornějším bodem, jak se zdá, je stáří mlýnice, která byla pracovně vročena až do mladší klasicistní etapy (cca 1. třetina 19. století). Vzhledem k časové tísní během demolice i vzhledem k absenci datovatelných architektonických prvků, však nelze vyloučit její starší původ, kdy právě partie zdiva z pískovcových štuků by náležely starší etapě a mladší etapa by využila starší konstrukci mlýnice doplněnou cihelnými dozdívkami zejména u hlavního průčelí (viz také druhotně užitě prvky okenních parapetů a atypický odskok v mlýnici u podkolí).

Mlýnská hranice pak byla zřejmě ponechána ze staršího předcházejícího objektu. Zcela nelze vyloučit ani možnost druhotného přemístění prvků z jiné stavby. Mezi hranicí a demolovanou budovou nebyla žádná zásadní vzájemná disproporce, což mohlo být ale dáno úpravou některých partií. Umístění jednotlivých částí v zásadě nekoliduje s otvory na fasádě a hlavně odpovídá poloze hřídle. Vizuální a prostorová kolize zadních sloupů se vstupními otvory není ničím neobvyklým. Původní umístění ale naopak nelze jednoznačně doložit. Chybí zde například u jiných mlýnů registrované otisky hranice v omítce či nátěrech obvodových stěn (např. tzv. Vacardův mlýn č. p. 191 na Malé Skále). Rovněž je možné, že starší mlýn měl jen kamennou podezdívku a z větší části byl dřevěný. Při jeho přestavbě na zděný objekt byly zachovány jeho dispoziční proporce a pouze došlo ke změně stavebního materiálu s využitím staršího mlýnského zařízení pro vybavení „staronové“ mlýnice. Dochované situace ovšem jednoznačnější rozřešení vztahů mezi stavbou a zařízením nenabízely.

Hranice původně mohla pokračovat třetím či čtvrtým párem sloupů do míst předpokládaného dalšího složení nebo stoupy (v prostoru, kde byly dochována turbína). Existenci dvou vodních kol (jedno pro mlecí složení, druhé pro stoupu) dokládají jednak archivní údaje a zcela zřetelně i zazděný otvor pro hřídel v návodní stěně. Umístění mlýna a dvě kola se stoupou uvádí tereziánský katastr (přizvácíASSE z r. 1713)

a obdobně i všechny další prameny až do 19. století.⁸ Josefským katastrem (k r. 1785) je na mlýně uveden Frantz Durdík (staré č. p. 96).⁹

Na indikační skice stabilního katastru z r. 1843 je mlýn zachycen pod st. p. č. 207 jako nespalná budova půdorysu L. Oproti stavu před demolicí chybí jižní a severní část hlavního křídla. Kolmé křídlo, nebo spíše lednice, tedy navazuje přímo na severovýchodní nároží a symbol mlýnských kol odkazuje k jejich počtu, jak uvádí již Tereziánský katastr, jedno pro mlecí složení a druhé pro stoupu. Na severní průčelí navazuje druhá budova půdorysu L. Náhon s vyznačením směru toku je veden ze Stebenky severovýchodně od mlýna a těsně před ním se rozšiřuje do podoby úzké nádrže a následně prochází podél východního průčelí budovy.¹⁰

Rozšíření obytné části k severu, jižní technologická přístavba a kolmého křídla nad odpadem z lednice jsou tedy ze 2. poloviny 19. století, případně ještě mladší. V této době také došlo k modernizaci zařízení a úpravě na tzv. umělecké složení. Vodní pohon byl upraven z původních dvou kol na jedno kolo a později došlo i na umístění turbíny. Původně patrová mlýnice byla rozšířena do podkroví. Z důvodu osazení těžkých strojů došlo k zesílení stropů. To platí zejména o stropu nad přízemím, který byl zároveň součástí mlýnské hranice. Dle dendrochronologické analýzy došlo k úpravám někdy po r. 1864 (datování předního moučnicku 1864+). Novými prvky jsou – zadní pravý sloup, pravý svor, přední a zadní moučník, kobylice a trámky vynášejí kobylici a převodová zařízení. Lze předpokládat, že strojní zařízení bylo ještě průběžně doplňováno či obnovováno. Dochované typy válcových stolic, loupačky, turbíny, triérů a hranolových vysévačů je možno datovat nespíše na konec 19. století (dřevěné skříňové stolic, řemeslné provedení vysévačů s jednoduchými profilacemi).

Poznámkový aparát

- 1) Demolice mlýna probíhala v lednu 2011. Během demoličních prací byla vyhotovena dílčí dokumentace, která bude zpracována formou nálezové zprávy Operativní dokumentace.
- 2) Šimák, J. V.: *Příběhy města Turnova nad Jizerou*. Díl 3, Turnov 1904, s. 485 - 487. Šimák, J. V.: *Příběhy města Turnova nad Jizerou*. Díl 1, Turnov 1903, s. 41.
- 3) Feige, J.: *Vartmberský urbář z roku 1608. Urbář panství Hrubý Rohozec, Malá Skála a poloviny dílu přepeřského, Z Českého Ráje a Podkrkonoší* 23, 2010, s. 127, 228.
- 4) Dendrochronologická analýza, odběr vzorků I. Peřina, datování vzorků Ing. T. Kyncl, leden 2011.
- 5) Škabrada, J.: *Konstrukce historických staveb*, Praha 2003, s. 73.
- 6) Štěpán, L. – Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha 2000, s. 40 – 42.
- 7) Pešta, J. a kol.: *Zahrádka č. e. 3, stavebněhistorický průzkum*, 2011, s. 42. Za informací děkujeme autorovi průzkumu.
- 8) ed. Burdová, P. – Culková, D. – Čáňová, E. – Lišková, M. – Rajtoral, F.: *Tereziánský katastr český. Svazek 3 – Dominikál*, Praha 1970, s. 71.
- 9) Novotný, R. R.: *Josefínský katastr pro město Turnov*, in: *Archivum Paradisi Bohemici aetatis novae et recentioris* I., Turnov 2003, s. 235.
- 10) Ústřední archiv zeměměřičství a katastru, fond Stabilní katastr (indikační skica), <http://archivnimapy.cuzk.cz/> - k. ú. Turnov.

Obrazová příloha

Obr. 1. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Celkový pohled na budovu mlýna od západu s naznačením rozrůstáním domu. Foto I. Peřina, 2011.

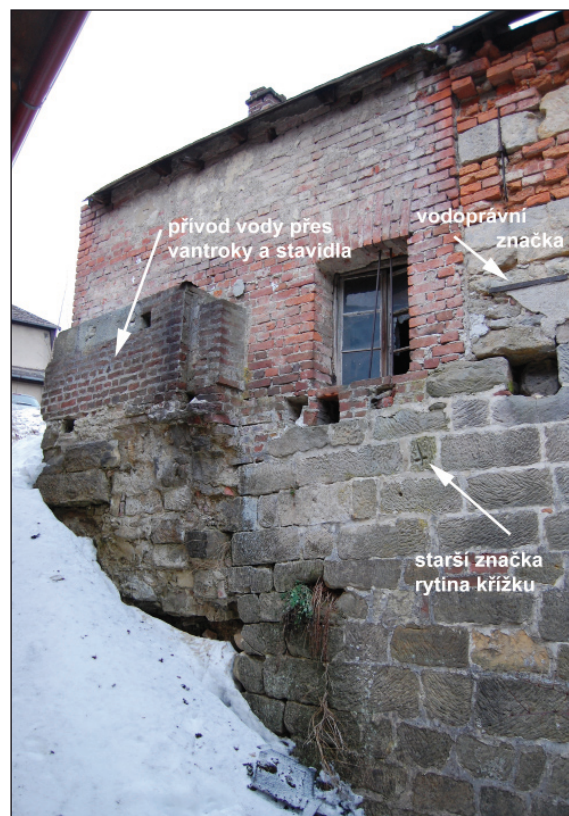
Obr. 2. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Mladší severovýchodní křídlo přiložené k lednici a k hlavnímu domu mlýna. Foto I. Peřina, 2011.

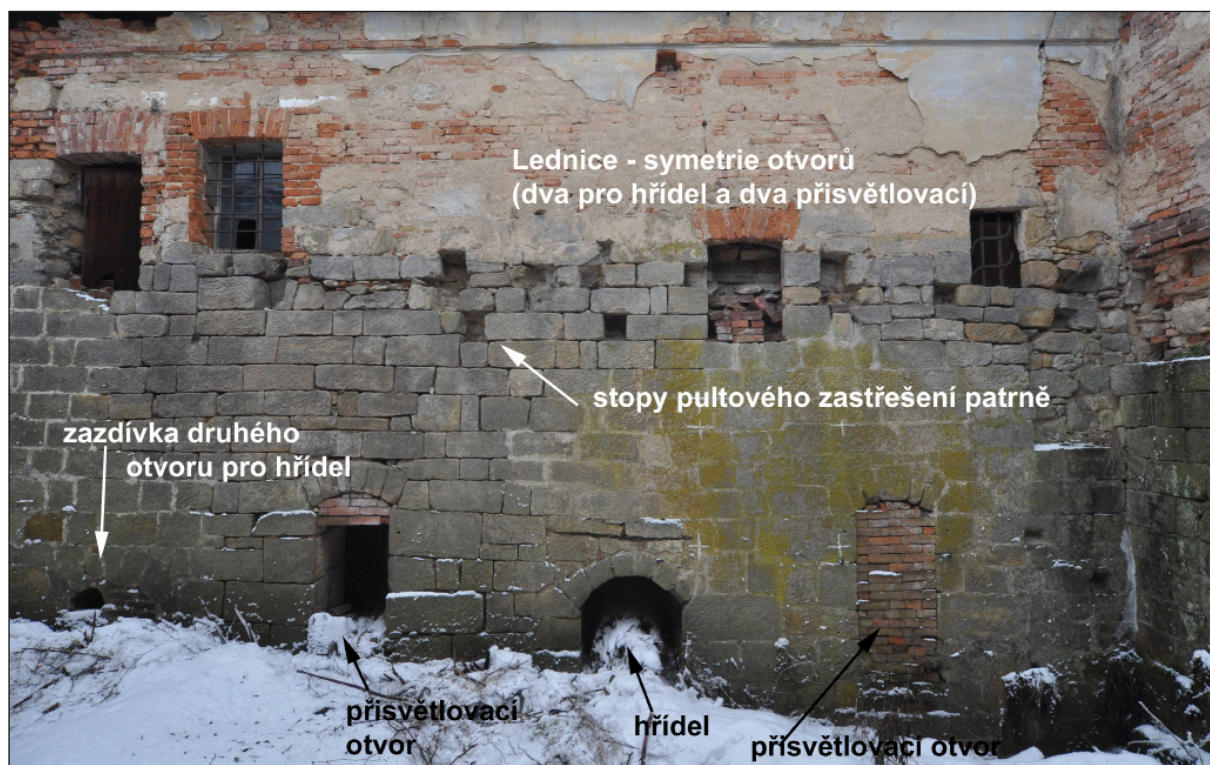
Obr. 3. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Schéma dispozice přízemí s vyznačením stavebního vývoje, oba odstíny zelené barvy náleží klasicismu, oranžová barva 2. polovině 19. století. Zaměření M. Ouhrabka – I. Peřina, kresba I. Peřina, 2011.

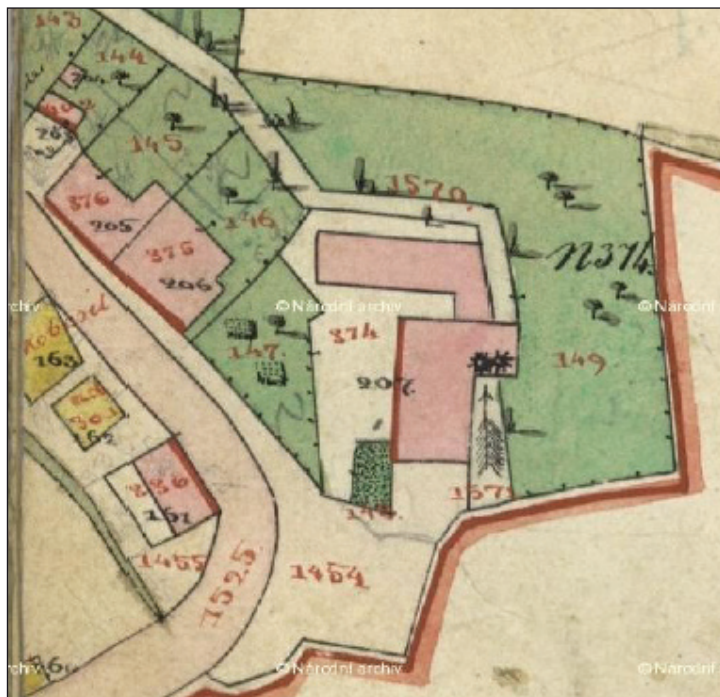
Obr. 4. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Celkový pohled na návodní stěnu s reliktů lednice. Foto I. Peřina, 2011.

Obr. 5. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Jižní část s reliktem náhonu, stavidel a vodoprávními značkami, rovněž čitelná svislá spára oddělující zdivo mlýnice od mladší přístavby na jihu. Foto I. Peřina, 2011.

Obr. 6. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Pohled na uspořádání otvorů v lednici, ke každému otvoru pro hřídel náleží i otvor přisvětlovací. Foto I. Peřina, 2011.

Obr. 7. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Vyobrazení mlýna na indikační skice Stablního katastru 1843, zřetelný je náhon s vyznačením směru toku a u lednice je vyznačen symbolem počet mlýnských kol – dvě, což odpovídá i starším archivním pramenům zejména Tereziánskému katastru.

Obr. 8. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Levá nejstarší část mlýnské hranice, přední sloup s dlabem pro osazení příčky, ve svoru je další dlab pro lehčení mlecích kamenů. Foto M. Kolka, 2011.

Obr. 9. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM). Typický spoj mezi předním sloupem S1 a svorem, nahoře doseďá mladší moučník, vlevo patrná výzdoba svoru a druhotné odřezání shlaví. Foto M. Kolka, 2011.

Obr. 10. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM), výzdoba patky sloupu S1, foto M. Kolka, 2011.

Obr. 11. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM), zadní sloup S2 a vztah k zazděné nise v návodní stěně, foto M. Kolka, 2011.

Obr. 12. Turnov, mlýn č.p. 374 (SM), pravý přední sloup S3 a zřejmě mladší svor SV2, foto M. Kolka, 2011.

Obr. 13. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM), pohled na tradiční dřevěnou hřídel, paleční kolo a mladší typ železí, podpíraný trámem – kobylicí (celý nosný systém kobylice je druhotně vložený do starší mlýnské hranice cca v poslední čtvrtině 19. stol.), foto M. Kolka, 2011.

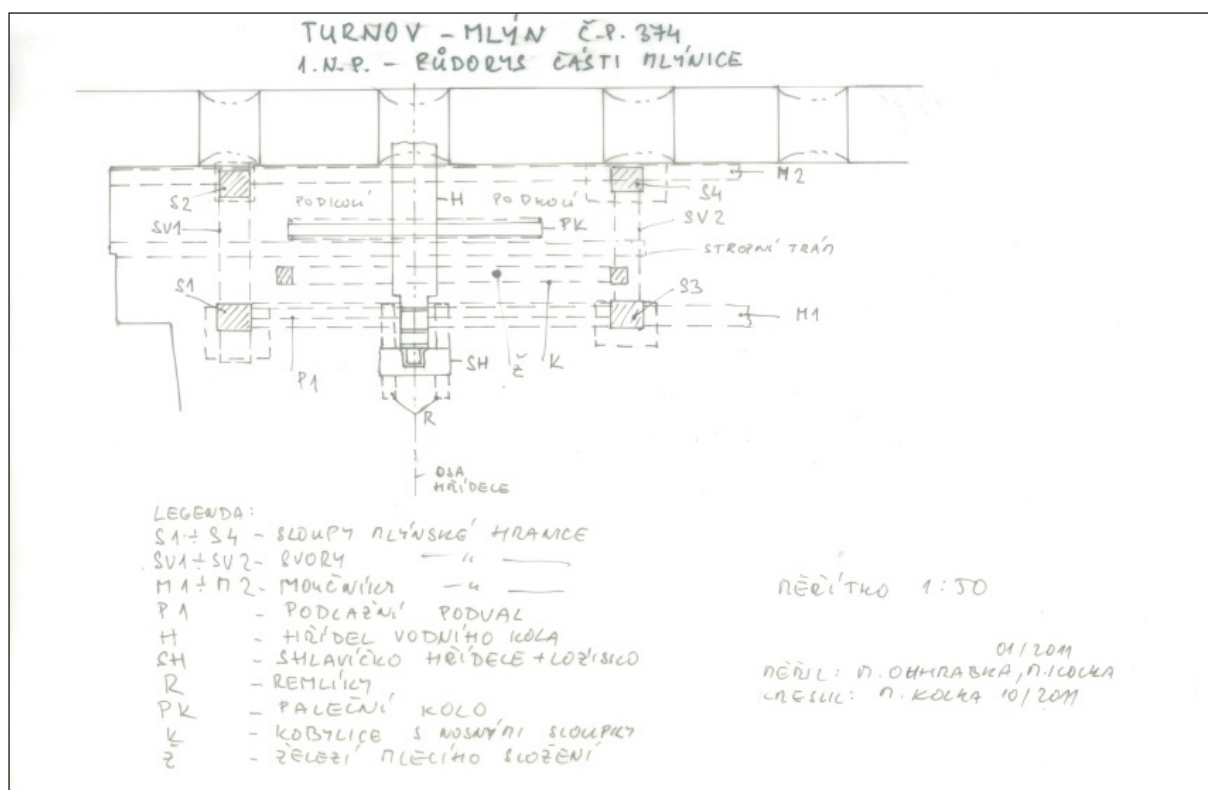
Obr. 14. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM), tradiční sestava shlaví hřídele v mlýnici – okovaný čep hřídele, shlaví, shlavíčko a podpůrné trámky – remlíky, foto M. Kolka, 2011.

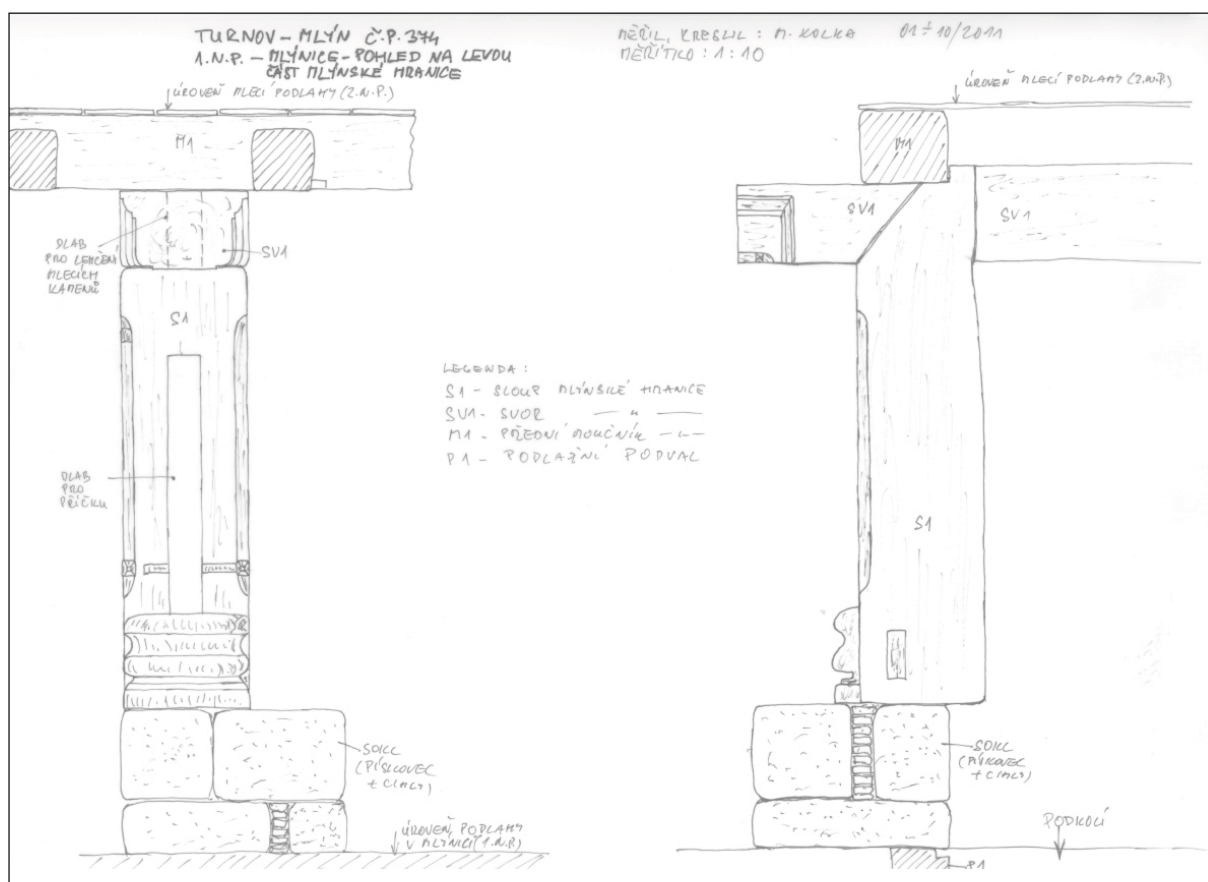
Obr. 15. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM), detail tradičního typu palečního kolo s dřevěným profilovaným rámem a oboustrannými čelními dřevěnými palci, foto M. Kolka, 2011.

Obr. 16. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM), transmise osazená na mladší stropní konstrukci, typické tovární konzoly, foto M. Kolka, 2011.

Obr. 17. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM), půdorys části mlýnice s mlýnskou hranicí, zaměření M. Kolka – M. Ouhrabka, kresba M. Kolka, 2011.

Obr. 18. Turnov, mlýn č. p. 374 (SM), pohledy na levou část mlýnské hranice, zaměření a kresba M. Kolka, 2011.

Vývoj válcových mlecích strojů

Václav Medek

V úvodu této přednášky je nutno říci, že nepostihuje vývoj válcových mlecích strojů od jeho prvopočátku, jak bylo původně zamýšleno a jak by to odpovídalo jejímu názvu, uvedenému v programu tohoto semináře.

Důvodem, proč její autor po dohodě s organizátory semináře sáhnul ke zkrácení původního připraveného textu je skutečnost, že historie vývoje těchto strojů je příliš obsažná, než aby ji bylo možno v daném časovém limitu 20 minut přednést tak, aby byly jasně patrný návaznosti jednotlivých vývojových stadií.

Vzhledem k tomu, že program semináře neumožňoval prodloužení zmíněného časového limitu, bylo dohodnuto, že přednáška bude rozdělena do dvou částí a to na část č. 1 od prvních pokusů o mletí na válcích, tj. od začátku 2. poloviny 16. století po válcové stolice zkonstruované Ing. Sulzbergerem, tj. do cca konce 1. poloviny 19. století a na část č. 2 od práce konstruktéra, který na Sulzbergera navázal, tj. od Ing. Wegmanna po současnost.

Zdánlivě nelogicky bylo rozhodnuto, že jako první bude přednesena část č. 2 a teprve následně na příštím semináři „Vodní mlýny V“ (bude-li jej ještě možno vzhledem k tíživé finanční situaci uskutečnit) bude přednesena část č. 1.

Důvodem k tomuto rozhodnutí byla skutečnost, že s válcovými mlecími stroji spadajícími časově do části č. 2 se mohou účastníci tohoto semináře dodnes (i když s těmi nejstaršími vzácně) ve starých mlýnech ještě setkat. Takovým mlýnem je např. mlýn č. p. 113 v Kunžaku, kde se nachází jedna z nejstarších válcových mlecích stolic vyrobená fy. Wegmann-Ganz. Proto bylo usouzeno, že pro ně má seznámení s historií a konstrukčním řešením těchto strojů větší význam, než seznámení s historií a konstrukčním řešením strojů spadajících do části č. 1, neboť stroje vyrobené v tomto období již dnes neexistují.

Tolik tedy do úvodu na vysvětlenou, proč tato přednáška začíná až v období 2. poloviny 19. století, ač počátek vývoje válcových mlecích strojů sahá zhruba do počátku 2. poloviny 16. století a nyní již k věci.

Jak je patrné z předchozích řádků, bylo již v 1. polovině 19. století známo a praktikováno mletí na válcích, ale tehdy používané válcové mlecí stolice, zkonstruované Ing. Sulzbergerem, byly ještě příliš nedokonalé a značně poruchové, protože nebyly schopny konkurovat mletí na kvalitních francouzských kamenech. Proto docházelo k tomu, že byly v řadě mlýnů postupně odstraňovány a nahrazovány opět původními kamennými složenými nebo s těmito složenými alespoň kombinovány.

V důsledku toho je i přes veškeré předchozí úspěšnější či méně úspěšné pokusy pokládán za otce mletí na válcích Ing. **Bedřich Wegmann**, který zkonstruoval první válcovou mlecí stolicí schopnou plně konkurovat mlecím kamenům a to do té míry, že je ze mlýnů postupně zcela vytlačila. Mlecí stroje dodnes vyráběné řadou firem jak u nás, tak ve světě jsou samozřejmě za cca 150 let vývoje značně vylepšeny a zmodernizovány, ale jsou vesměs založeny na konstrukčních základech, které Ing. Wegmann ve 2. polovině 19. století položil.

Tento Švýcar, narozený v roce 1832, se vyučil mlynářství u svého strýce a v 15 ti letech odešel do konstrukční dílny do Francie, kde se vzdělával soukromým studiem. Později cestoval po Itálii, kde se též na delší dobu usadil a vlastnil zde postupně mlýn na neapolsko-římských hranicích a později větší mlýn v Neapoli.

Jelikož při mletí na krupice, které se již tehdy praktikovalo, nebyl s prací kamenů spokojen, začal opět experimentovat s mletím na válcích. Nepoužil však válců s vysekanými rýhami, které používal jeho předchůdce Ing. Sulzberger, ale použil válce sice rovněž ocelové, avšak hladké. Tyto válce mu na rozdíl od válců rýhovaných ponechaly při rozemílání krupice klíčky a části slupky celé a nerozmělnily je, takže je bylo možno lehce odsát. Narazil zde ovšem na starý problém, který v podstatě bezvýsledně řešili již jeho předchůdci, tj. na měkkost oceli. Válce rychle ztrácely matování a vyleštily se, čímž ztratily svou roztírací schopnost a fungovaly jen jako mačkáč.

Hledal proto jiný, jemně pórovitý materiál a po řadě neúspěšných pokusů s různými druhy materiálů dostal v roce 1873 nápad použít porculán. Ten splňoval veškeré jeho požadavky, tj. byl dosti tvrdý, ostrý a pórovitý, takže krupice lehce roztíral, což bylo důležité zejména při vymílání. Válce z porculánu dávaly krásnou mouku a výtěžek přitom dosti stoupl.

Je však nutno říci, že objevení vhodného materiálu pro válce (porculánu) nebylo zdaleka jediným zlepšením Sulzbergerovy stolice, které Wegmann navrhnul a zrealizoval. Kromě toho navrhnul postupně celou řadu zlepšení, která ve svém součtu udělala z válcové mlecí stolice mlecí stroj schopný plně konkurovat kamenným složením a posléze je z mlýnů zcela vytlačit. Jednalo se zejména o následující konstrukční úpravy:

Změna rozměrů mlecích válců

V té době používané Sulzbergerovy stolice měly $\varnothing$ válců 120 mm a délku 130 mm. Wegmann si však uvědomil, že mlecí efekt je závislý na délce cesty, kterou melivo mezi válci vykoná a tato délka že je přímo závislá na průměru válců. Čím je $\varnothing$ válců větší, tím je cesta meliva mezi nimi delší a tím je práce válců účinnější.

Další velkou předností válců velkých průměrů je to, že mezi sebe melivo lépe vtahují. Válce příliš malých $\varnothing$ nebudou větší melivo vtahovat vůbec. První stolice, kterou zkonstruoval, měla $\varnothing$ válců 150 mm a délku 250 mm, přičemž při dalších konstrukčních úpravách $\varnothing$ postupně stále zvětšoval. Jeho nejslavnější a nejznámější mlecí stolice „Viktoria“ měla již $\varnothing$ válců 250 mm a délku 400 mm.

Změna způsobu přitlaku válců k sobě

Tato Wegmannova konstrukční úprava zasáhla naprosto radikálním způsobem do celé tehdejší konstrukce válcových mlecích stolic a měla zcela zásadní vliv na zlepšení kvality mletí. Sulzbergerova stolice měla **tzv. tvrdý přitlak**, tj. válce byly k sobě přitlačovány stavěcími šrouby a tlak se tudíž nemohl přizpůsobit velikosti a množství meliva.

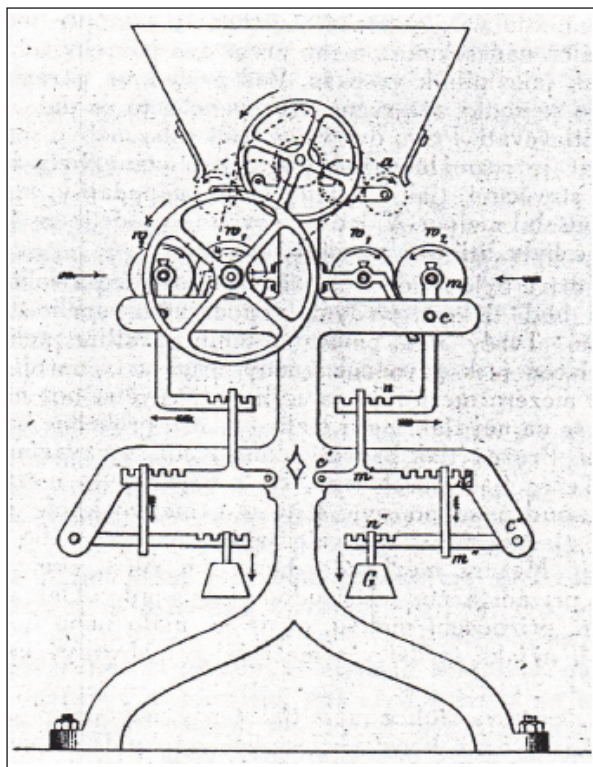
Velikost štěrbiny mezi válci byla konstantní, nastavená stavěcím šroubem a proto na melivo větší než nastavená štěrbina byl vyvinut tlak a bylo zmačknuto a rozmělněno, zatím co melivo menší proběhlo štěrbinou mezi válci bez rozmělnění. Wegmann při konstrukci své stolice v roce 1873 použil **tzv. pružného přitlaku** a to pomocí velmi důmyslného systému pák a závaží.

Jak je patrné z **obr. 1** měla tato stolice 2 páry válců. Vnitřní válce W_1 každého páru jsou pevné a vnější válce W_2 jsou pohyblivé. Mají ložiska m osazena v pákách n a tyto páky jsou otočné kolem čepu c . Tyto páky jsou spojeny přes ozubec ještě s dalšími dvěma pákami m' a m'' spojenými navzájem opět ozubci a otočnými podél čepů c' a c'' . Na ozubci páky m'' je potom zavěšeno závaží G , které svou vahou vyvozuje pootočení pák ve směru vyznačeném na obrázku šipkami, čímž dojde k přitlačení pohyblivého válce W_2 k pevnému válci W_1 . Je zde tudíž možnost dosažení celé škály ve-

likosti přítlaku kombinací délek ramen pák pomocí posunu na ozubcích a mimo to i změnou polohy a hmotnosti závaží. Přitom velikost mezery mezi válci se může během provozu samovolně měnit dle velikosti a množství meliva-přítlak je pružný.

U této první Wegmannovy stolice do-
stávaly pohon od transmise pouze vnitřní
pevné válce a vnější pohyblivé byly otáče-
ny pouze třením mezi válcem a melivem.
Podávání meliva mezi válce zajišťoval po-
dávací váleček, poháněný řemínkem od
vnitřního válce.

Tato jeho mlecí válcová stolice, kte-
rou prezentoval na výstavě ve Vídni,
měla mezi mlynáři velký ohlas a úspěch
a na základě toho dostal Wegmann ob-
jednávky na 300 ks těchto nových stro-
jů. Takto velkou zakázku ovšem ne-
byl schopen kapacitou své dílny pokrýt
a proto, aby dodávku zajistil, dochá-
zí (pravděpodobně někdy na přelomu
let 1873 a 1874) k jeho spojení s velkou
budapeštskou firmou na výrobu mlýn-
ských strojů **Ganz**. Záhy po spojení
Wegmanna s firmou Ganz došlo ve výrobě jeho stolic ke dvěma zásadním změnám:

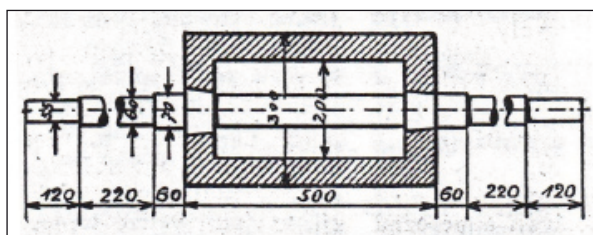

Obr. 1. Wegmannova válcová mlecí stolice z roku 1873 způsob vyvození pružného přítlaku válců pomocí pák a závaží.

Změna č. 1 se týkala materiálu použitého na výrobu válců.

Kromě porculánových válců, které se fa. Ganz pokoušela rýhovat, ale nedařilo se to, neboť se porculán drobil, se začaly vyrábět válce ze skořepové litiny. Ty se vyráběly rýhované jako šrotovky a hladké jako lušticí pro krupice. Původní Wegmannovy hladké válce porculánové se používaly i nadále, ale v omezeném množství, neboť firma měla značné množství zakázek a výroba válců ze skořepové litiny byla jednodušší a rychlejší.

Porovnáme-li výhody a nevýhody
hladkých válců ze skořepové litiny a z
porculánu, lze říci, že pro luštění krupic,
kde pracujeme s malým tlakem (kupice
se pouze namáčkne, aby se porušila sou-
držnost mezi slupkovitou a jadernou částí
meliva a není žádoucí rozdrčení jádra na
jemné moučné částice) se hodí lépe válce
litinové (**viz obr. 2**).

Obr. 2. Válec ze skořepové litiny.

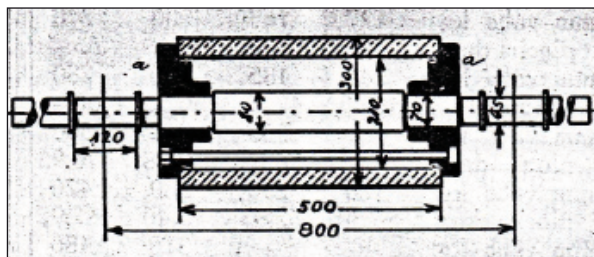
Při vymílání požadujeme naopak velké množství mouky (rozdrčeného jádra) zís-
kaného pokud možno mírným tlakem, což nejlépe splní dobré válce porculánové (**viz
obr. 3**), které, jak jsme si již řekli, mají svůj povrch tvrdý, ostrý a pórovitý, takže při
rozdílných obvodových rychlostech krupice lehce a dobře roztírají.

**Podstatnou konstrukční změnou č. 2 byla nová konstrukční úprava přítlaku
válců.** Tato úprava již byla použita na stolicí Wegmann-Ganz z roku 1875. Jak je pa-

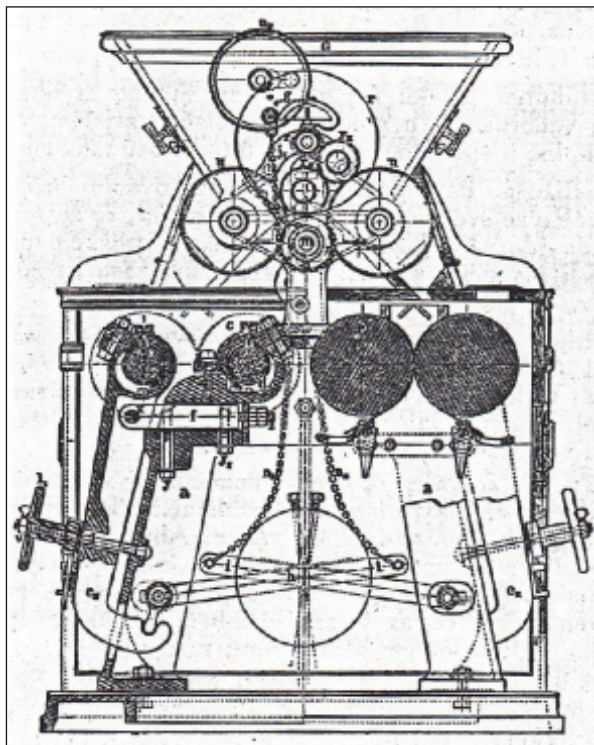
trno z **obr. 4**, bylo sice ještě použito opět pružného přitlaku pomocí závaží, ale jeho konstrukční řešení je zcela jiné, než tomu bylo u Wegmannovy stolice z r. 1873.

Venkovní pohyblivé válce mají ložiska uložena v tzv. houpákách, což jsou mohutné tuhé páky, jež jsou uloženy na čepu **x**, který leží pod těžištěm válců. Přitlačování válců se děje pomocí závaží **h** upevněného na páce **i**, jejíž čep lze v podstavci vodorovně posunout. Důležité je, že přiblížení pohyblivého válce k pevnému je omezeno stavěcím šroubem **l**, což zamezilo možnosti dolehnutí válců na sebe v případě, že došlo k sejítí meliva, jak se to dělo u původní Wegmannovy stolice z roku 1873. Kromě toho měla tato stolice již možnost vyrukování, tj. vzdálení válců od sebe při chodu na prázdkno. Toto se dělo pomocí řetězů **n**, jejichž jeden konec byl upevněn na konec páky **i** a druhý konec byl opásán přes řetězové kolo na hřídelíku **m**, jímž bylo možno ručně pomocí páky otáčet a tím závaží zvednout a válce od sebe oddálit. Současně s tímto pootočením se přes spojku (trybek) přerušil pohon podávacího válečku a ten zůstal stát. Vyrukování stolice se tedy provádělo jednoduše pootočením páky **t**, čímž se přerušil přívod meliva a současně se oddálily válce. Umístění páky **t** na stolici je patrné z **obr. 5**.

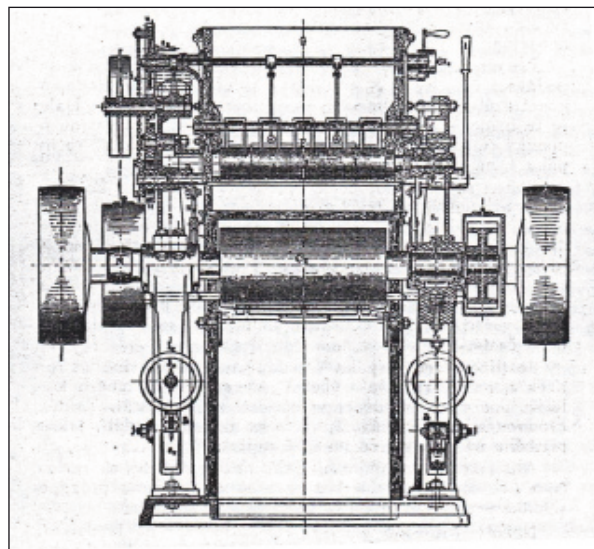
Zanedlouho potom se již začaly vyrábět stolice Wegmann-Ganz se samostatným vyrukováním a signalizací chodu na prázdkno pomocí zvonku. Wegmann sám potom zkonstruoval novou stolicí, která měla pružný přitlak válců vyvozený ocelovou pružinou a této stolici dal název „**Viktoria**“. Byla natolik zdařilá, že přežívala ve mlýnech po mnohá desetiletí (ještě dnes se s ní můžeme v řadě starých mlýnů setkat) a na jejím principu jsou založeny veškeré válcové mlecí stolice vyráběné a používané od doby jejího vzniku až do dnešních dnů, z čehož plyne, že Wegmannovy jeho označení za otce mletí na válcích skutečně právem náleží.

Obr. 3. Válec porculánový.

Obr. 4. Válcová mlecí stolice fy Wegmann-Ganz z roku 1875, způsob vyvození pružného přitlaku válců pomocí houpáku a závaží.

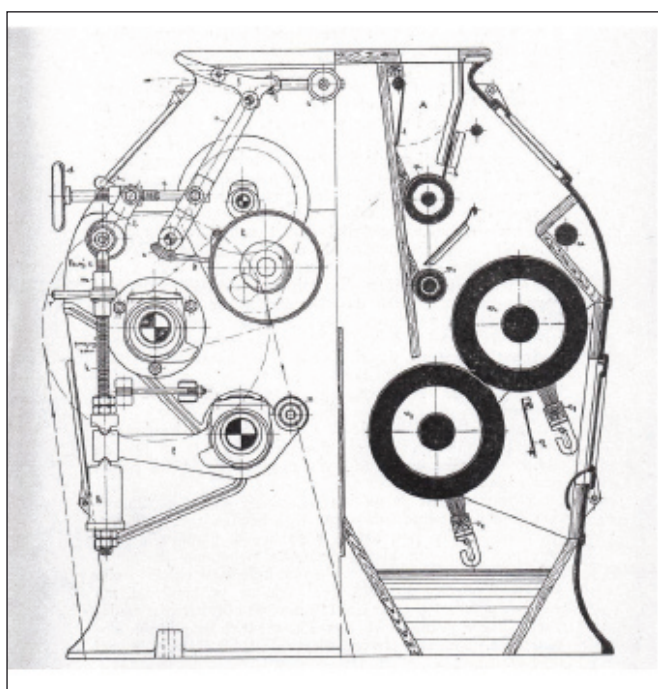

Obr. 5. Válcová mlecí stolice fy Wegmann-Ganz z roku 1875, ovládací páka vyrukování.

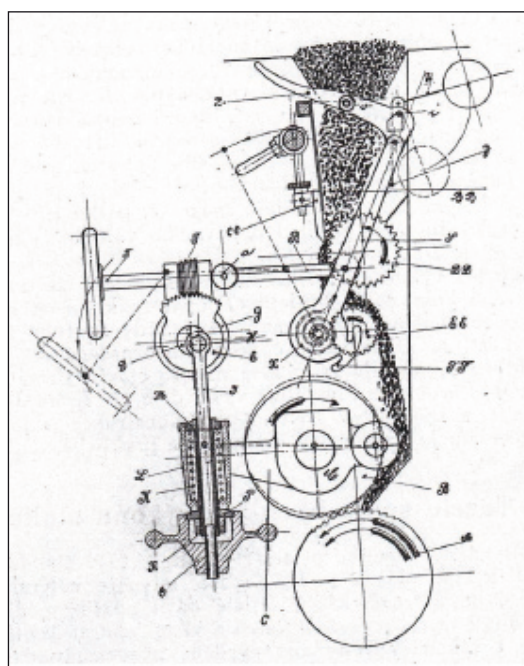
Vzhledem k tomu, že rychle narůstal počet firem zabývajících se výrobou mlýnských strojů, z nichž převážná většina vyráběla též válcové stolice, dochází na přelomu 19. a 20. století k velmi intenzivnímu vývoji těchto mlecích strojů. Každý výrobce přicházel postupně s celou řadou nových konstrukčních úprav a změn, z nichž ne vždy všechny se osvědčily.

Nejvíce různých alternativ konstrukčních řešení nacházíme u podávacího zařízení, systému zarukování a vyrukování válců, systému vyvození pružného přitlaku válců, materiálu a povrchové úpravy válců, jejich chlazení, jejich polohy ve skříni (vedle sebe nebo nad sebou, s rychloběžným válcem dole nebo nahoře) a jejich pohonu.

Pokud jde o pohon, platí pro všechny výrobce zásada, že od zdroje točivé síly je vždy poháněn pevný válec a pohyblivý válec je poháněn od něho buď s předstihem anebo bez předstihu (bez předstihu mačkadla), přičemž pohyblivý válec může být umístěn opět buď **dole**, viz obr. 6, nebo **nahoře** viz obr. 7.

Obr. 6. Konstrukční řešení stolice s pohyblivým válcem dole, fa Prokopec - Král. Vinohrady.

Obr. 7. Konstrukční řešení stolice s pohyblivým válcem nahoře, fa J. Kohout - Praha Smíchov.

Svůj vývoj prodělal ovšem i pohon pohyblivého válce, který je vždy poháněn od válce pevného. Přitom se zásadně pevný válec používá jako rychloběžný a pohyblivý válec jako pomaluběžný, neboť tento způsob pohonu je z hlediska spotřeby energie výhodnější.

Různých otáček spolupracujících válců (předstihu) dosahovali jednotliví výrobci převodem řemenovým, převodem řetězovým (používaly se Gallovy řetězy) a převodem pomocí ozubených kol. Tento posledně jmenovaný se osvědčil z hlediska funkčnosti a poruchovosti jako nejlepší a je proto dnes téměř výlučně používán. Jeho jedinou nevýhodou je jeho poměrně značná hlučnost.

Předstihu ovšem dosahovali někteří výrobci i použitím stejného počtu otáček obou válců, ale za použití jejich různých průměrů, neboť tím dosáhli při stejném počtu otáček rozdílných obvodových rychlostí.

Jako zvláštnost lze uvést stolice vyvinuté koncem 1. pololetí 20. století, u kterých lze provádět změnu předstihu pomocí převodových skříní, což umožňovalo ob-

služe reagovat na případnou změnu fyzikálních vlastností obilí v jednotlivých dodávkách a zámelech.

Řadu konstrukčních změn prodělala rovněž i skříň stolice, od původní dřevěné až po dnešní celokovové. Zde byli konstruktéři vedeni snahou navrhnout a vyrobit ji tak, aby byla tuhá, aby dovolovala rychlou výměnu válců bez velkých demontáží a montáží a aby její výška byla co nejnižší za účelem omezení dynamických účinků na stavební konstrukce. V tomto směru rekordně malé výšky dosáhla firma OCRIM v Cremoně-výška její válcové stolice byla pouhých 730 mm.

Tolik tedy ve stručnosti k vývoji klasických válcových mlecích stolic v období, kdy se začaly ve mlýnech plně uplatňovat na místo původních kamenných mlecích složení, tj. zhruba od počátku 2. poloviny 19. století. A nyní ještě pro úplnost několik slov o válcových mlecích strojích, které jsou kombinací válcových stolic a kamenů a které do tohoto výše uvedeného období neodmyslitelně patří i když se ve mlýnech příliš mnoho neuplatnily.

Do této skupiny mlecích strojů patří **Soderovy mlýny** a na jejich principu později zkonstruovaná **Phänoma**.

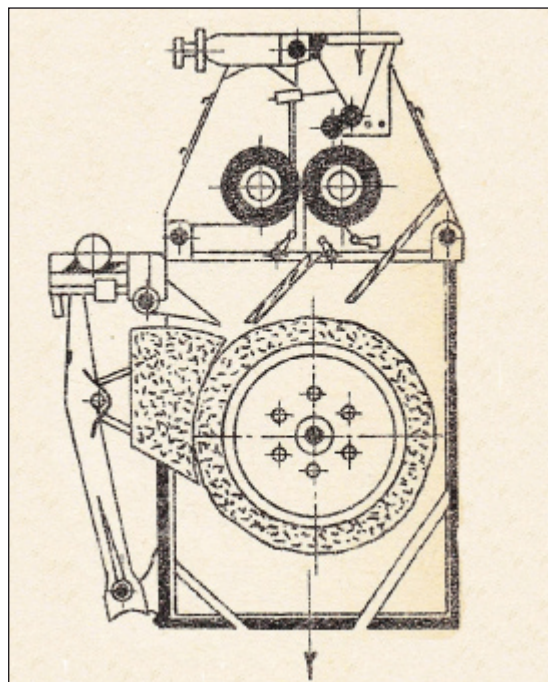
V obou případech se jedná o stroje mající pod dvouválečkovým podávacím ústrojím pár mačkáčích válců ze skořepové litiny a pod nimi roztírací ústrojí.

U Soderových mlýnů (viz obr. 8) je roztírací ústrojí tvořeno francouzským kamenem Ø 800 mm a šířky 250 mm s regulovatelným přitlačným sedlem. Kámen je opatřen drážkami a při práci se axiálně posouvá sem a tam, čímž se zvyšuje roztírací účinek.

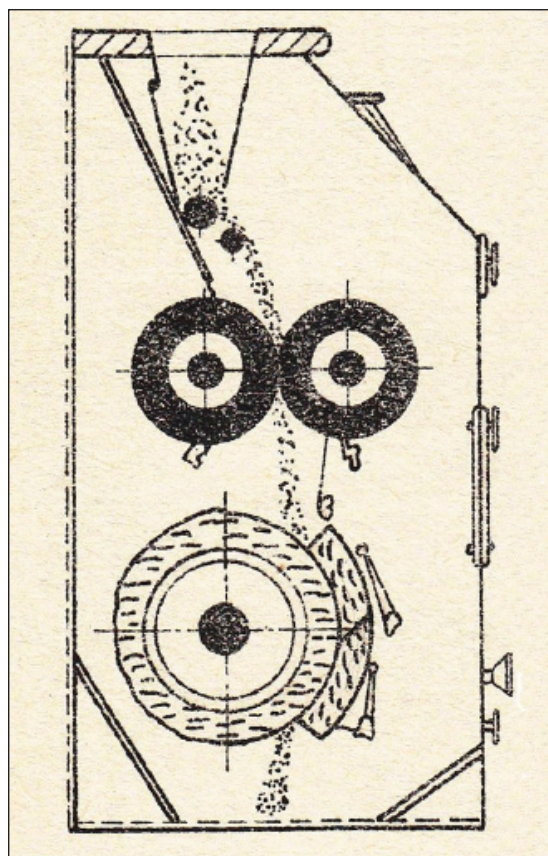
U Phänomy (viz obr. 9) je roztírací ústrojí tvořeno válcem z bílého korundu Ø 400 mm, který má 10 rýh 20 mm širokých a 4 mm hlubokých, rovnoběžných s jeho osou a jeden nebo dva přitlačné segmenty ze stejného materiálu.

Phänomu vyráběla v letech cca 1940-47 fa. Lad.VOBR Praha XII, Plzeňská 25, ale přes to, že měla ve srovnání s klasickou válcovou stolicí přibližně dvojnásobný výkon, se ve mlýnech příliš nerozšířila. Totéž platí i o Soderových mlýnech, které našly své uplatnění zejména při mletí barev.

Tímto tedy končíme stručný přehled o vývoji válcových mlecích strojů v období

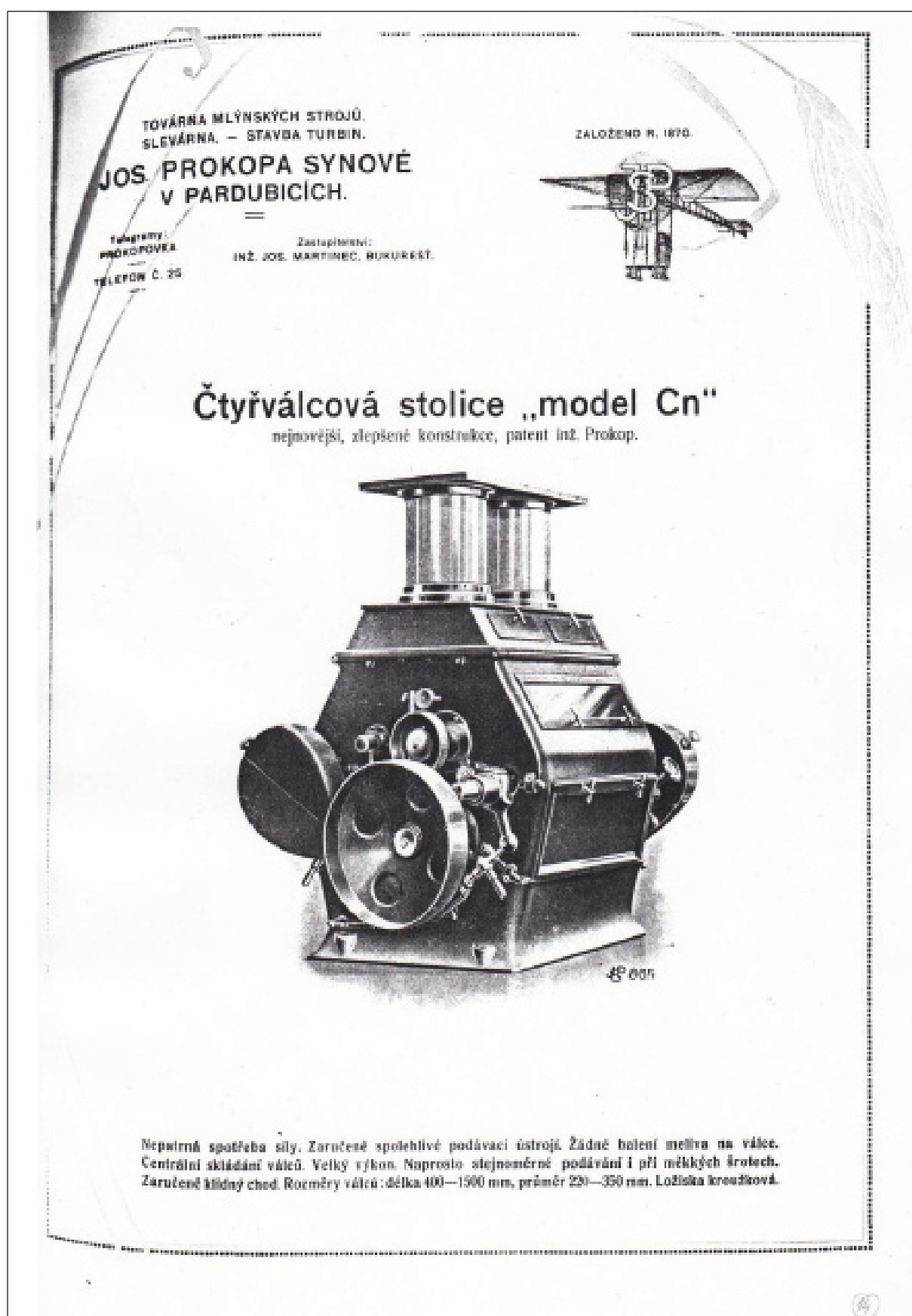
Obr. 8. Soderův mlýn.

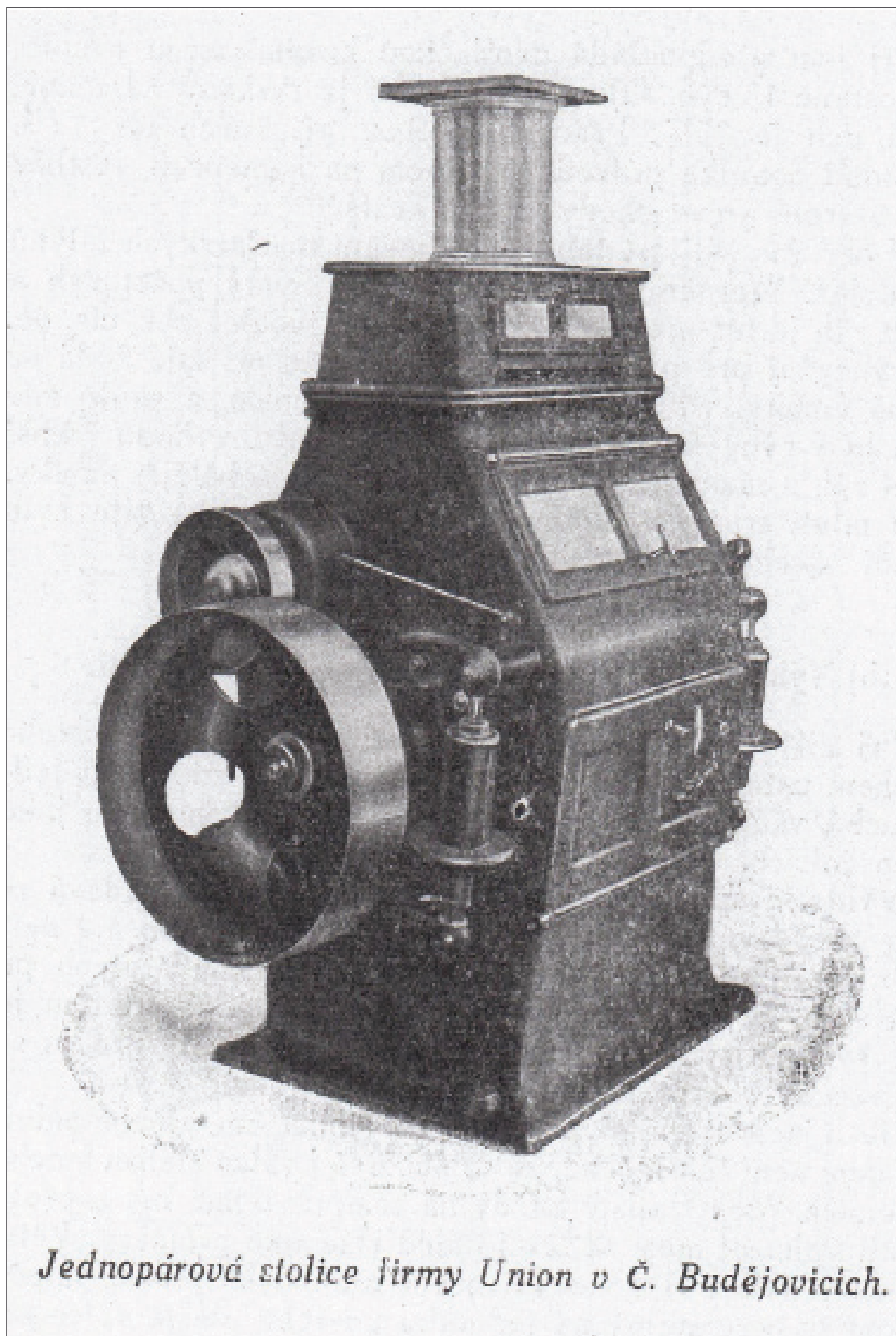
Obr. 9. Phänoma.

od 2. poloviny 19. století do současnosti, resp. do konce 2. poloviny 20. století. Vývoj, který tomuto období předcházel, tj. vývoj v období od cca 2. poloviny 16. století až po 1. polovinu 19. století, bude z důvodů uvedených v úvodu předmětem přednášky na příštím semináři.

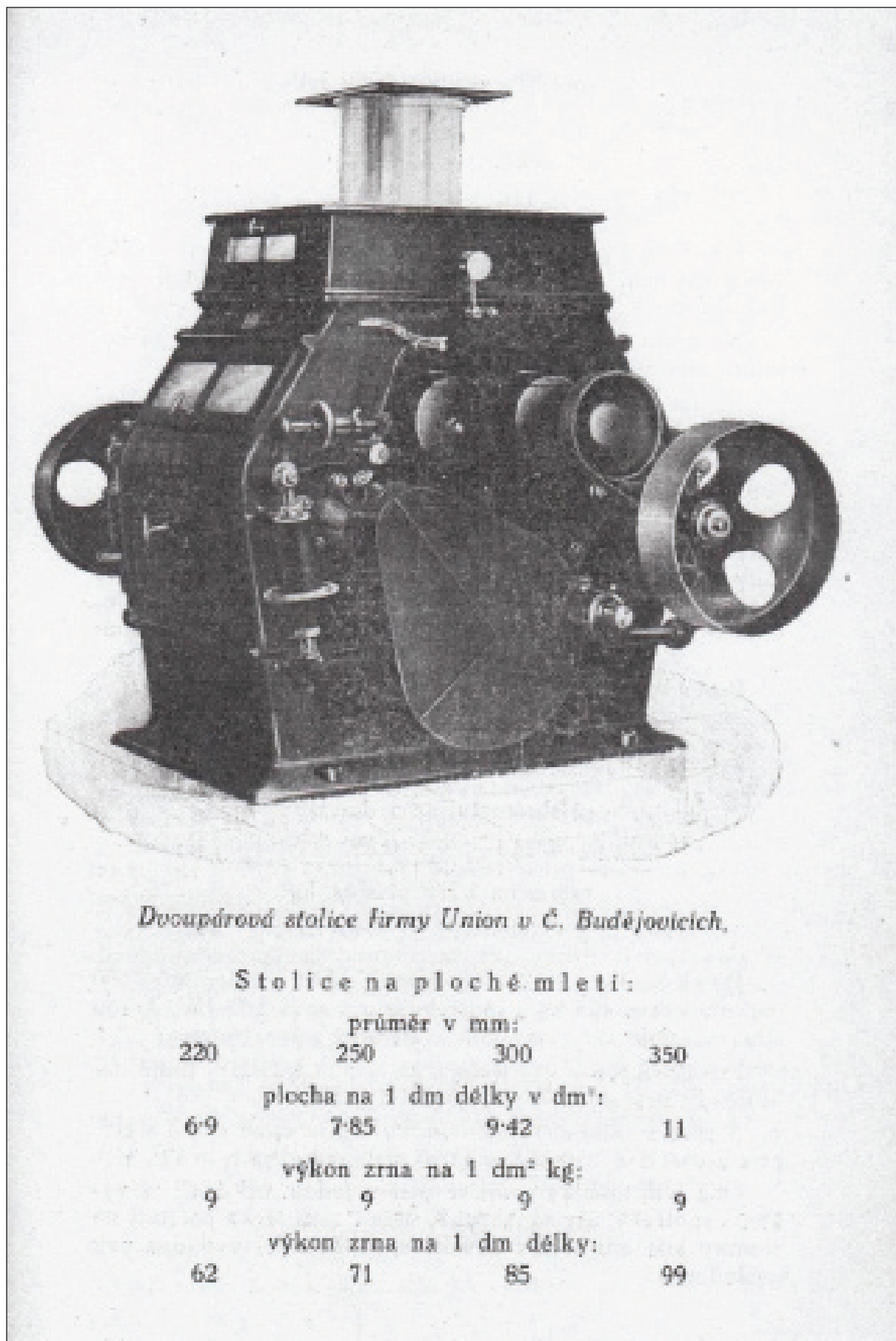
Závěrem ještě uvádíme v obrazové příloze několik ukázek vývoje skříní a celkového designu válcových mlecích stolic jednotlivých nejznámějších výrobců těchto strojů v našich zemích, se kterými se můžeme do dnešních dnů v našich mlýnech setkat.

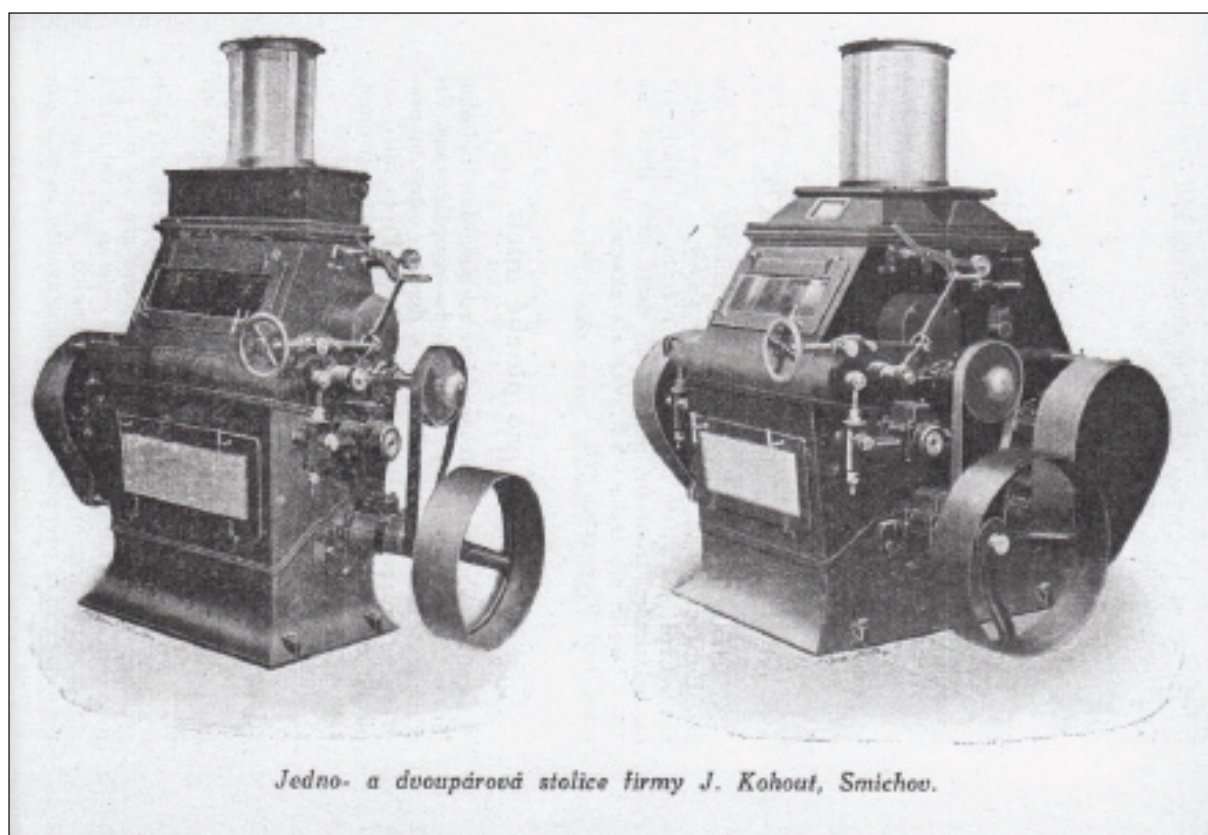
Obr. 10. Katalog fa. Jos. Prokop a synové Pardubice. Dvoupárová stolice 30. léta 20. století.

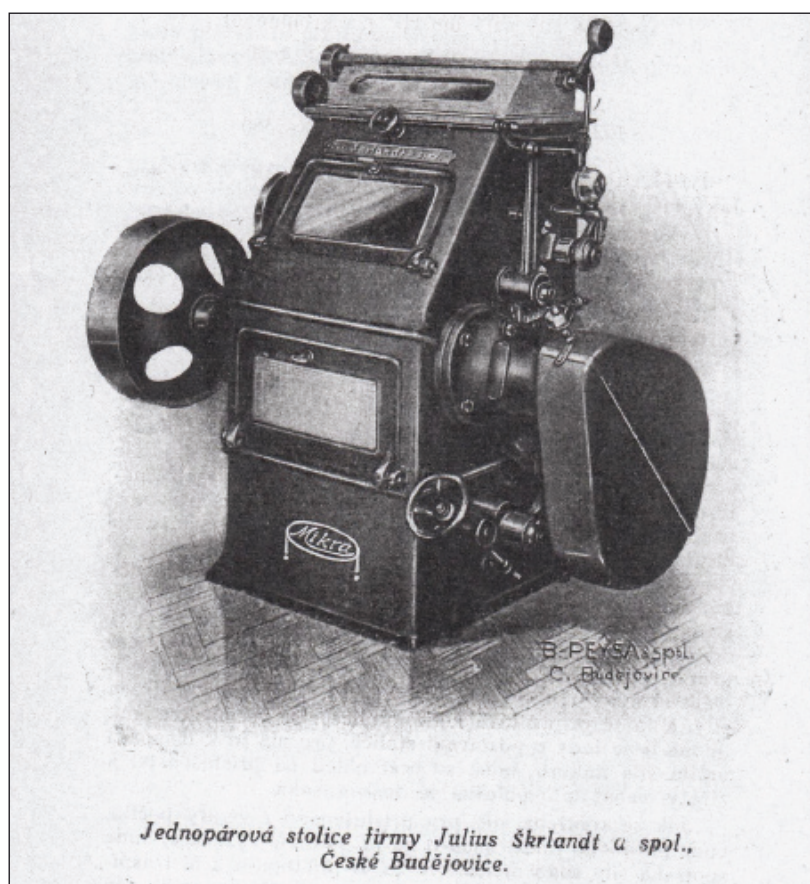
Obr. 11. Katalog fa. Union Č. Budějovice. Jednopárová stolice.

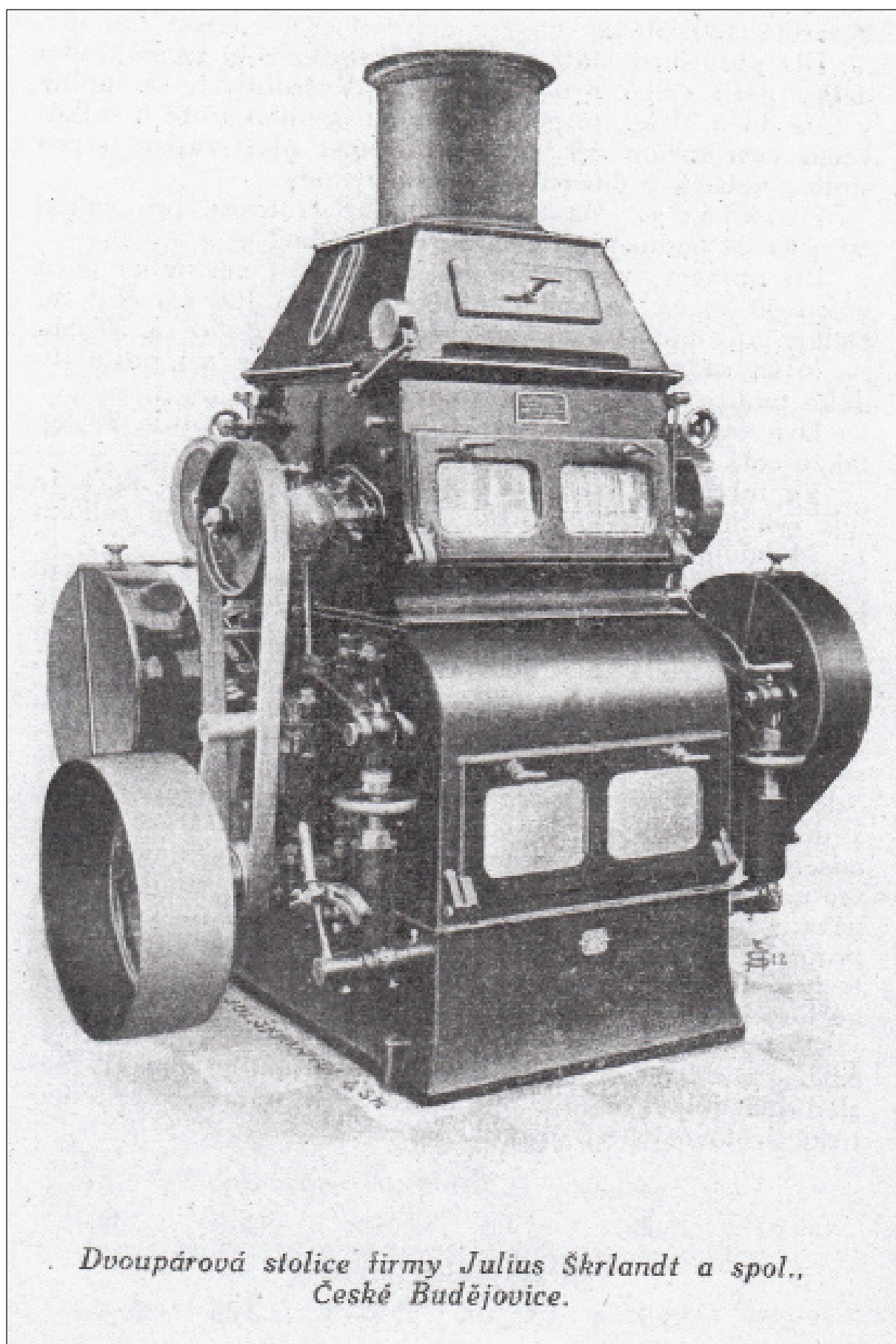
Obr. 12. Katalog fa. Union Č. Budějovice. Dvouprůvřad stolice.

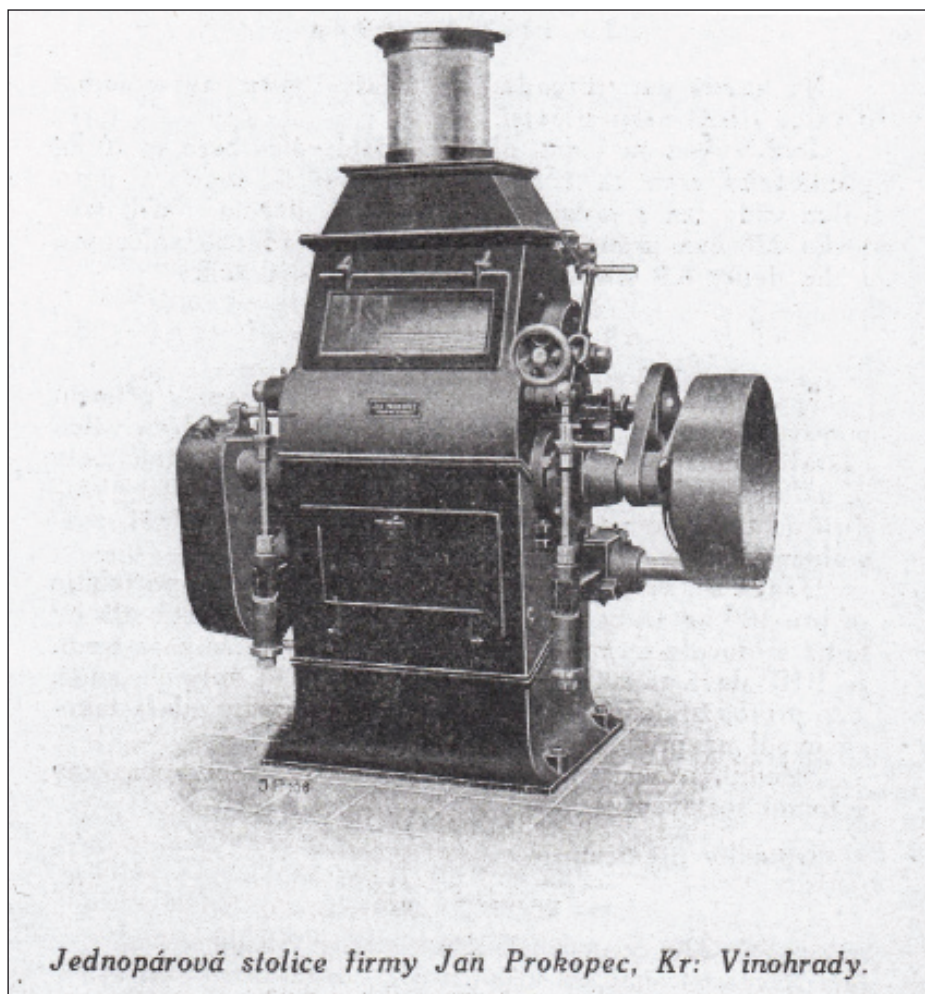
Obr. 13. Katalog fa. J. Kohout Praha Smíchov. Jedno a dvou párová stolice.

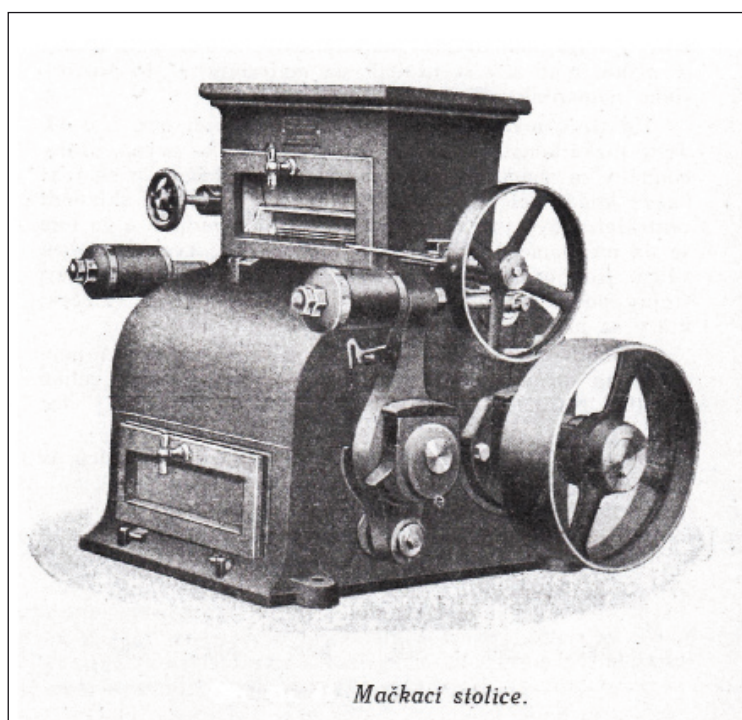
Obr. 14. Katalog fa. Jul. Škrdlant Č. Budějovice. Jednopárová stolice.

Obr. 15. Katalog fa. Jul. Škrlant Č. Budějovice. Dvoupárová stolice.

Obr. 16. Katalog fa Jan Prokopec Kr. Vinohrady. Jednopárová stolice.

Obr. 17. Neznámý výrobce. Stolice mačkáci.

VÁLCOVÉ STOLICE DVOJITÉ

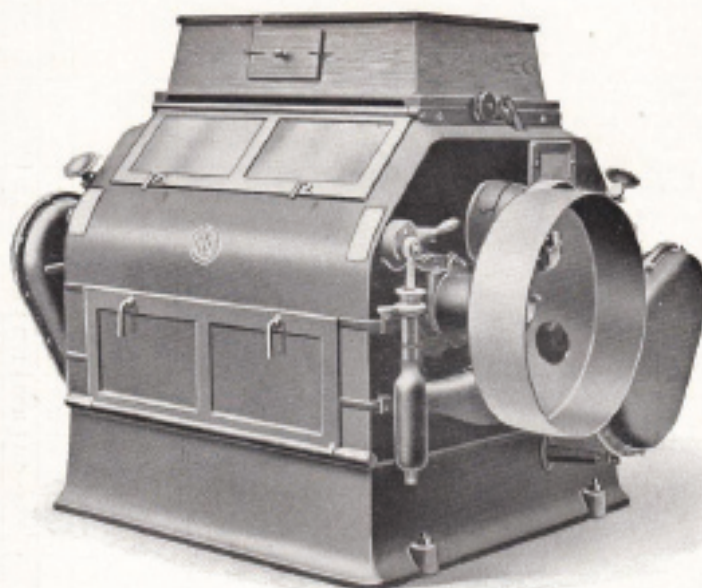
Inženýr - Karlín

Palackého 16.

mlynářské oddělení.

ing. Hák - Těškov

st. č. 15. 19. 5.

ČESKOMORAVSKÁ-KOLBEN-DANĚK

TOVÁRNA V BLANSKU

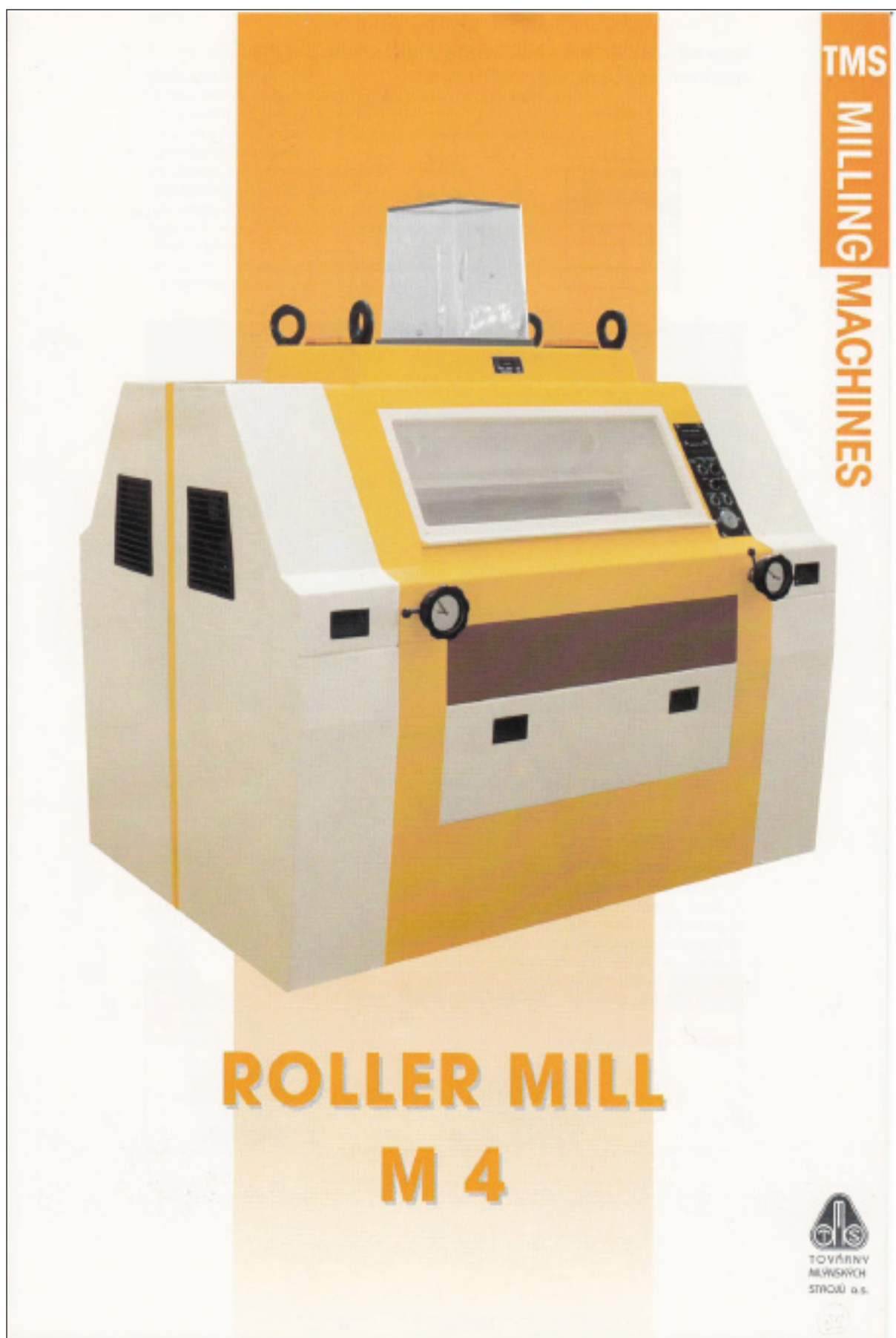
TLG.: ŽELEZÁRNY BLANSKO

TLF.: BRNO 692, BLANSKO 43

STANICE DRÁHY: BLANSKO

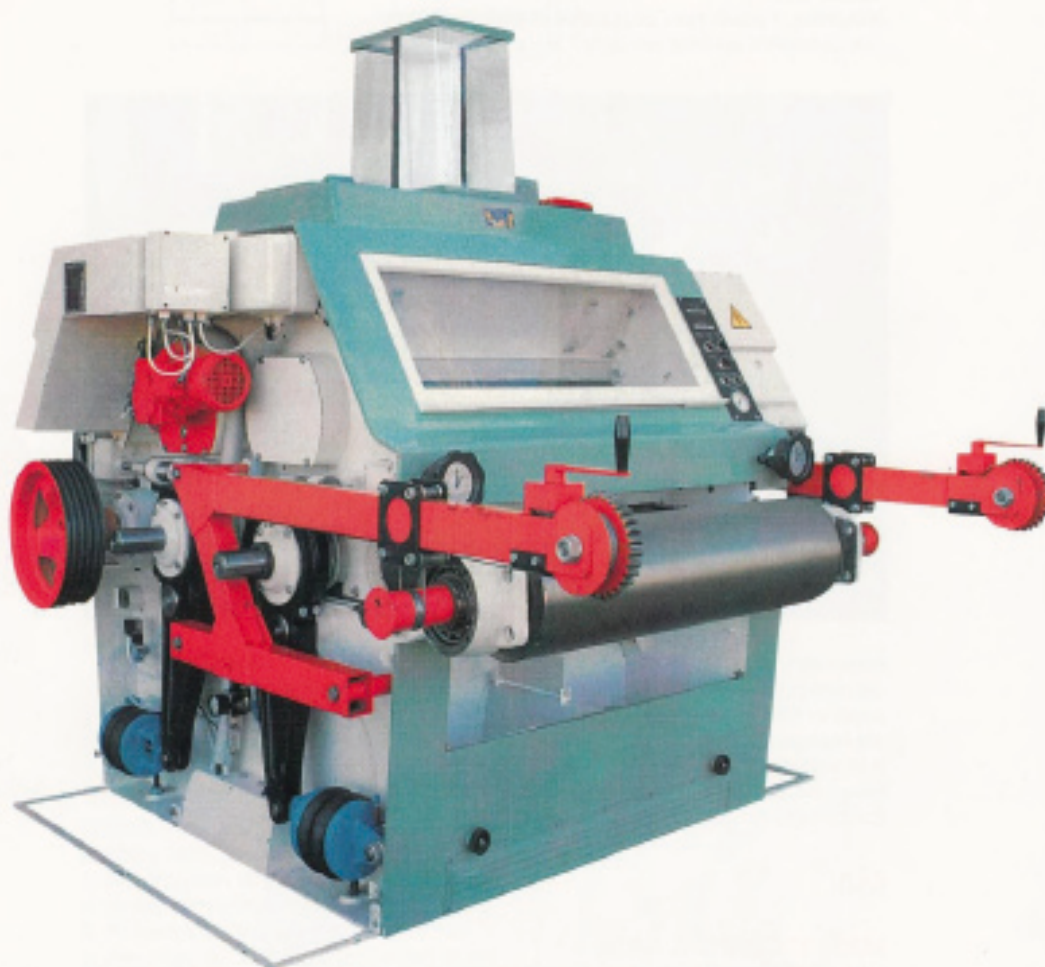

Obr. 18. Katalog fa. ČKD Blansko. Dvoupárová stolice.

Obr. 19. Katalog fa. TMS Pardubice. Poslední model dvoupákové stolice M 4 s vestavěným motorem.

TMS
MILLING MACHINES

TOVARNY
MLYNKYCH
STROJŮ a.s.

Průmyslová 367, 532 34 Pardubice, CZECH REPUBLIC
Tel: 0042 49 23 838
0042 49 244 210
Fax: 0042 49 213 48
0042 49 545 733
TELEX: 144 202

Obr. 20. Katalog fa. TMS Pardubice. Tatáž stolice M 4 s ukázkou namontovaného zařízení pro výměnu válců, které je dodáváno jako zvláštní příslušenství.

Vzácně dochované archaické stroje Českých mlýnů

David Veverka

V důsledku modernizace našich mlýnů v celém průběhu 19. a 1. pol. 20. století se do mlýnic začíná zavádět nové strojní zařízení. Stroje v průběhu let prošly výraznými změnami ve vývoji a technickými zlepšeními, stejně jako mlýny byly postupně modernizovány. Dělo se tak v důsledku zvyšování kvality výrobních produktů, rozšíření sortimentu, v kapacitě výroby a s tím spojené schopnosti odolávat konkurenci.

Některé velmi vzácné strojní zařízení se dochovalo až do současnosti i po delším odstavení činnosti mlýna.

Pojďme si ukázat několik příkladů na fotodokumentacích z jednotlivých objektů.

Příklad historie modernizace: mlýn v Makově, Pasekách nad Jizerou (okr. Semily)

Mlýn původně s jedním starým českým složením. Pohon vodním kolem. V rozmezí let 1878-1885 zde procovalo tzv. poloumělecké složení. Kamenné složení původní, k palečnímu kolu byl přidán pastorek s řemenicí pohánějící malou předlohovou transmisí, která otáčela kapsovým výtahem pro dopravu meliva, tarárem k odsávání moučného prachu, jednoduchým moučným vysévačem hranolovým upraveným z původní moučnice k třídění meliva a čistícím vysévačem.

Od roku 1885 do 20. let 20. století se pak mlýn celkově rozšířil, byla provedena úprava podlah a zařízení vybaveno jako umělecké. To se skládalo z kamenného složení mlecího, palečního převodu v podkollí se spodní transmisí, aspirace, dvou kapsových výtahů, hranolového předvysévače, hranolového vysévače moučného k třídění meliv, jednoduché štosky k čistění krupice, koukolníku s čistícím vysévačem a podstřešní transmisí.

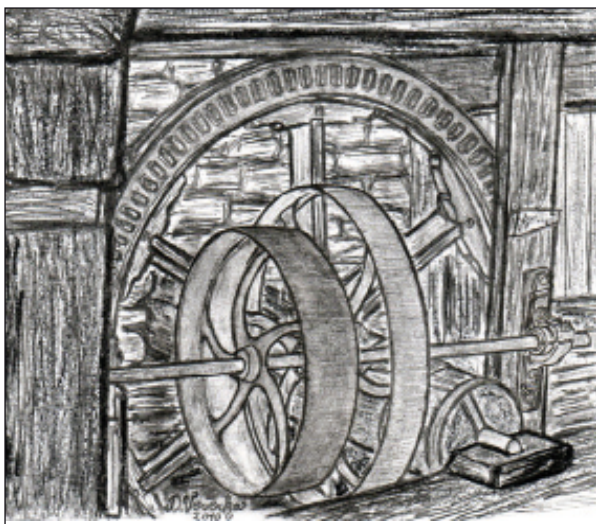
Poslední úprava proběhla v 20. létech 20. století, kdy se mlýn přestavěl na válcový. Do mlýnice byla postavena válcová mlecí stolice, loupáčka, dva nové kapsové výtahy pro dopravu, ostatní stroje zachovány. Vodní kolo, podkollí a mlýnská hraniče odstraněny a vše nahrazeno Franciso-vou turbínou s hlavní transmisí. Dále bylo zakoupeno dynamo k osvětlení mlýna a přilehlých budov.

Obr. 1. Makovský mlýn v Pasekách nad Jizerou (SM). Foto D. Veverka, 2009.

Příklady dochovaných zařízení na jednotlivých lokalitách

K pohonu nově zavedených strojů mlýnů bylo na rozdíl od obvyčejného složení zapotřebí větších obvodových rychlostí a také rozmístění pohonu do více podlah. Toho se docílilo palečním převodem v podkollí s transmisemi u vodních kol, nebo jen transmisemi v případě turbin.

Obr. 2. Králova pila čp. 15 v Milesimově (CR). Podkolí ve mlýně. Kresba D. Veverka, 2010.

Obr. 3. Mlýn Leštinka čp. 4 (CR). Podkolí s čelním i bočním palečným kolem (unikát) k pohonu transmise a zároveň mlecího kamene. Foto D. Veverka, 2011.

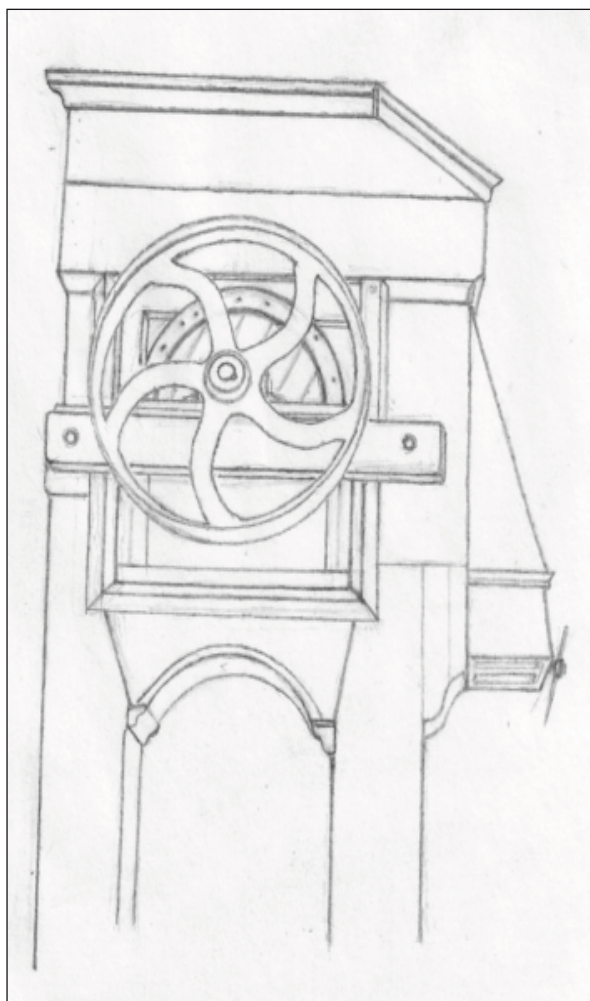

Obr. 4. Mlýn Kounov čp. 1 (RK). Transmise s brzdovou regulací pomocí Wattova kulového regulátoru. Foto D. Veverka, 2008.

Dále bylo nutno zajistit dopravu zrna, meziproduktů a produktů do vyšších podlah k jednotlivým strojům. Dělo se tak pomocí kapsových výtahů a šnekových dopravní-

ků. Další podstatnou změnou typickou pro strojní mlýn je doplnění čistících strojů, které ze zrna odstranily nestandardní příměsi a semena plevelů.

Takovými jsou hlavně koukolník – trieur, čistící hranolové vysévače, taráry s filtry, žejbra, později aspirátory se žejbry zaváděné od 2. pol. 19. století.

Obr. 5. Mlýn v Zahradkách čp. 34 (CL). Kapsový výtah vyrobený kolem r. 1870. Kresba D. Veverka, 2006.

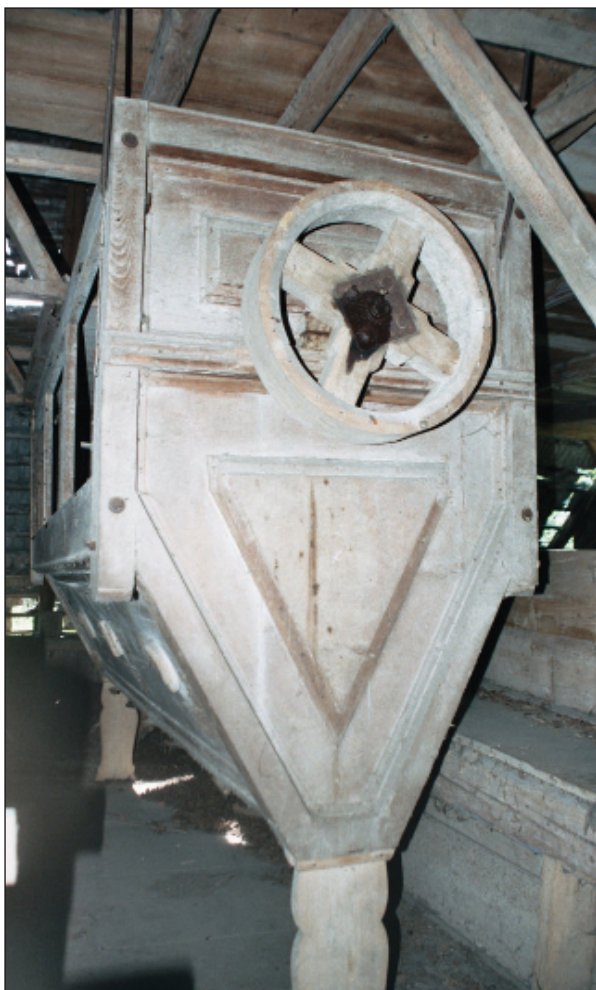
Nutnosti kvalitního třídění jednotlivých mlýnských produktů se docílilo použitím hranolových vysévačů, jejichž síta třídila všechny druhy krupic i mouk. Používaly se v podstatě v celém průběhu historie vývoje strojů od 2. poloviny 19. století do 1. pol. 20. stol. Na přelomu století 19. a 20. se pak používalo ve větších mlýnech i rovinných vysévačů.

Obr. 6. Mlýn Bělá čp. 1 (CR). Tarár se žejbrem z r. 1897, výroba František Macák. Foto D. Veverka, 2011.

Obr. 7. Mlýn Bělá čp. 1 (CR). Čistící hranolový vysévač s trieurem – koukolníkem z r. 1897. Foto D. Veverka, 2011.

Obr. 8. Mlýn Bělá čp. 1 (CR). Vyzdobený moučný hranolový vysévač z r. 1885. Foto D. Veverka, 2011.

Obr. 9. Mlýn Světce čp. 13 (JH). Hranolový předvysévač se šnekovým dopravníkem (shora), pod ním moučný vysévač. Foto D. Veverka, 2009.

Mezi mlecím procesem se některé meziprodukty tj. krupice čistily od zbytků otrub a šlupiček a třídily se též ne jednotlivé sorty.

Vývojově nejstaršími čistícími stroji byly štosky na principu vháněného vzduchu. Technicky dokonalejší a výkonnější nastoupily po štoskách savky se systémem ssaného vzduchu. Oba tyto stroje pracovaly ve mlýnech hlavně v 1. pol. 19. století. Na přelomu století 19. a 20. se i do malých mlýnů dostaly reformy – poslední vývojový stupeň čističek krupic.

Obr. 10. Mlýn čp. 12 ve Svatém Mikuláši (UO). Jednoduchá štoska vyrobená kolem r. 1880. Foto D. Veverka, 2010.

Obr. 11. Mlýn v Javorníčku čp. 8 (UO). Savka – kolem r. 1885. Foto D. Veverka, 2010.

Obr. 12. Mlýn čp. 15 Petrovice, (PB). Řemeslně vyrobená reforma z r. 1900. Foto D. Veverka, 2007.

Nejvýrazněji však přispělo k modernizaci mlýnů zavedení válcových mlecích stolic. Mlýn se tak stal válcovým a výrazně zvýšil svou kapacitu mletí, kvalitu produktů a sortiment nabízených produktů.

Mlecí stolice se u nás začaly používat ve velkých mlýnech asi od r. 1875. V některých malých mlýnech bychom je našli již zhruba o 10 let později, tedy r. 1885. Nejčastěji se ale pořizovaly až od roku 1895.

Nejstarší typy mlecích stolic měly dřevěné opláštění tzv. skříň a válce vedle sebe s vrchním podáváním, od r. 1908 se pak vyráběly stolice s litinovou skříní, výhradně s válci umístěnými nad sebou a bočním podáváním.

Obr. 13. Mlýn Světce čp. 13 (JH). Válcová mlecí stolice s rýhovanými válci s dřevěnou skříní, fa. Hubner Opitz z r. 1890. Foto D. Veverka, 2009.

Obr. 14. Mlýn čp. 8 v Javorníčku, (UO). Válcová stolice s porcelánovými válci k tzv. luštění krupic. Fa. Friedrich Wegmann Wien Comp., r. 1888. Foto D. Veverka, 2010.

Obr. 15. Červený mlýn nedaleko Poteplí (KL). Stolice s porcelánovými válci čtyřválcová – tzv. tuplovka, fa. Friedrich Wegmann, r. 1885. Foto D. Veverka, 2008.

Mezi mlecím a čistícím procesem je nutno zrna oloupat, tj. zbavit ho slupky, zadiny a klíčku. Nejprve se toto provádělo na seřizovaných mlecích kamenech doplněných aspirací na odsátí slupek, pak přišel na řadu (asi od r. 1880) jeden z prvních loupacích strojů – Eureka. Později se již vyvinuly loupáčky, které prošly řadou vývojových změn a technických úprav. Používalo se dvojího typu a to loupáčka průchodová a loupáčka periodická. Periodická měla, na rozdíl od průchodové, automatické dávkování zrna přicházejícího ze zásobníku.

Obr. 16. Mlýn v Hroubovicích (CR). Mlecí stolice s rýhovanými válci pro mletí. Fa. J. Prokop Pardubice, r. 1910. Foto D. Veverka, 2011.

Obr. 17. Mlýn v Leštince čp. 4 (CR). Průchodová loupáčka fa. Hubner – Opitz z r. 1890. Foto D. Veverka, 2011.

Transfer mlýnského zařízení z mlýna Hamry čp. 45 do mlýna Týniště čp. 28

Tomáš Ledvinka

Mlýn Hamry čp. 45

V minulých letech se naskytla příležitost získat pro nově rekonstruovaný mlýn Souboru lidové architektury Zubrnice (Týniště čp. 28) zařízení uměleckého mlýna Hamry čp. 45. Z tohoto objektu se musí z důvodů rozšiřování obytné části na úkor prostoru mlýnice tato technologie demontovat. Jedná se o periodický umělecký mlýn pro mletí na vysoko ze začátku 20. století s dochovanými některými archaickými prvky.

V původní mlýnici v Hamrech se dochovala mlýnská hranice z měkkého dřeva pro dvě česká složení, která nově slouží jako mlecí podlaha uměleckého mlýna. Také v návodní zdi je znatelné původní použití dvou vodních kol na vrchní vodu. Po přestavbě na dochovaný umělecký mlýn sloužilo jako pohon již jen jedno vodní kolo. Mlýnské zařízení se zde nachází pouze ve třech podlažích (mlecího a dvou podstřešních). Z tohoto důvodu byl v mlecím podlaží, kromě jedné válcové stolice, francouzských kamenů a loupáčky, umístěn i moučný hranolový vysévač, moučná truhla a štoska. V spodním podstřeší je nad moučným vysévačem umístěn hranolový předvysévač (zřejmě staršího data, s dřevěnou hřídelí), kláskové žejbro, stoklasový válec čistírenské části a násypné koše loupáčky a válcové stolice. Horní podstřeší pak obsahuje hlavy třech kapsových výtahů s konopnými popruhy a plechovými naběráky. V podkolí je zbytek hřídele vodního kola s napůl uhnílym palečným kolem. Dochovala se zde hlavní transmise, hnaná pastorkem z palečného kola. Na ní jsou řemenice pro pohon válcové stolice a pro řemenové převody na transmise ve vyšších podlažích. Také je tu menší litinové palečné kolo s šikmými palci pro pohon pastorku na železí francouzských kamenů. Tato transmise původně procházela dále do hospodářské části (chlévy) na kladku s lanovým převodem do stodoly, kde poháněla transmissi sloužící pro zemědělské stroje (mlátička, řezačka, ...). Zajímavé je že v tomto mlýně není instalován triér na odstranění kulovatin a magnet na železné příměti (mohou způsobit zničení zařízení, nebo požár).

Většina zařízení v tomto mlýně nese známky řemeslné výroby, některé jsou dokonce provedené z nehoblovaných prken zřejmě svépomocí mlynářem. Tovární výroby jsou pouze válcová stolice s rýhovanými litinovými válci a litinovou skříní (Antonín Jeřábek – Továrna mlýnských strojů ve Velkém Meziříčí) a periodická loupáčka (Bedřich Appl – Továrna na mlýnské stroje Čermná u Kyšperka, 1926).

Dále jsou tovární výroby francouzské kameny s železím (hřídel) lehčeném v litinovém nárazu s kluznými ložisky a ččkami pro zachycení axiálních tlaků. Kuželice je staršího typu – klínová. Zajímavé jsou ložiskové závěsy transmisí, kde některé jsou použity litinové a některé jsou dřevěné zřejmě svépomocí vyrobené. Dřevěné řemenice jsou řemeslně zdobně provedeny tak aby vypadaly jako litinové (esovitě prohnuté špice u litiny pojmu pnutí při chladnutí). Další zajímavostí je jednoduchá dvojité štoska domácí výroby.

Pro vlastní potřeby byl mlýn vybaven elektrickým dynamem o napětí 110V a výkonem 1 kW. Rozvodná deska byla vybavena signalizací jednotlivých napětí žárovkami, voltmetrem, regulátorem, odpínačem a dodatečně doplněna vypínači osvětlení. Tento rozváděč byl v době transféru ještě částečně v provozu!

Mlýnská technologie

Jelikož nebyla k dispozici dostatečná vodní síla, mohla být v provozu pouze část zařízení a to: čistírenské zařízení jde dvakrát, dále proběhne několikrát (dle mletého obilí a požadované mouky) mletí na válcové stolici se současným chodem hranolových vysévačů a nakonec proběhne domílka na francouzských kamenech též se současným chodem hranolových vysévačů. Práce začínala nasypáním zrna do násypného koše zrnového výtahu, který vynesl obilí na žejbro v podstřeší. To odstranilo velké příměty jako například klásky, stébla a provázky. Propad šel do násypného koše periodické loupáčky. Po jeho naplnění se přepnula klapka na výpadu výtahu a spustila se loupáčka. Ta měla vlastní aspirační ventilátor odnášející oloupané klíčky, fousky a zbytky plev do filtru (dochovalo se pouze torzo malé části z pytloviny a jednalo se zřejmě o jednoduchý spirokap nebo autokap). Z loupáčky šlo oloupané zrnو znovu do zrnového výtahu. Odtud přes přepnutou klapku do stoklasového válce, který zde sloužil pro dočištění zrna před mletím. Přepad vedl přímo do jedné komory děleného násypného koše válcové stolice.

Po vyčištění následovalo vlastní mletí na válcové stolici. V případě **mletí žita** probíhal proces následovně: Klapka před válcovou stolicí se nastavila na tu polovinu násypného koše, z které se mlelo, nastavila se mezera, přítlak a množství meliva na válcích a spustila se rýhovaná válcová stolice. Šrot od ní šel spádovou trubkou do šrotového výtahu na vysetí. Z hranolového předvysévače šel první propad do moučného hranolového vysévače, druhý propad nebyl zakončen (mohl zřejmě být pouze kontrolním) a přepad vedl do třetího výtahu, kterým se vracelo melivo k dalšímu semletí přes klapku do druhé komory násypného koše, než ze které se mlelo. Pod třípropadovým moučným hranolovým vysévačem byla moučná truhla sloužící pro ruční míchání výsledné mouky. Následovalo přepnutí obou klapek, přenastavení válcové stolice a nové mletí. Domílka probíhala na francouzských kamenech, kam se ručně nasypalo do násypného koše melivo. Přemleté se spádovou trubkou dostalo do výtahu a do hranolových vysévačů, kde probíhalo vysetí shodně jako při práci válcové stolice.

Proces **mletí pšenice** takzvaně „navysoko“ probíhal podobně jako u žita s tím rozdílem, že přepad moučného hranolového vysévače šel přes klapku na dvojité krupičné žejbro. Zde byl prvním přepadem hrubší šrot, který se ručně vracel do násypného koše výtahu na další semletí, nebo při posledním chodu otruby. Druhým přepadem byla vlastní krupice a propadem byl zbylý prach. Krupice se dále třídila větrem přes odrážku na jednoduché dvojité štosce (Paurův stroj s tlačným větrem), která ji rozdělí podle váhy zrnok. Rozdělená krupice se ukládala do pytlů jednak podle toho, z kterého je chodu šrotování a jednak podle roztřídění na štosce.

Po ukončení šrotování se odpojil řemen válcové stolice a probíhalo vymílání krupic na francouzských kamenech. Pytle s jednotlivými kvalitami krupic se postupně sypaly do násypného koše francouzských kamenů a semleté pokračovaly výtahem na vysetí v obou vysévačích. Tím se dostalo mnoho různých kvalit a hrubostí mouky, které se spolu ručně míchaly v moučné truhle dle požadavků mlečů (zákazníků).

Příprava transféru

Při projektování osazení zařízení do budovy mlýna Týniště čp. 27 (transferovaný objekt z Homole pod Pannou čp. 159) jsme byli postaveni před problémem menšího půdorysného rozměru mlýnice a opačného směru toku vody (jiný směr otáčení vodního kola). Oba problémy se podařilo zdárně vyřešit. Jelikož naše budova má navíc jedno

patro (takzvanou manipulační podlahu), byla technologie přeuspořádána typičtějším způsobem, více na výšku. To se projevilo hlavně na umístění moučného vysévače na manipulační podlahu a tím i předvysévače na spodní podstřeší. Pro zachování smyslu otáčení všech převodů a strojů je pastorek hlavní transmise umístěn na opačné straně palečného kola. Poloha transmisí a řemenic byla mírně upravena s ohledem na jiné rozmístění strojů a budoucí pohyb návštěvníků (návštěvníci nesmí z důvodů bezpečnosti přijít do přímého kontaktu s rotujícími částmi a řemeny). Ostatní rozmístění strojů a výtahů se nám podařilo víceméně zachovat. Technologické schéma (diagram mlýna) je převzato beze změny. Stejně jako v původním mlýně je vyvedena hlavní transmise pro možný pohon zemědělských strojů. Jelikož tento mlýn nemá stodolu, je pohon vyveden na venkovní zeď objektu.

Jelikož bylo rozmístění mlýnské technologie nelehkým úkolem, byl vytvořen 3D model mlýna v programu Google SketchUP. Veškerá zařízení byla zaměřena a umístěna v tomto modelu. Tím jsme vyloučili možné kolize zařízení, výtahů, spádových trubek, transmisí, řemenů, a další technologie mezi sebou a stavbou. Dále nám tento model pomohl zkorigovat návštěvnickou trasu tak, aby byla zajištěna bezpečnost návštěvníků a zároveň, aby zůstala zachována možnost shlédnout co možná největší část tohoto unikátního zařízení. Vlastní projektování jsme se snažili provádět dle zvyklostí z doby první čtvrtiny dvacátého století. K tomu nám velmi dobře posloužila historická mlynářská literatura.

Montáž vlastní technologie v SLA Zubrnice

Vlastní instalace technologie začala již při hrubé stavbě, kdy byly velké a těžké části na místo uloženy jeřábem. Jednalo se hlavně o moučný hranolový vysévač postavený truhlářským způsobem, jehož případné rozebrání by jej mohlo vážně poškodit. Dále se do budovy provizorně uložila periodická loupačka, litinové tělo válcové stolice a francouzské kameny. Poté proběhla dostavba vlastního objektu (zastřešení, podlahy, vymazávky roubení, okna...).

Stavba mlýnské hranice byla provedena z nového dubového dřeva jako věrná replika původní hranice z mlýna v Hamrech. Ta byla již v tak chatrném stavu (jelikož byla provedena z měkkého dřeva), že jsme o jejím transferu ani neuvažovaly. Na tuto hranici jsme instalovaly tři hlavní stroje: periodickou loupačku, šrotovou rýhovanou válcovou stolicí a francouzské kameny.

Pokračovaly jsme pak dále dle projektu instalací všech ostatních strojů, výtahů a transmisí. V současné době probíhá dokončování technologické části mlýna, většina strojů již je na své pozici. Čeká nás propojení strojů a výtahů spádovými trubkami, dokončení transmisí, řemenové převody a oprava jednotlivých strojů (rozlámané řemenice, vydřená ložiska, rozpadlé dřevěné části, a podobně). Posledním těžkým úkolem bude zrekonstruovat vodní a palečné kolo. Pro osvětlení mlýna plánujeme zrekonstruovat původní generátor včetně rozvodů a svítidel.

Literatura

Karas, J.: *Historický vývoj mlynářství*. Praha 1919.

Karas, J.: *Mlynářství a stavba mlýnů*. Praha 1922.

Karas, J.: *Vodní kola*. Praha 1912.

Lehovec, A.: *Učebnice praktického mlynářství*. Praha 1936.

Lehovec, A.: *Stručný nástin praktického mlynářství pro mlynáře a tovaryše*. Praha

1936.

Spousta, J.: *Technologie mlynářství*. Praha 1934.

Štěpán, L. - Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha 2000.

Štěpán, L. - Urbánek, R. - Klimešová, H. a kol.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách II*. Praha 2008.

Tureček, F.: *Mlynářství*. Praha.

Obrazová příloha

Obr. 1. Hamry čp. 45 (CR). Podkolí s hranicí a zdobenou řemenicí. Foto T. Ledvinka, 2007.

Obr. 3. Hamry čp. 45 (CR). Kláskové žejbro a stoklasový válec v podstřeší. Foto T. Ledvinka, 2007.

Obr. 2. Hamry čp. 45 (CR). Periodická loupačka na mlecí podlaze. Foto T. Ledvinka, 2007.

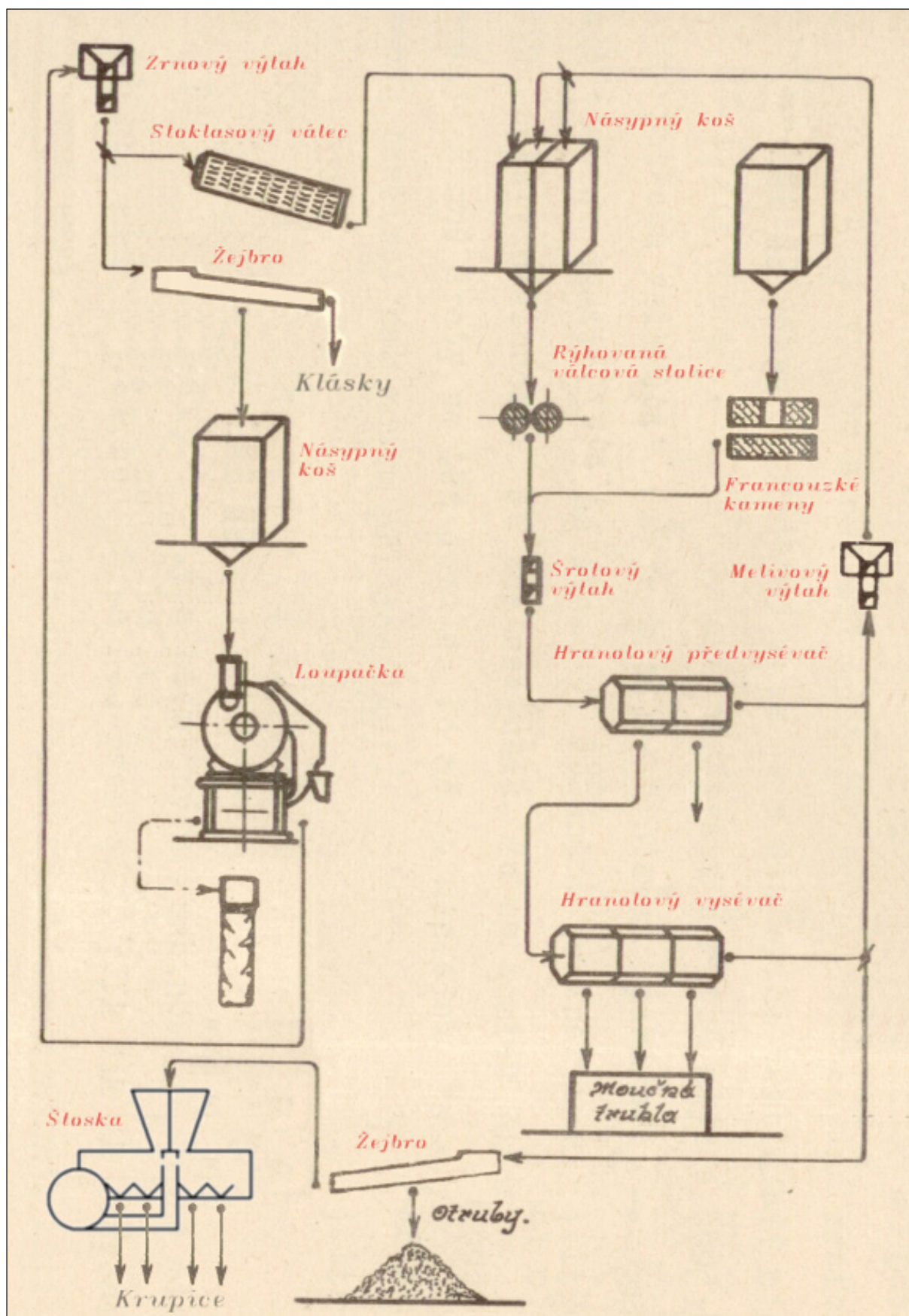

Obr. 4. Hamry čp. 45 (CR). Hranolový předvysěvač v podstřeší. Foto T. Ledvinka, 2007.

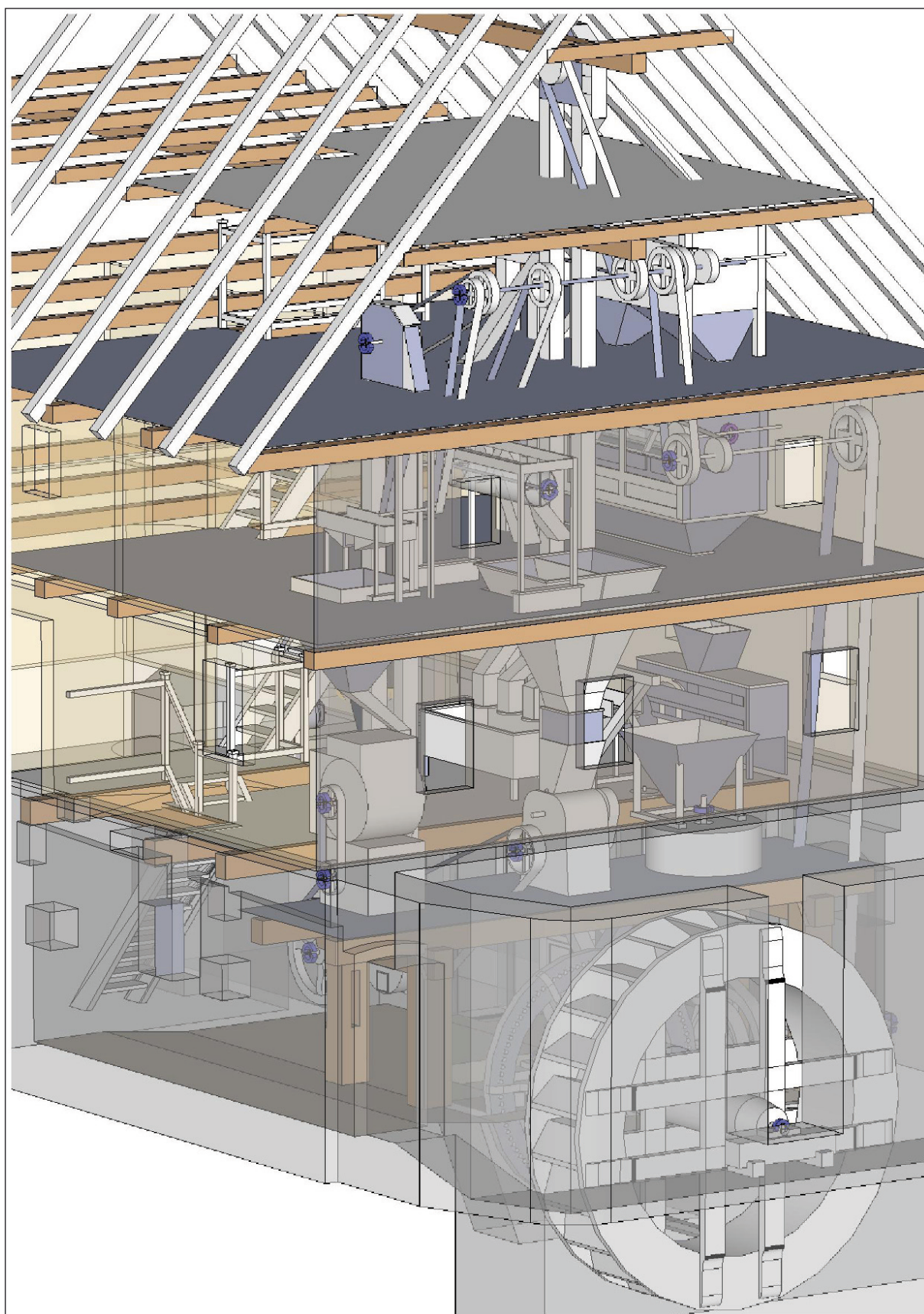
Obr. 5. Hamry čp. 45 (CR). Část demontovaného zařízení připravená na odvoz. Foto T. Ledvinka, 2007.

Mlýnská technologie

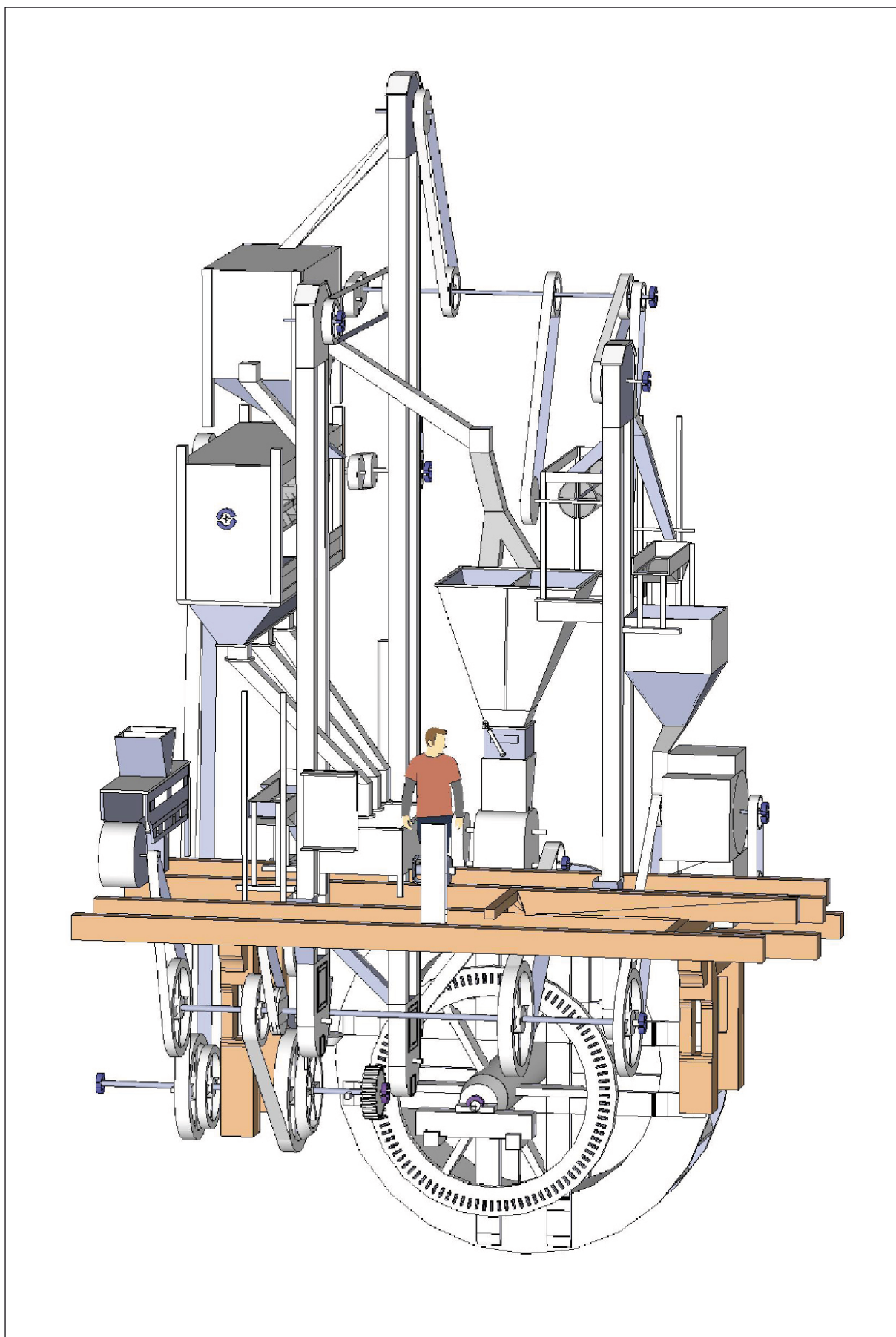

Obr. 6. Hamry čp. 45 (CR). Technologické schéma (diagram) tohoto mlýna, Kresba T. Ledvinka, 2008

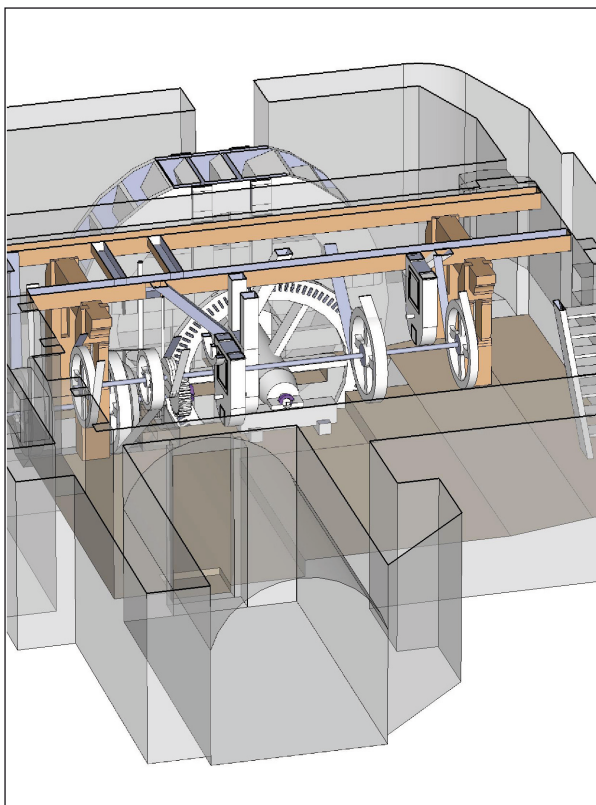
Příprava transferu

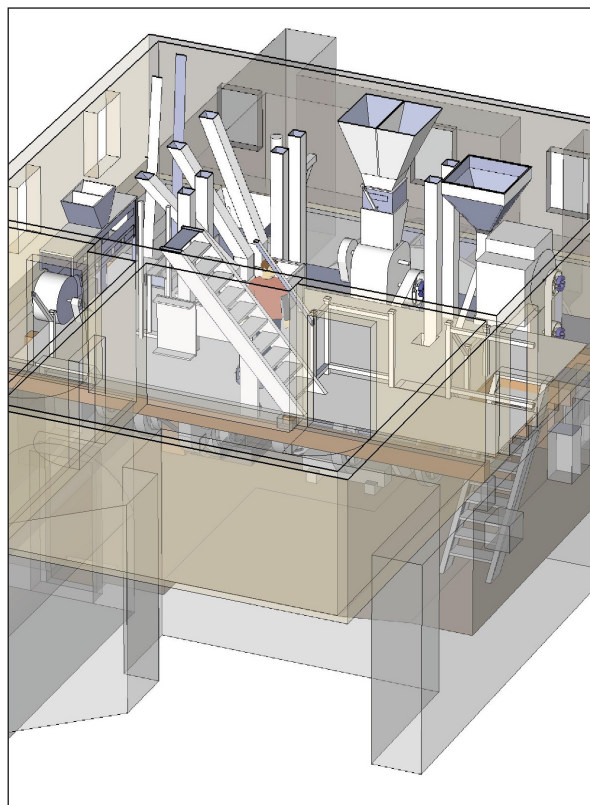
Obr. 7. Týniště čp. 28 (UL). Celkový pohled na umístění technologie – 3D model. Kreslil T. Ledvinka, 2008.

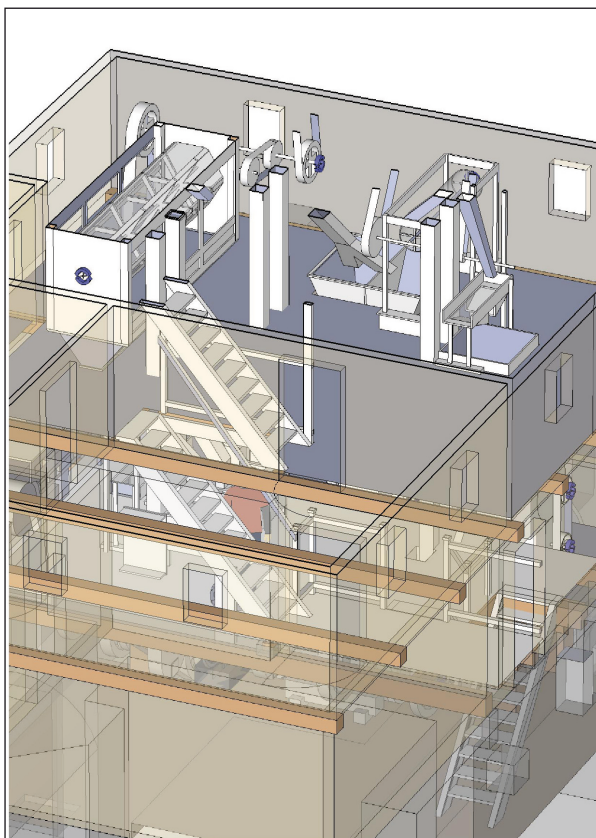
Obr. 8. Týniště čp. 28 (UL). Samotná mlýnská technologie – 3D model. Kreslil T. Ledvinka, 2008.

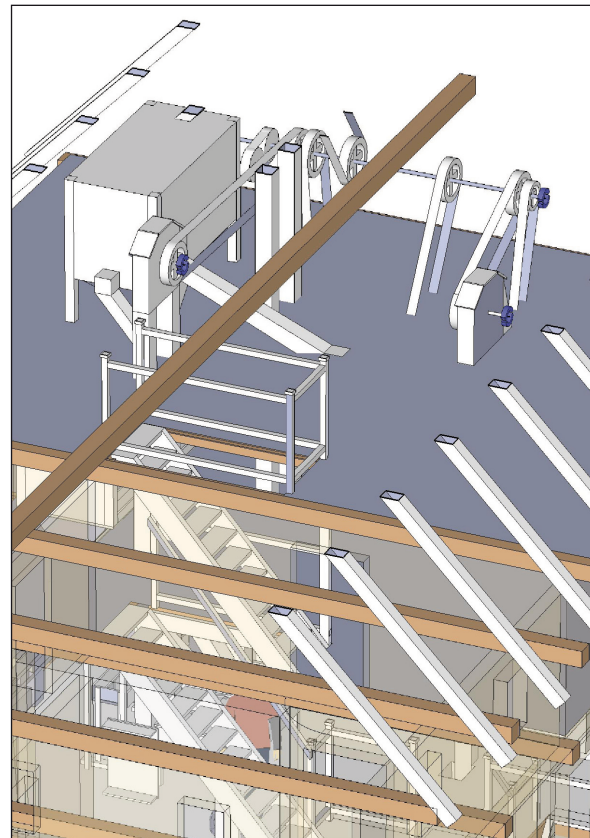
Obr. 9. Týniště čp. 28 (UL). Podkolí – 3D model. Kreslil T. Ledvinka, 2008.

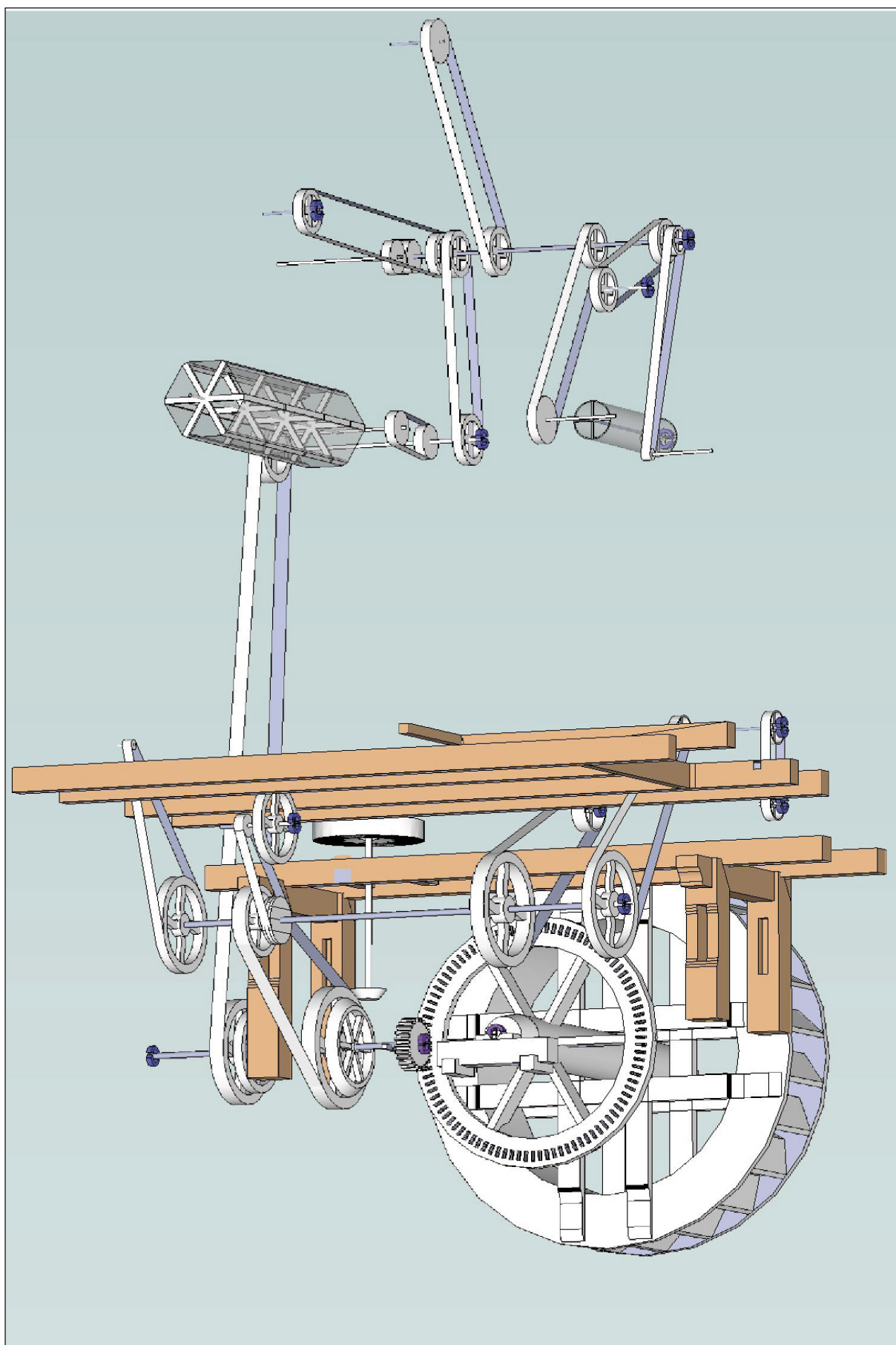
Obr. 10. Týniště čp. 28 (UL). Mlecí podlaží – 3D model. Kreslil T. Ledvinka, 2008.

Obr. 11. Týniště čp. 28 (UL). Manipulační podlaží – 3D model. Kreslil T. Ledvinka, 2008.

Obr. 12. Týniště čp. 28 (UL). Podstřeší – 3D model. Kreslil T. Ledvinka, 2008.

Obr. 13. Týniště čp. 28 (UL). Převody – 3D model. Kreslil T. Ledvinka, 2008.

Montáž vlastní technologie v SLA Zubrnice

Obr. 14. Týniště čp. 28 (UL). Instalace objemných zařízení před dostavbou. Foto T. Ledvinka, 2007.

Obr. 15. Týniště čp. 28 (UL). Převody a hranice v podkolfi. Foto T. Ledvinka, 2011.

Obr. 16. Týniště čp. 28 (UL). Periodická loupáčka a válcová stolice na mlecí podlaze. Foto T. Ledvinka, 2011.

Obr. 17. Týniště čp. 28 (UL). Štoska, francouzské kameny a krupičné žejbro na mlecí podlaze. Foto T. Ledvinka, 2011.

Obr. 18. Týniště čp. 28 (UL). Moučný hranolový vysévač a stoklasový válec na mlecí podlaze. Foto T. Ledvinka, 2011.

Obr. 19. Týniště čp. 28 (UL). Hlavy výtahů v podstřeší. Foto T. Ledvinka, 2011.

Bývalý vodní mlýn čp. 7 v Pustovětech, okr. Rakovník a jeho dochované technologické zařízení

Martina Karásková

Bývalý vodní mlýn čp. 7 leží v obci Pustověty v okrese Rakovník. Tato vesnice je situována přibližně 8 km jihovýchodně od města Rakovníka a 5 km severozápadně od hradu Křivoklátu. Vlastní objekt mlýna čp. 7 stojí v samém středu obce, ve svažitém terénu, poblíž budovy původní školy a dřevěné zvoničky. Areál mlýna tvoří soubor dvou na sebe navazujících staveb v půdorysu připomínající písmeno U. Na jihozápadní straně je do tvaru písmene L situována **hlavní budova mlýna s mlýnicí, obytnou částí a průjezdem**, který na vlastní objekt mlýna navazuje v úrovni patra, protože směrem k severu terén prudce stoupá. Na severní straně přímo na hlavní objekt s průjezdem přiléhá **hospodářská budova**, která s ní svírá tupý úhel.

Z hlediska historie mlýnů a mlynářství patří tento objekt k mladším stavbám. Postavil ho v roce 1850 tesařský tovaryš Josef Hejda. Dokládá to zápis v pozemkové knize ze dne 23. 5. 1850, kde se potvrzuje žádost jmenovaného o povolení stavby. Podle tohoto záznamu je dále patrné, že Josef Hejda zdědil po svém otci domkářské stavení umístěné právě na pozemku budoucího mlýna. Při stavbě mlýna bylo částečně použito zdivo a některé stavební prvky z tohoto původního domkářského stavení pocházející s největší pravděpodobností ještě z 18. století (dochovaný sklep s plackovou klenbou). První majitel mlýna zde působil až do roku 1879, kdy umírá. Po něm mlýn zdědila jeho nezletilá dcera Helena Hejdová. Ta se roku 1887 provdala za Jarolíma Kučeru, jehož otec zaplatil dluhy zde váznoucí a byla na něj převedena polovina mlýna. Pozdějšími vlastníky jsou zapsáni Marie Varyšová (rozená Hejdová) v roce 1920 a její nezletilý syn Josef Varyš v roce 1929.

V době svého vzniku lze objekt charakterizovat jako menší venkovský mlýn sestávající ze dvou složení s dvěma koly na vrchní vodu. Náhon, který odebíral vodu z Rakovnického potoka, byl dlouhý 665m a vedl severojižním směrem. V obci byla voda z náhonu svedena pod zem a na povrch vyústila až u přístavku lednice umístěného při západní zdi mlýnice. Z hlediska technologického vybavení bylo využíváno obyčejné české složení. K modernizaci na umělecké složení došlo na přelomu 19. a 20. století. V roce 1903 byla odstraněna vodní kola, zakoupena a instalována Francisova turbína. K vlastnímu mletí obilí se však stále používaly mlecí kameny. Teprve v roce 1923 majitel zakoupil válcovou stolicí Ganz Budapešť (rok výroby 1879). Zároveň v důsledku přechodu na umělecké složení proběhla pravděpodobně ve 30. letech 20. století stavební úprava objektu. Byla provedena přístavba lichoběžníkového štítu k západnímu průčelí mlýna, čímž se zvětšil podkrovní prostor, důležitý pro dopravu a mletí obilí. Mlýn sloužil svému účelu až do roku 1941, kdy byl dán příkaz k úřednímu zapečetění (pečetě jsou dochované do současnosti). Po druhé světové válce již k obnovení mletí nedošlo, ačkoliv se o to majitel důrazně snažil. V 50. letech 20. století byl zasypán náhon a stržen přístavek lednice. Kromě této stavební úpravy již k jiným zásahům v objektu nedošlo a budova si tak zachovala svou původní podobu z první třetiny 20. století.

Technologické zařízení mlýna rozmístěné ve všech podlažích mlýnice se zachovalo téměř v úplnosti. Kromě energetického zdroje (původně dvě vodní kola, od roku 1903 turbína) zde shledáváme veškeré důležité součásti mlecího soustrojí. Na jednom mís-

tě je možno spatřit strojní vybavení z období od druhé poloviny 19. století - do konce 1. třetiny 20. století. Vedle standardně dochované produkce je část zdejších mlýnských strojů naprostým unikátem se značnou vypovídací hodnotou. Z obvykle dochovaného zařízení v modernizovaných mlýnech se zde nachází:

mlýnská hranice, vložená dřevěná konstrukce podepřená dřevěnými sloupy a překladky, datovaná z období výstavby mlýna, tedy kolem roku 1850 s dochovanou archaickou barokní profilací,

horizontální hřídele s transmisemi, převod mezi hřídelemi pomocí ozubených kol (7 kol). Hlavní transmise je umístěna na 1. podlaží, další hřídele s transmisemi (horní transmise) v jednotlivých podlažích,

čisticí ústrojí (hranolový vysévač) s koukolníkem, ukotveno na stropě 2. podlaží.

hranolový vysévač, torzo umístěno na 1. podlaže,

dvojice korečkových výtahů, prochází podlažími,

dvojice mlecích (francouzských) kamenů, které majitel zakoupil v roce 1905, ještě před zavedením válcové stolice. Pravděpodobně později sloužily pro šrotování krmiva pro dobytek,

zásobník meliva, umístěn na 3. podlaže.

K nejzajímavějším exponátům ve zdejší mlýnici patří:

1) **loupací stroj J. Hübner & K. Opitz**, který byl vyroben v Pardubicích v roce 1884. Sloužil k částečnému oloupaní zrna, předtím než došlo k jeho semletí. Skládá se z bubnu opatřeného na vnitřní straně zdrsňeným povrchem. Docházelo tak k urážení klíčků zrna a jeho odírání.

2) **čtyřválnová stolice Ganz & Comp. Budapest**, vyrobena v roce 1879. Tento stroj nahradil mlecí kameny. Oloupané zrnko je zde pomocí válců mačkáno a rozmělnováno. Majitel mlýna si ji především z finančních důvodů pořídil až v roce 1923 a zakoupil ji od „Družstva Domovan“ v Rakovníku pravděpodobně jako výběhový stroj. Hodnota tohoto stroje velmi vysoká a patří k nejstarším dochovaným exemplářům v rámci celé republiky.

3) **savka**, umístěná na 3. podlaže. Tento stroj můžeme datovat v širším období mezi lety 1880 -1905. Savka sloužila k čištění krupic pomocí nasátého vzduchu. Jak je známo, savky byly ve mlýnech hromadně nahrazovány dokonalejšími reformami a existuje pouze několik málo dochovaných kusů (např. Brloh čp. 26, okr. Louny). Podle pečlivě vedených záznamů ji tehdejší majitel mlýna zakoupil v Berouně v roce 1904. Savka dochovaná v Pustovětech má vysoký podíl řemeslné práce a dokonce je možná nejstarší dochovanou savkou v rámci České republiky.

Závěr

Areál bývalého mlýna v Pustovětech představuje památkově hodnotný komplex staveb, umístěný v urbanisticky exponované poloze v centrální části obce. Jedná se o velice zajímavý doklad malého vesnického mlýna s dochovanými četnými architektonickými a technickými prvky. Současná stavební podstata budov pochází z poloviny 19. století, přičemž jádro domu (sklep s plackovou klenbou) možno datovat do konce 18. století. K nejcennějším částem patří především hlavní budova mlýnice, která dispozičně i stavebně ponechala (bez přístavby lichoběžníkového štítu na západním průčelí) svou původní podobu z poloviny 19. století. Z hodnotných stavebních prvků a detailů se dochovala původní zjednodušená pozdně klasicistní fasáda, dveře, okna, dřevěná ostění apod. V interiéru především vynikají prostory mlýnice s původním trámovým stropem.

Rovněž zde umístěné technologické vybavení mlýna je mimořádné téměř kompletním uchováním strojů, které pocházejí z druhé poloviny 19. století a počátku 20. století. K nejhodnotnějším patří především loupací stroj J. Hübner & K. Opitz vyrobený v roce 1884, čtyřválcová stolice Ganz & Budapest vyrobená v roce 1879 a savka z konce 19. století. Tyto stroje představují naprostý unikát v rámci celé České republiky. Budovy mlýna byly před nedávnem navrženy na prohlášení za kulturní památku. V budoucnosti zde má postupně vzniknout soukromé muzeum poukazující na historii zdejšího mlýna a technologický proces mletí obilí v malém venkovském mlýně od poloviny 19. století až po polovinu 20. století.

Prameny, literatura

Karas, J.: *Historický vývoj mlynářství*, Praha 1919.

Karas, J.: *Mlynářství a stavba mlýnů, díl II. Čištění obilí a stroje k němu*, Praha 1922.

Karas, J.: *Mlynářství a stavba mlýnů, díl III. Mlecí stroje*, Praha 1926.

Klempera, J.: *Vodní mlýny v Čechách I*, Praha 2000.

Klempera, J.: *Vodní mlýny v Čechách II*, Praha 2000.

Štěpán, L. - Křivanová, M.: *Život a dílo mlynářů a sekerníků v Čechách I*, Praha, 2000.

Štěpán, L. - Urbánek, R. - Klimešová, H.: *Život a dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*, Praha 2008.

Urbánek, R.: *Vodní mlýny a posuzování jejich hodnot*, in: *Zprávy památkové péče* 1/2010, str. 23 – 30.

Vodní mlýny, Sborník referátů ze semináře 18. - 19. 6. 2002, Okresní muzeum ve Vysokém Mýtě, 2002.

Berní knížka (záznamy z let 1857 – 1923), soukromý archiv majitelky.

Dotazník k zápisu do mlynářského rejstříku z roku 1939, soukromý archiv majitelky.

Obrazová příloha

Obr. 1. Pustověty čp. 7 (RA). Celkový pohled ze západu. Foto M. Karásková, 2011.

Obr. 2. Pustověty čp. 7 (RA). Celkový pohled z jihozápadu. Foto M. Karásková, 2011.

Obr. 3. Pustověty čp. 7 (RA). Fotografie mlýna s jeho majitelem Josefem Hejdou, manželkou a dcerou kolem roku 1879 (soukromý archiv současné majitelky).

Obr. 4. Pustověty (RA). Celkový pohled na obec z jihozápadu, vpravo mlýn čp. 7 před přestavbou, počátek 30. let 20. století (soukromý fotoarchiv).

Obr. 5. Pustověty čp. 7 (RA). Interiér mlýnice, loupací stroj Hübner Opitz. Foto I. Minář, 2011.

Obr. 6. Pustověty čp. 7 (RA). Loupací stroj Hübner Opitz – detail s datací 1884. Foto I. Minář, 2011.

Obr. 7. Pustověty čp. 7 (RA). Interiér mlýnice, válcová stolice Ganz. Foto I. Minář, 2011.

Obr. 8. Pustověty čp. 7 (RA). Válcová stolice Ganz – detail. Foto I. Minář, 2011.

Obr. 9. Pustověty čp. 7 (RA). Válcová stolice Ganz – detail s datací 1879. Foto I. Minář, 2011.

Obr. 10. Pustověty čp. 7 (RA). Interiér mlýnice, savka. Foto I. Minář, 2011.

K výrobě mlýnských kamenů a několik poznámek k jejich druhotnému využití

František Ledvinka

Výroba mlýnských kamenů má v severních Čechách již prastarou tradici. Jižně od Ústí nad Labem leží na protilehlých stranách Labe obce Velké a Malé Žernoseky, které jsou známy nejen mnohasetletou historií vinařství, ale i výrobou mlýnských kamenů, jak je z jejich názvů patrné. V několika místních lomech na porfýr se těžil kámen a vyráběly mlýnské kameny. Tato výroba skončila již ve středověku, kdy u vodních mlýnů stouply nároky na mlecí kameny. Především v Malých Žernosekách bylo objeveno několik keltských lomů ze zbytků opracovaných kamenů (zmetky), jak přímo v Labském údolí, tak i v Opárenském údolí.

Velká koncentrace výroby mlýnských kamenů ve středověku byla především v Česko-Saském Švýcarsku. V této oblasti převažovaly velké lomy na stavební pískovec, ze kterého byly mimo jiné postaveny celé Drážďany a například i dóm v Míšni (1266-1297). Avšak první písemný doklad o těžbě pískovce je z 21. září 1369 z lomu v Liebethaler Grund. Právě tento lom se později specializoval na výrobu mlýnských kamenů. Z něho jsou i zajímavé ikonografické doklady z první poloviny 19. století, především díky učitelům drážďanské akademie, kteří oblast Saského Švýcarska, zvláště ve svých grafických pracích, důkladně zdokumentovali a tím i výrazně přispěli k rozvoji zdejšího turismu.

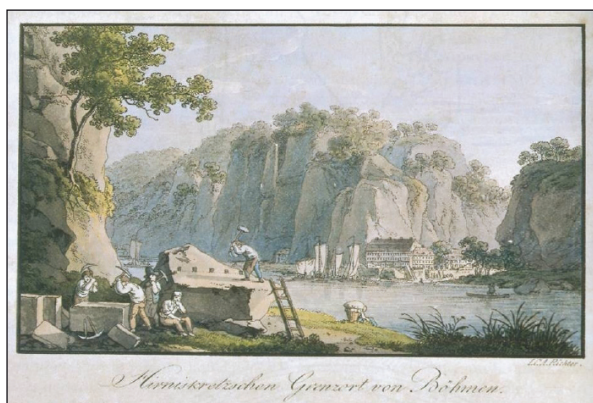
Další velkou výrobnou mlýnských kamenů pro místní i zahraniční zákazníky byly lomy u Kurort Jonsdorfu, nedaleko Žitavy, kilometr od našich hranic a 10 km po silnici od Varnsdorfu. K výrobě mlýnských kamenů tu byla obzvláště výhodná surovina, protože v dávné minulosti zde na mnoha místech pronikly žíly žhavé lávy přes vrstvu pískovce, čímž vznikl tzv. přetavený pískovec, který je svou tvrdostí právě k výrobě mlýnských kamenů ideální. Proto už od roku 1560 je k jejich výrobě využíván. Mlýnský kámen se zpočátku těžil a přímo vyráběl v několika menších lomech, později už jen v centrálním velkém hlubokém lomu, který musel být pro svou hloubku spojen s okolím dlouhým tunelem. Největší mlýnské kameny tu dosahovaly prý průměru až 7 m. Doprava takovýchto kolosů z lomu byla velmi obtížná. K jejich spouštění do údolí se používaly důmyslné skluzavky (z nichž jedna je dochována). Hrubě opracovaný kámen se po vlečkové dráze dopravoval do továrny na výrobu mlýnských kamenů v Grundbachtalu. Zde byl dále opracováván již do finální podoby pro mletí obilí, barviv nebo cementu. Nedaleko lomu je i objekt Staré kovárny z roku 1825, který sloužil pro údržbu nástrojů používaných v lomech a zároveň jako kantýna pro dělníky. Zvon na střeše oznamoval režim pracovní doby. Mlýnské kameny se prý odtud vyvážely až do Ruska nebo Anglie. Jejich výroba byla ukončena v roce 1915.

Po této významné technické a geologické památce zde zbylo mnoho zajímavostí propojených dobře značenou naučnou stezkou a malým muzeem přímo v lomu. Poučný výlet do této lokality lze spojit s příjemnou dopravou parní úzkokolejkou z Žitavy.

Po omletí a ztenčení mlýnských kamenů je nebylo možné z bezpečnostních důvodů dále využívat pro mletí. Proto byly druhotně, nejčastěji osazovány jako dlažební kameny, jak v interiéru, tak i před mlýnem. Na Ústecku máme též doloženo využití vyřazených mlýnských kamenů pro schodiště do velmi prudkého svahu za mlýnem.

Při archeologickém výzkumu zbytků mlýna z Homole 17 (vlastní budova přenesena do skanzenu Zubrnice) byla odkryta mlýnice z části dlážděná mlýnskými kameny (výzkum Lucie Galusova - 2010). Poněkud kuriózní je využití mlýnských kamenů pro větráky ve stěně stodoly v osadě Velichov nad Krásným Březnem. V údolí Homolského potoka stávalo několik mlýnů a proto se druhotné využití mlýnských kamenů uplatnilo i ve Velichově, ležící asi 300 m od potoka. V obci Valkeřice na Děčínsku jsme po nedávných povodních našli mlýnské kameny zabudované do dlažby dna potoka, v prostoru nedalekého již zbořeného mlýna. Další volný kámen sem spadl pravděpodobně při boření mlýna. Příkladů druhotného využití opotřebovaných mlýnských kamenů máme v Severočeském regionu celou řadu. Snad i z piety a především ze šetrnosti byly vysloužilé kameny ještě na dlouhou dobu užitečně využity.

Obrazová příloha

Obr. 1. C. A. Richter, Hřensko - kameníci dělají kamenný blok a opracovávají stavební kámen, 1. polovina 19. stol.

Obr. 2. C. A. Richter, Liebethaler Grund - lom na výrobu mlýnských kamenů, začátek 19. stol. V horní části pracoviště (těsně nad kamenným přístřeškem) je vidět vlastní výrobu a otesávání kamenů. O stěnu přístřešku jsou opřeny hotové výrobky různých velikostí (až téměř do průměru 2 m). Dole jejich nakládání na povoz.

Obr. 3. K. T. Faber, Liebethaler Grund - lom na výrobu mlýnských kamenů ze 14. září 1848. Lom ve stejné lokalitě, kde je velké množství hotových polotovárů (ještě nemají vytesané otvory).

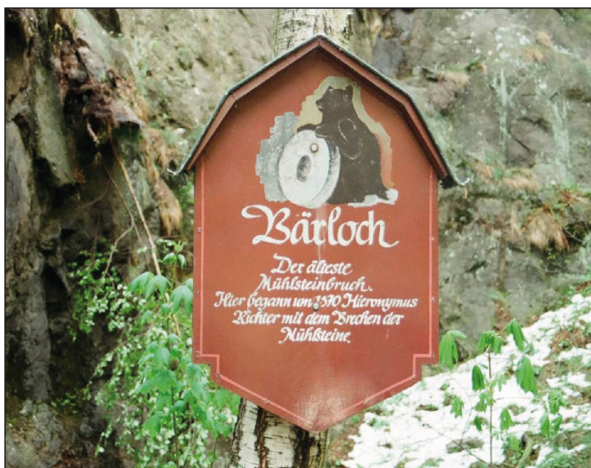
Obr. 4. Ludwig Richter - lom mezi Bad Schandau a Schmilkou (pravděpodobně Labské údolí). Dílenský prostor s kamenným přístřeškem včetně hotových výrobků. V pozadí je vidět padající skály a utíkající lomaře. Takováto neštěstí zde bývala běžná, mnohdy i se ztrátou lidských životů. Vpravo je zobrazeno rozebírání a zpracovávání velkého kamenného bloku uvolněného v minulosti.

Obr. 5. C. W. Arldt, Pretsch - městečko severně od Drážďan s labským přístavem, pol. 19. stol. Na břehu mezisklad mlýnských kamenů a stavebních pískovcových kvádrů, které byly ze Saského Švýcarska dopraveny po vodě a odtud dále transportovány po souši.

Obr. 6. Lom Johnsorf, Horní Lužice. Skluzavka na spouštění hrubě opracovaných kamenů dolu do údolí (rekonstrukce dřevěných částí). Foto F. Ledvinka, 2011.

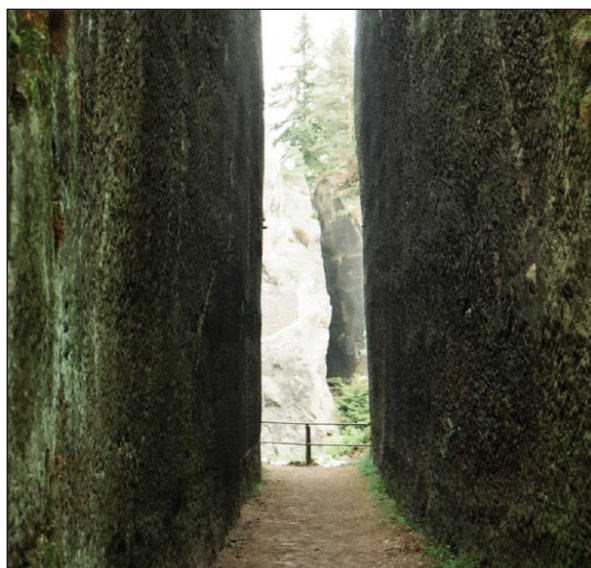
Obr. 7. Lom Johnsdorf, Horní Lužice. Informační cedule. Foto F. Ledvinka, 2011.

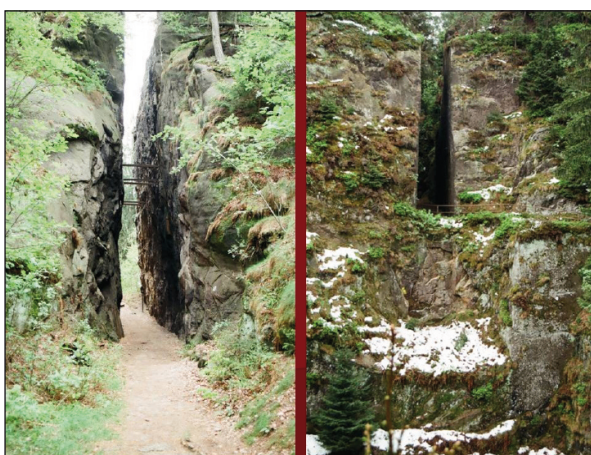
Obr. 8. Lom Johnsdorf, Horní Lužice. Stará kovárna z roku 1825. Foto F. Ledvinka, 2011.

Obr. 9. Lom Johnsdorf, Horní Lužice. Nápisová deska. Foto F. Ledvinka, 2011.

Obr. 10. Lom Johnsdorf, Horní Lužice. Přístup do lomu vytvořený umělým zářezem, nahrazeným později tunelem. Foto F. Ledvinka, 2011.

Obr. 11. Lom Johnsdorf, Horní Lužice. Přístup do lomu vytvořený umělým zářezem, nahrazeným později tunelem. Foto F. Ledvinka, 2011.

Obr. 12. Lom Johnsdorf, Horní Lužice. Věž pro manipulaci s kameny (jeřáb) – rekonstrukce. Foto F. Ledvinka, 2011.

Obr. 13. Mlýn Homole 17 (UL). Archeologický výzkum Mgr. Lucie Galusové. Foto F. Ledvinka, 2010.

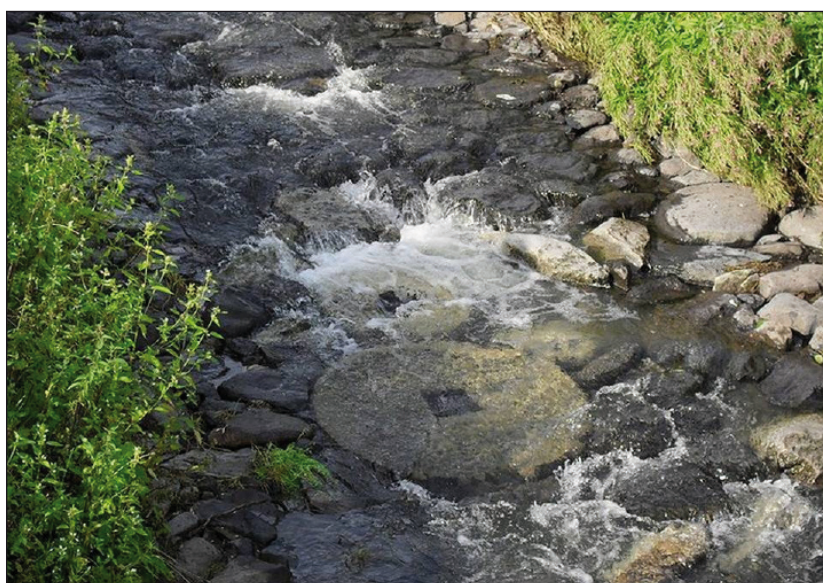
Obr. 14. Velichov (UL). Druhotné použití mlýnských kamenů pro větráky stodoly. Foto F. Ledvinka, 2011.

Obr. 15. Velichov (UL). Druhotné použití mlýnských kamenů pro větráky stodoly. Foto F. Ledvinka, 2011.

Obr. 16. Valkeřice (DC). Po povodni 2010 - mlýnské kameny v řečišti. Foto K. Konopka, 2011.

Obr. 17. Valkeřice (DC). Po povodni 2010 - mlýnské kameny v řečišti. Foto K. Konopka, 2011.

Kamenné části mlýnské hranice

Radim Urbánek

Existuje řada jevů, které považujeme za výjimečné. Při bližším seznámení se s nimi však zjišťujeme, že v rámci určitých souvislostí a v menším rozsahu se může jednat o jevy obvyklé, jejichž zjištění doplňuje mozaiku poznání daného oboru. Některé ze stavebních záležitostí považujeme za jednoznačně související s vrchnostenským prostředím, což platí i o kamenných prvcích mlýnské hranice. Bez podrobnějšího terénního průzkumu spojeného s rozsáhlou archivní rešerší není sice možné konstatovat, zda je daný předpoklad správný, ale i podle nynějšího stavu poznání je zcela zřejmé, že vazba na vyšší sociální vrstvy rozhodně nemusela být nutně podmínkou k použití kamenných prvků v mlýnské hranici.

Na začátku této stručné zprávy, která je jen výstupem diskusního příspěvku, shrňme celkový přehled nyní známých objektů, u kterých se podařilo zjistit alespoň jeden prvek patřící dosud či v minulosti k mlýnské hranici.¹

Bohousová čp. 45 (UO)	prosté kvádrové nezdobené kamenné patky mlýnské hranice
Číčovice čp. 51 (TA)	masivní kamenné sloupy mlýnské hranice ²
Budíkov čp. 22 (PE)	pět kusů (ale z tří sloupů?) demontovaných kamenných sloupů mlýnské hranice s jednou dráží pro lehčení ³
Dolní Počernice čp. 2 (AB)	kamenné patky a prahy pod sloupy mlýnské hranice
Kouty čp. 22 (HB)	čtyři demontované kamenné sloupy mlýnské hranice s jednou dráží pro lehčení ⁴
Kunžak čp. 113 (JH)	kamenné sloupy mlýnské hranice, pod jedním ze sloupů použit rozpuštěný kamenný štok ze stoupy
Mlýny čp. 32 (TA)	dva kamenné sloupy mlýnské hranice s dvěma drážemi pro lehčení, na jednom z nich v rámečku vytesaná datace „1861“
hamr v Rosahemmeru [?]	kamenný sloup mlýnské hranice s jednou dráží pro lehčení, okosené hrany, na něm v rámečku vytesány iniciály s datací „A.S. 1.8.31“, na horní straně ukončení (široký „výřez“) pro osazení svoru ⁵
Staré Hobzí čp. 73 (JH)	kamenné sloupy mlýnské hranice druhotně použity jako sloupy vynášející mlecí podlahu
Suchý Důl čp. 7 (NA)	dva kamenné sloupy mlýnské hranice v druhotné poloze, nyní jako dekorace mlýnice upravené na společenskou místnost
Svatý Mikuláš čp. 12 (UO)	kvádrové kamenné patky mlýnské hranice s výrazně profilovaně zdobenými hranami horní vodorovné plochy
Šlakhamry čp. 222 (ZS)	kamenné sloupy a svory(!) mlýnské hranice, dva kamenné sloupy mlýnské hranice s dvěma drážemi pro lehčení
Třemešná čp. 6 (TA)	dva kamenné sloupy mlýnské hranice, jeden s jednou a druhý se dvěma drážemi pro lehčení ⁶
Úklid čp. 1 (PB)	čtyři kamenné sloupy mlýnské hranice, jeden se dvěma drážemi pro lehčení a druhý s datací „1784“ ⁷

Vanov čp. 20 (JI)	kamenný sloup mlýnské hranice ponechané v prostoru bývalé mlýnice, nyní vybourané a použité jako dekorativní prvek k zahradnímu posezení
Vepřek čp. 19 (ME)	kamenný sloup mlýnské hranice s dvěma drážemi pro lehčení
Zálší čp. 35 (UO)	kvádrové kamenné patky mlýnské hranice s profilovaně zdobenými hranami horní vodorovné plochy

Provedení kamenných prvků vykazuje ve všech známých případech velmi dobrou řemeslnou úroveň. Rozhodně se v žádném případě nejedná o provizorní provedení s použitím druhotně užitých kamenných prvků. Naopak ve dvou případech lze s jistotou konstatovat provedení náročnějším zdobením (Svatý Mikuláš čp. 12, Zálší čp. 35). A zapomenout samozřejmě nesmíme ani na případy sloupů se dvěma drážemi pro pohyblivé příčky lehčení (Kunžak čp. 113, Mlýny čp. 32, Vepřek čp. 19, Šlakhamry čp. 222, Lipský mlýn Úklid čp. 1, Třemešná čp. 6), kdy kamenná část sloupu rozdělující obě dráže je poměrně tenkou, řemeslně na velmi dobré úrovni zpracovanou záležitostí nepřesahující šířku 8 až 10 cm.

Dodat musíme, že zdánlivě logická vazba na tradiční kamenické oblasti nelze zobecnit. Komplikující je v tomto případě skutečnost, že nejméně od poslední třetiny 18. století existuje v českých zemích velmi dobrá síť poměrně kvalitních komunikací, po nichž se daly tyto kamenné prvky dopravovat.

Kamenné sloupy, popř. svory mlýnské hranice mají nepochybně tu značnou výhodu, že ve spodní části mlýnice, kde je díky vazbě na mlýnskou lednici výrazně zvýšená vlhkost⁸, nedochází k jejich degradaci jako u dřevěných prvků. Avšak otázkou zůstává, zda tato degradace hrála při volbě materiálu skutečně až tak podstatnou úlohu, jestliže se např. pro sloupy používal nejčastěji díky vysokému obsahu tříslovin vlhkosti velmi odolný dub. A v úvahu musíme vzít i velmi důležitou skutečnost, že i dřevo včetně tvrdého vykazuje mnohem větší a zde jednoznačně žádoucí pružnost tlumící vibrace od mlýnského složení, než jakýkoliv kámen. Z tohoto pohledu se tedy jeví použití kamenných prvků jednoznačně nevýhodně. Z negativních vlastností se pak jistě nabízí také značná hmotnost komplikující stavbu mlýnské hranice a stejně tak i obtížné opravy, které navíc nemohl provádět mlynář ani sekerník, ale musel k nim být zván kameník. Za podstatnou jistě označíme otázku po celkovém počtu výskytu kamenných prvků mlýnských hranic. Je třeba vzít v úvahu, že nyní jich známe přibližně 15, ale z prostého statistického pohledu se dostáváme např. k následujícím číslům. V době **1875** existovalo **6940** mlýnů.⁹ Z tohoto počtu jich nyní čeští molinologové alespoň jednoduchým způsobem dokumentovali dohromady přibližně 800. Mlýnů s kamennými prvky hranice se tedy dochovalo okolo 1,6 %. V minulosti tak mohly existovat stovky mlýnů s takovými prvky, což lze doložit následující úvahou. V poslední třetině 19. a v první čtvrtině 20. století došlo k odstranění většiny mlýnských hranic. Pak bychom pro kamenné prvky mlýnské hranice mohli počítat s největší pravděpodobností se zastoupením ve 2 až 3 % vodních mlýnů. Pokud bychom tedy prostým způsobem přepočítali stav existujících mlýnů na konci 19. století, pak kvalifikovaný odhad těch, které měly skrývat kamenné prvky hranice, dosahoval 160 až 240 objektů.

Na základě předchozího předpokladu můžeme očekávat u kamenných prvků mlýnské hranice další překvapivé objevy, k jakým patří třeba druhotné použití jiných kamenných prvků (štoky stoup, patky sloupů, schody, části ostění oken či dveří).

Vzhledem k užitému materiálu, konkrétním rozměrům a také druhotnému použití (ze-

jména v případě sloupů) kamenných prvků mlýnské hranice, je za určitých okolností možné je řadit k architektuře,¹⁰ což může mít význam třeba při posuzování hodnot daného objektu a případném podání návrhu na prohlášení objektu za kulturní památku.

Z hlediska „výskytu“ mlýnských hranic se na první pohled nabízí jednoduché řešení, že jde vždy o vazbu na obyčejné složení,¹¹ ale nesmíme zapomínat na druhotné použití +v případě přestaveb mlýnů pro složení umělecké ve variantě, kdy mlýn vznikl se složením obyčejným, a to především v uspořádání s několika kamennými mlecími složeními vedle sebe. Známe je jak dosud dochované (mlýn čp. 2 v Dolních Počernicích, okres Praha hlavní město), tak z archivních materiálů (např. stavební plán z roku 1877 na mlýn Dr. Radimského v Kolíně).¹²

V návaznosti na předchozí odstavec je nutné konstatovat, že nezkoumaným je dosud výskyt mlýnských hranic s řadou obyčejných složení. Nejenže výsledky takového výzkumu přinesou jistě řadu důležitých poznatků k fungování vodních mlýnů z hlediska technického, technologického a ekonomického, ale právě i z hlediska existence neobvyklých (= zde především kvůli značné finanční náročnosti) konstrukcí a prvků, což se samozřejmě týká i kamenných prvků mlýnské hranice.

Závěr:

Již na základě nynějších torzovitých zjištění lze konstatovat, že zdánlivě okrajové téma kamenných prvků mlýnských hranic se českého historického mlynářství dotýkalo podstatným způsobem. Tyto prvky nebyly a nejsou nijak výjimečnou či dokonce ojedinělou záležitostí a můžeme ještě očekávat řadu velmi zajímavých zjištění. Coby velice pravděpodobná se jeví skutečnost, že kamenných prvků mlýnských hranic se v minulosti mohly nacházet stovky. Zdůrazněme tedy, že se nejedná o unikátní jev, ale o záležitost relativně typickou i z hlediska množství výskytu.

Obecně pak lze dovodit či přinejmenším předjímat, že i v souvisejících konstrukcích a prvcích můžeme čekat další překvapivé objevy, k jakým patří třeba druhotné použití jiných kamenných prvků.

Literatura:

- Hanzl, Z. a kolektiv: *Kámen v rukodělné výrobě českého venkova*, Praha 2003.
- Páris, F.: *Názvosloví starého mlýna českého*, Český lid, r. 15, 1906, s. 186-189, 225-232, 292-295 a 420-423.
- Procházka, Z.: *Sklárny a sklářství v Českém lese, na Domažlicku a Tachovsku*, Domažlice 2009.
- Šimek, R.: *Mlýn jako krajinotvorný prvek v barokní době*, Starosedlský Hrádek 2011, nepublikovaná diplomová práce.
- Štěpán, L. – Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha 2000.
- Štěpán, L. – Urbánek, R. – Klimešová, H. a kolektiv: *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*, Praha 2008.
- Těšitelová, M.: *Slovník starých českých mlýnů*, Naše řeč 46, 1963, s. 185-193.
- Urbánek, R.: *Dřevo, hlína, opuka. Lidové stavitelství na Vysokomýtsku*, Vysoké Mýto 2004.
- Vysoký, A.: *Materiál k slovníku technologickému*, Litomyšl 1861.

Poznámkový aparát

- 1) Výčet nezahrnuje 2 či 3 mlýny zmíněné neoficiálně soukromými badateli po zveřejnění tohoto diskusního příspěvku na semináři Vodní mlýny IV. Je nepochybné, že v průběhu následujících let dojde k dalším nálezům a dokumentacím předmětných kamenných prvků, a nynější snaha o úplnost se jeví nepodstatně.
- 2) Za upozornění děkuji Mgr. Rudolfo Šimkovi.
- 3) Za upozornění děkuji Františku Mikyškovi.
- 4) Za upozornění děkuji Františku Mikyškovi.
- 5) Procházka 2009, s. 252. Ad lokalita – jde snad o Rosendorf, zaniklou ves v okrese Domažlice?
- 6) Za upozornění děkuji Františku Mikyškovi.
- 7) Za upozornění děkuji Mgr. Rudolfo Šimkovi.
- 8) Ke zvyšování vlhkosti dochází v těchto prostorách ze dvou důvodů. Prvním je přímé spojení spodní části (obvykle suterénu, u mlýnů s obyčejným složením zvaného podkolí) mlýnice s mlýnskou lednicí prostřednictvím hřidelových děr. Druhým pak zatékání vody od vodního kola přes hřidel až do mlýnice.
- 9) Štěpán – Křivanová 2000, s. 19.
- 10) Určitými okolnostmi je myšleno třeba plnění funkce nosné konstrukce, byť třeba jen k vynesení části mlecí podlahy.
- 11) Štěpán – Křivanová 2000, obecně kapitola Starý český mlýn (s. 39 až 66 a podrobnosti k obyčejnému složení se vyskytují i v mnoha dalších částech této práce).
- 12) Státní okresní archiv Kolín, fond Archiv města Kolína, stavební dokumentace, stavební plán z roku 1877 na mlýn Dr. Radimského v Kolíně.

Obrazová příloha

Obr. 1. Budíkov čp. 22 (PE). Části kamenné hranice, které byly druhotně použity na podezdění ložisek transmise. Dnes posloužili na podezdění ložiska vodního kola. Foto F. Mikyška, 2012

Obr. 2. Kouty čp. (HB). Čtyři demontované kamenné sloupky mlýnské hranice s jednou dráží pro lehčení. Foto F. Mikyška, 2007.

Obr. 3. Mlýn čp. 113 v Kunžak (JH). Rozpůlený kamenný štok ze stoupy po kamenném sloupem mlýnské hranice. Foto R. Urbánek, 2010.

Obr. 4. Mlýn čp. 113 v Kunžak (JH). Zadní kamenný sloupem mlýnské hranice s dvěma drážemi pro lehčení. Foto R. Urbánek, 2010.

Obr. 5. Mlýn čp. 32 ve Mlýnech (TA). Kamenné sloupky mlýnské hranice s dvěma drážemi pro lehčení, na předním z nich v rámečku vytesaná datace „1861“. Foto R. Urbánek, 2011.

Obr. 6. Mlýn čp. 7 v Dole (NA). Druhotně osazený kamenný sloupky mlýnské hranice sloužící nyní jako dekorace bývalé mlýnice. Foto R. Urbánek, 2011.

Obr. 7. Mlýn čp. 222 ve Šlakhamrech (ZS). Unikátní případ kamenných sloupů a svorů mlýnské hranice, v popředí střední kamenné sloupy se dvěma drážemi pro lehčení. Foto R. Urbánek, 2011.

Obr. 8. Třemešná čp. 6 (TA). Dva kamenné sloupy mlýnské hranice, jeden s jednou a druhý se dvěma drážemi pro lehčení. Foto F. Mikyška, 2007.

Obr. 9. Úklid čp. 1, Lipský mlýn (PB). Letopočet 1784 na středním kamenném sloupku mlýnské hranice. Foto R. Šimek, 2011.

Vodní mlýn z Radešic čp. 9 v Muzeu vesnických staveb na Vysokém Chlumci

Petr Dostál, Lubomír Procházka

Muzeum vesnických staveb středního Povltaví ve Vysokém Chlumci u Sedlčan (pobočka Hornického muzea Příbram) zpřístupnilo veřejnosti v roce 2011 vodní mlýn z Radešic u Petrovic čp. 9 (okres Příbram), který byl transferován v letech 2009 – 2010 v rámci čerpání finančních prostředků z evropských fondů (ROP NUTS II Střední Čechy). Lze jen na okraj transferu podotknout, že objekt nebyl památkově chráněn a jednání s majitelem bylo velmi složité. Mlýn s obytnou a provozní částí je vybaven polouměleckým složením podle projektu p. Ludka Štěpána, umělecké složení (některé jeho části) zhotovil p. František Mikyška, sekerník a mlynář z Kojetína u Petrovic na Sedlčansku. Větší část polouměleckého složení mlýna (například hranice) pochází z mlýna na katastru obce Hubenov (okres Příbram). Mlýn z Radešic u Petrovic byl jediným objektem z větší části roubeného vodního mlýna, který bylo možné získat ve sběrném regionu MVS Vysoký Chlumeč pro potřeby transferu a následného funkčního provozu a expozičního využití. Do areálu MVS Vysoký Chlumeč bylo přeneseno starší jádro objektu (ponechány dveře v zadním štítovém průčelí), zděná přístavba třípodlažní mlýnice z roku 1926 byla ponechána na původním místě. Mlýn s kolem na svrchní vodu o průměru 3,6 m je plně funkční (vantroky jsou prodlouženy od sousední pily), ovšem z důvodu sezónního nedostatku vody i s ohledem na provozněnávrhové podmínky je poháněn elektromotorem.

První zmínka o obci Radešice v archivních pramenech pochází z roku 1407. Jak ukazuje starší zápis v gruntovní knize z roku 1823 (Státní oblastní archiv v Litoměřicích, fond Velkostatek Vysoký Chlumeč)¹ byla zemědělská usedlost čp. 9 vložena roku 1799. Obytný objekt budoucího mlýna postavil na obecním pozemku Josef Dvořák ++a ten ho roku 1823 daroval svému vnukovi Vojtěchovi Jarolímkovi. V roce 1818 byl dům zaknihován.

Usedlost čp. 9 (tzv. Jarolímkovský grunt) dostal dědictvím roku 1824 Jan Jedlička. První zmínka o mlýnu v Radešicích čp. 9 pochází z roku 1854 (složka vodní knihy uložené ve Státním okresním archivu Příbram, fond Okresní úřad Příbram), kdy mlýn vystavěl Jakub Jedlička (od jeho rodu pochází i někdy užívaný název „Jedličkův“ mlýn). Jakub Jedlička zdědil dům čp. 9 v roce 1863.

Dům byl postaven v závěru 18. století jako roubený jednotraktový objekt s tradiční trojdílnou dispozicí (světnice, síň, zadní světnice). Dvojí datování 1792 na stropních trámech obou světnic odpovídá nejstaršímu dendrochronologickému datování (1787, 1792).² Nejstarší fázi domu odpovídala v dochovaném objektu poloha síně a komory.

Na mapě Stabliního katastru z roku 1839³ je dům zachycen jako žlutě značený objekt téměř čtvercového půdorysu, tedy velmi pravděpodobně v dvoutraktové podobě; přesnější hmotové řešení neznáme. Na mapě ani na indikační skice není objekt označen jako mlýn.

Ve druhé polovině 19. století byl dům upravován ve více stavebních fázích. Po polovině 19. století byl dům rozšířen o mlýnici; jejíž nepravidelný půdorys suterénu (vystupující na dvorní straně mimo jádro objektu) zřejmě souvisí s rozhodnutím zachovat starší černou kuchyni v přízemí; čtvrtkruhová zeď na východní straně mlýnice tvoří opěrnou zeď rostlého terénu pod černou kuchyní. Možná již s touto úpravou, ale spíše později (až se stavbou klenutého suterénu) byla roubená světnice posunuta cca

o šířku zápraží do dvora a k ní přistavěna druhá světnice v zadním traktu. Obdobně byl doplněn i druhý trakt vedle síně a komory; nelze ovšem vyloučit, že podsklepená zadní světnička vedle komory, nebo světnička vedle světnice existovala ve starší podobě už před polovinou 19. století (dendrochronologicky datované dřevo z 1. poloviny 19. století nebylo v objektu zjištěno). Nejpozději v závěru 19. století byl do dochované podoby upraven klenutý suterén v dvoutraktové přední části a jednotně řešená sedlová střecha s pultovým rozšířením nad roubené přízemí mlýnice.

V roce 1926 byla budova mlýna na severozápadní straně rozšířena o velkou třípodlažní mlýnici; nová válcová složení (a další technologické zařízení) byla poháněna turbínou a elektromotorem; malý náhonový rybníček byl kapacitně nedostačující. Po válce byl mlýnský provoz ukončen a později přestala být užívána i obytná část objektu.

Příprava na transfer starší roubené části objektu byla zahájena v roce 2005; navržené umístění mlýna v areálu na Vysokém Chlumci pod hrází západního rybníka bylo přesunuto do střední části areálu k objektu horizontální pily na vodní pohon. Shodou okolností se při zahájení transferu podařilo získat již zmíněný fragment mlýnské hranice z Hubenova, který je cennou součástí interiéru mlýnice. Po zahájení stavby dodavatel upozornil na historickou fotografii objektu ze závěru 19. století (autor Čeněk Habart, cca 1893)⁴, kde je zachycena roubená podoba přízemí mlýnice; na tuto informaci bylo ještě možné reagovat změnou navržené zděné a bedněné konstrukce. Až v průběhu montáže technologického vybavení mlýnice byly definitivně vyloučeny obavy z prostorového konfliktu polouměleckého složení a konstrukce střechy (výšky) mlýnice.

V roce 2011 byla realizována částečná instalace interiéru mlýna. Světnice a světnička mlýna by měly navodit atmosféru bydlení mlynáře a jeho rodiny na přelomu 19. a 20. století. Další roubená obytná místnost v přízemí objektu (zřejmě komora) by měla být v budoucnu využita jako truhlářská a sekernická dílna, průchozí černá kuchyně je vybavena náradím pro manipulaci na otevřeném ohništi, poslední místnost této části mlýna slouží jako šalanda. Kamenné suterénní prostory mlýna (z nich největší prostora byla využívána pravděpodobně jako chlív) by měly být v budoucnu též expozičně využity.

Poznámkový aparát

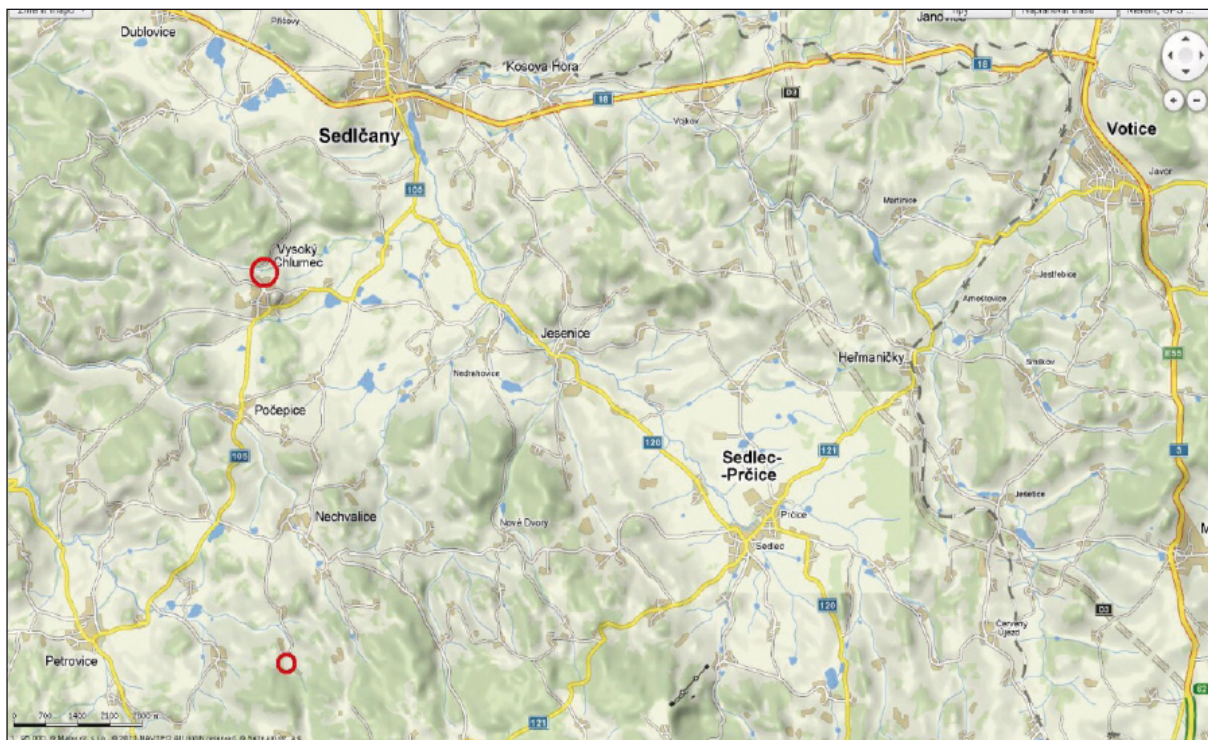
1) Za spolupráci při zpracování archivní rešerše děkujeme PhDr. Věře Smolové, ředitelce SOkA Příbram.

2) Ing. Michal Rybníček, Závěrečná zpráva Radešice č.p. 9, MZLU Brno, 2005.

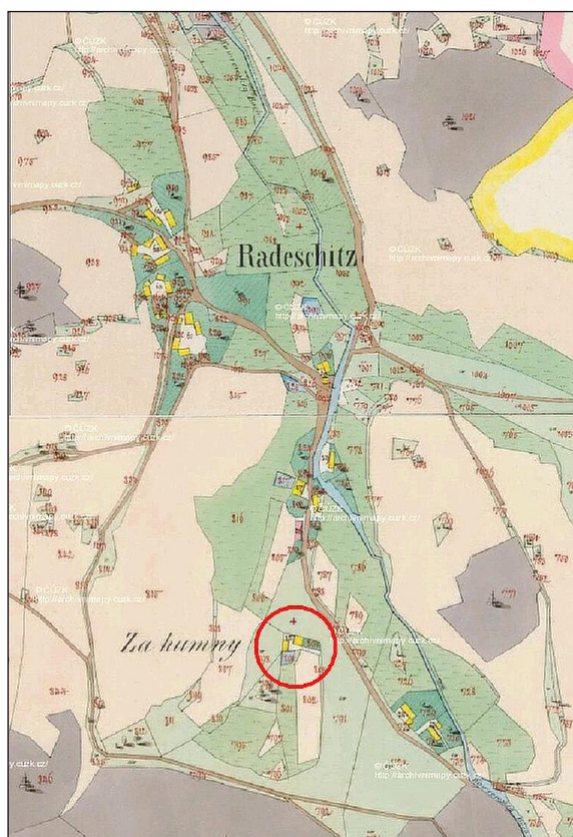
3) Archiv ČUZK, Čechy 5340-1 Obděnice, <http://archivnimapy.cuzk.cz/>.

4) Fotografie z archivu Městského muzea Sedlčany, za poskytnutí kopie děkujeme Mgr. Davidu Hrochovi, řediteli muzea.

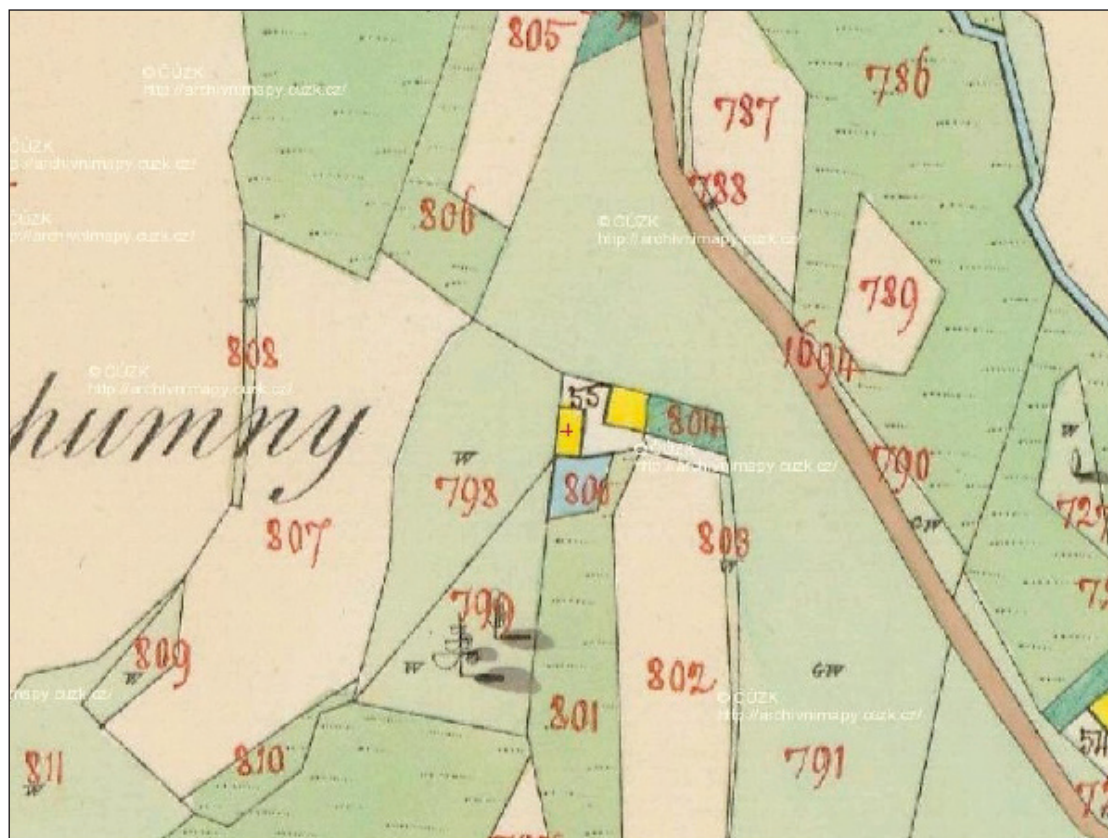
Obrazová příloha

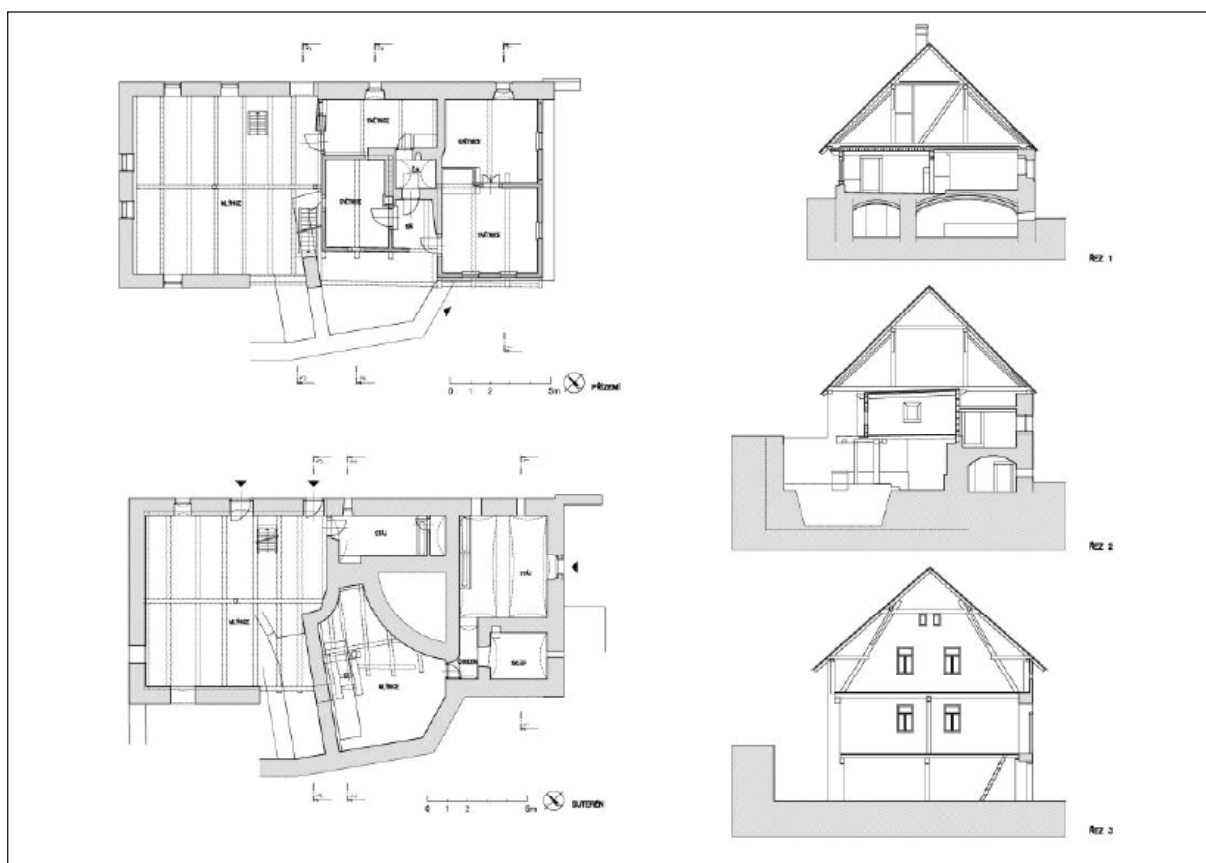
Obr. 1. Mapa s vyznačením areálu Muzea vesnických staveb na Vysokém Chlumu a mlýna Radešice čp. 9 před transferem.

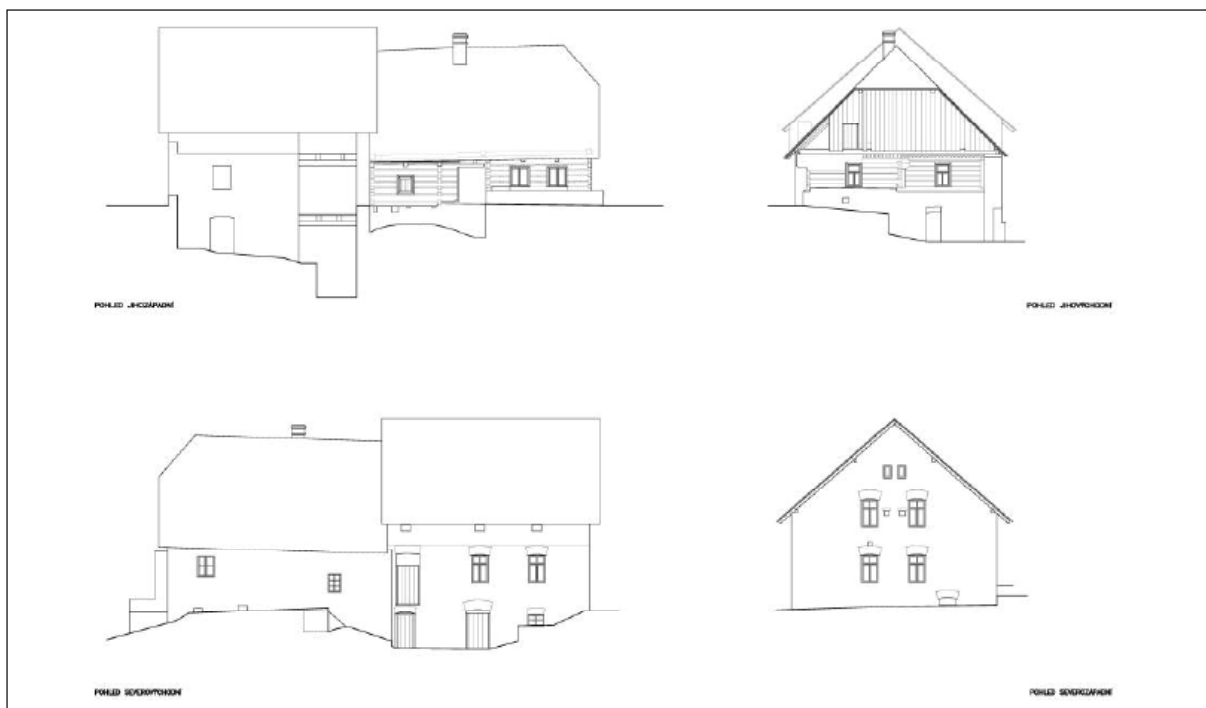
Obr. 2. Situace mlýna v Radešicích na mapě Státního katastru z roku 1839, Archiv ČÚZK, Čechy 5340-1 Obděnice, <http://archivnimapy.cuzk.cz/>.

Obr. 3. Situace mlýna v Radešicích na mapě Stablního katastru z roku 1839 – detail, Archiv ČÚZK, Čechy 5340-1 Obděnice, <http://archivnimapy.cuzk.cz/>.

Obr. 4. Radešice čp. 9 - zaměření – půdorysy a řezy.

Obr. 5. Radešice čp. 9 - zaměření – pohledy.

Obr. 6. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkům. Budova mlýna od jihovýchodu. Foto 2005.

Obr. 7. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkům. Střední část východního průčelí s napojením posunuté světnice a mladšího severního traktu. Foto 2005.

Obr. 8. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkům. Levá část jižního – dvorního průčelí jádra domu, roubené přízemí mlýnice již zaniklé. Foto 2005.

Obr. 9. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkům. Jihozápadní část světnice. Foto 2005.

Obr. 10. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Severozápadní část světnice s pecí a vstupem do mladší světnice v severním traktu. Foto 2005.

Obr. 11. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Jihozápadní část mladší světnice v severním traktu, pec po posunutí světnice směrem do dvora výrazně vystupuje před její severní (zadní) stěnu (prostor nad pecí je přičleněn k hlavní světnici). Foto 2005.

Obr. 12. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Východní stěna černé kuchyně s ústím pece a kouřových sopouchů. Foto 2005.

Obr. 13. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Jihozápadní část zadní světnice; jižní okno vedlo po přístavbě v polovině 19. století do mlýnice. Foto 2005.

Obr. 15. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Východní část mladší zadní světničky v severním traktu; v jihovýchodním koutě malý sporák, před ním vstup z černé kuchyně. Foto 2005.

Obr. 16. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Severní část velké stáje v suterénu pod světnicemi. Foto 2005.

Obr. 14. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Východní stěna zadní světnice se vstupem ze síně a krbečkem ve zděném tělese černé kuchyně. Foto 2005.

Obr. 17. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Východní část sklepa pod světnicí. Foto 2005.

Obr. 18. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Střední část střechy nad síní a černou kuchyní. Foto 2005.

Obr. 19. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Severní stěna černé kuchyně a zadní světnice nad podlahou půdy, na pohledu (ze stropu zadní světničky k východnímu štítu) je patrná klenba černé kuchyně se spodní částí komínu. Foto 2005.

Obr. 20. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Severní průčelí novodobé mlýnice. Foto 2005.

Obr. 21. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Horní část západního průčelí novodobé mlýnice. Foto 2005.

Obr. 22. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Turbína v jižní části lednice, vlevo otvor pro hřídel vodního kola. Foto 2005.

Obr. 23. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Severovýchodní část suterénu novodobé mlýnice, vlevo vstup do sklepa pod zadní světničkou domu. Foto 2005.

Obr. 24. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Jihovýchodní část suterénu novodobé mlýnice se zbytky technologického vybavení. Foto 2005.

Obr. 25. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Východní část přízemí novodobé mlýnice s pohledem na západní průčelí domu. Foto 2005.

Obr. 26. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Jihozápadní část přízemí novodobé mlýnice se zbytky technologického vybavení. Foto 2005.

Obr. 27. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Budova mlýna od jihovýchodu po zahájení transferu. Foto 2009.

Obr. 28. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Budova mlýna od jihu po zahájení transferu. Foto 2009.

Obr. 29. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Částečně odkrytý suterén staré mlýnice s fragmentem mlýnské hranice (?) a prostorem pro paleční kolo. Foto 2009.

Obr. 30. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Budova mlýna od severovýchodu po zahájení transferu. Foto 2009.

Obr. 31. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkův. Suterén staré mlýnice a černá kuchyně po demontáži roubené konstrukce přízemí. Foto 2009.

Obr. 32. Hubenov čp. 9, vodní mlýn. Mlýnská hranice před demontáží. Foto 2009.

Obr. 33. Studie areálu Muzea vesnických staveb na Vysokém Chlumci, mlýn (objekt 11) umístěn pod hrází západního rybníka, realizované umístění je severně od objektu 5.

Obr. 34. Radešice čp. 9, vodní mlýn zvaný Jedličkuv. Foto Č. Habart, asi 1893.

Obr. 35. MVS Vysoký Chlumeček, transferovaný mlýn. Pohled od jihozápadu. Foto 2011.

Obr. 36. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Pohled od severovýchodu. Foto 2011.

Obr. 38. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Síně jádra domu. Foto 2011.

Obr. 37. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Pohled od severozápadu. Foto 2011.

Obr. 39. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Část světnice se vstupem ze síně a pecí. Foto 2011.

Obr. 40. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Datování 1792 na stropním trámu světnice. Foto 2011.

Obr. 41. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Mladší část světnice v zadním traktu se vstupem ze světnice a pecí. Foto 2011.

Obr. 43. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Zadní světnice. Foto 2011.

Obr. 44. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Datování 1792 na stropním trámu zadní světnice. Foto 2011.

Obr. 42. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Stěna černé kuchyně s otvory pro obsluhu pece. Foto 2011.

Obr. 45. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Světnička v zadním traktu. Foto 2011.

Obr. 46. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Velká stáj v suterénu. Foto 2011.

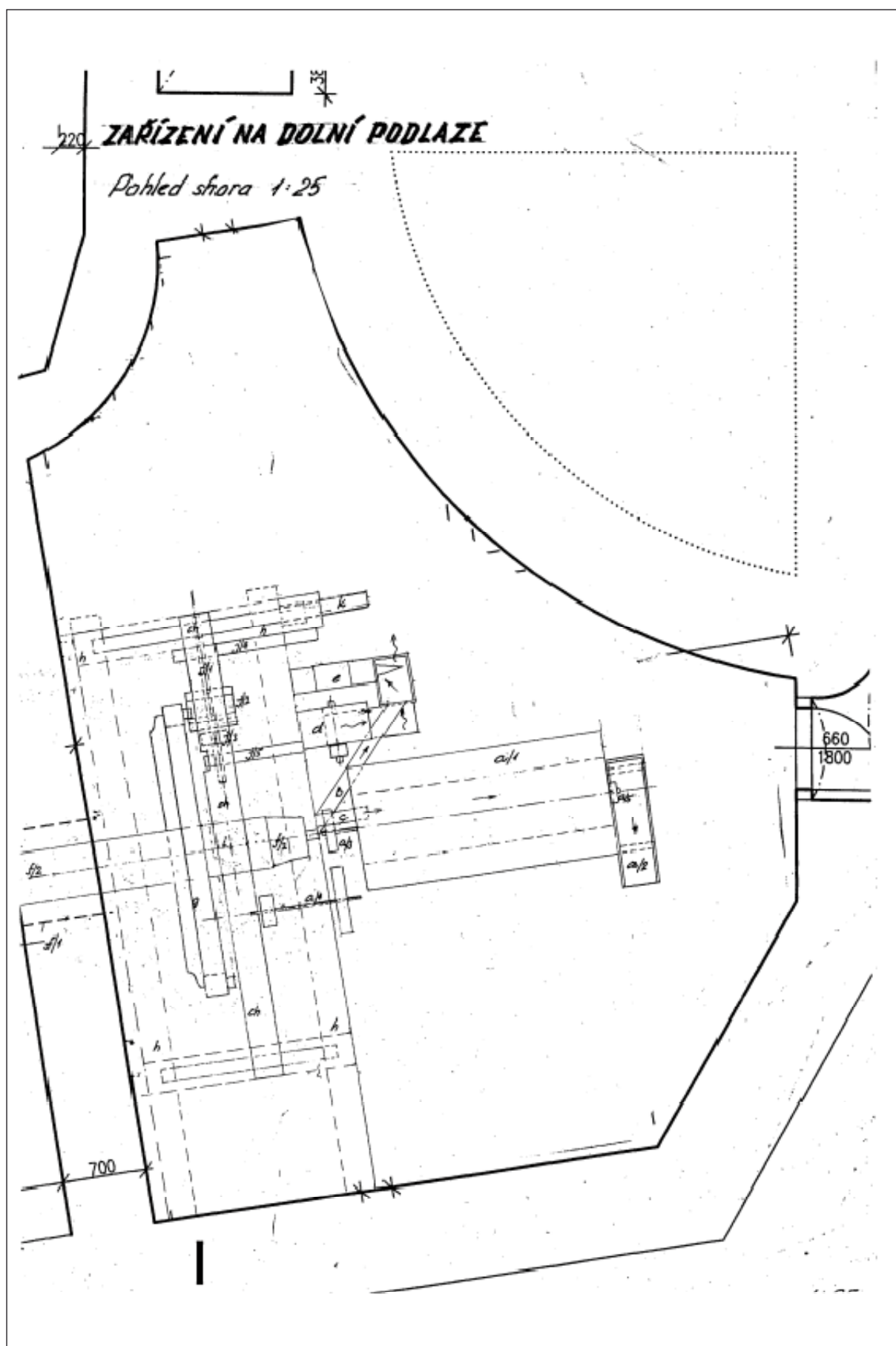
Obr. 47. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Sklep vedle stáje. Foto 2011.

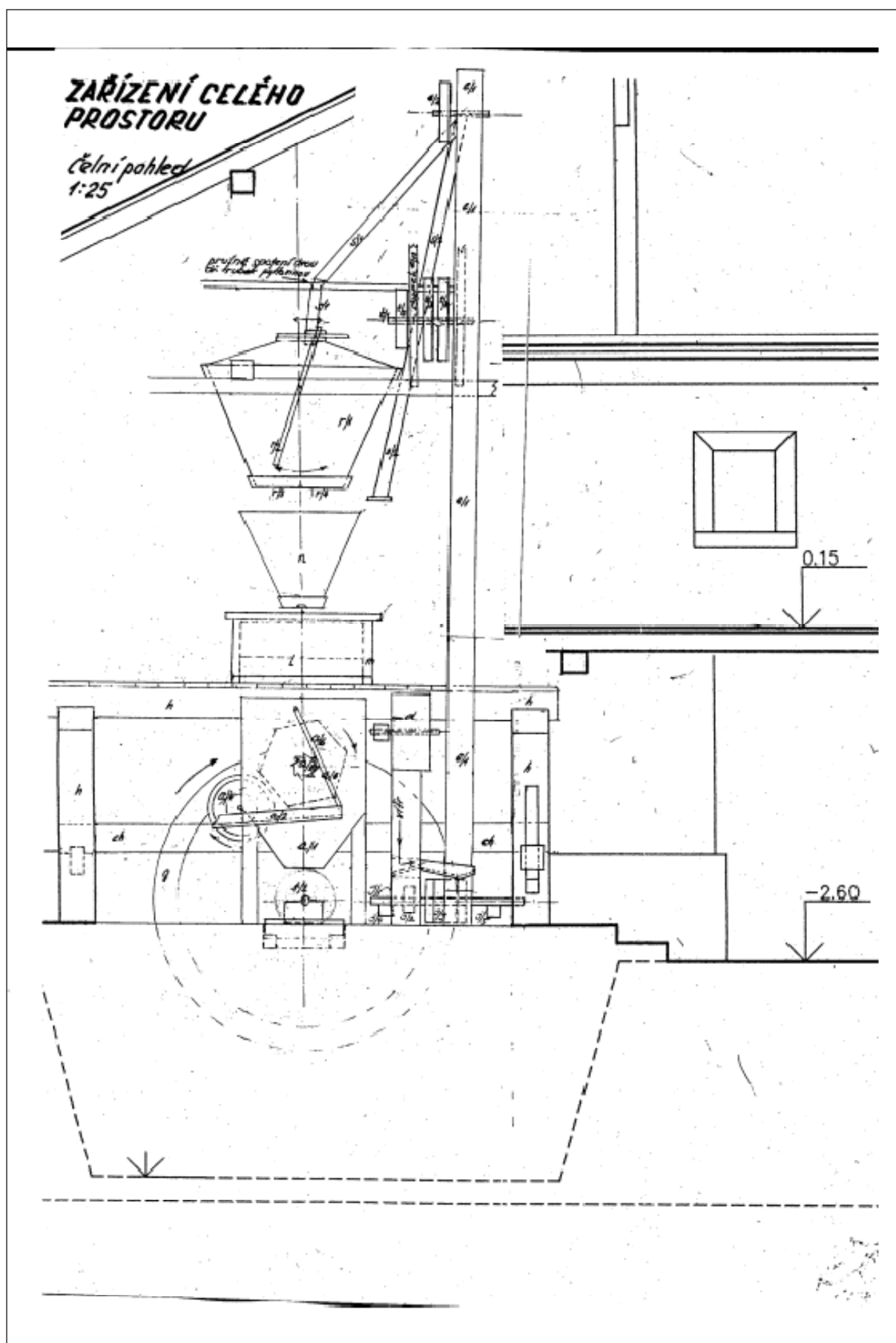
Obr. 48. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Přízemí mlýnice. Foto 2011.

Obr. 49. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Přízemí mlýnice. Foto 2011.

Obr. 50. Projekt technologického zařízení mlýnice. Suterén. Kreslil L. Štěpán, 2005.

Obr. 52. Projekt technologického zařízení mlýnice. Pohled. Kreslil L. Štěpán, 2005.

Obr. 53. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Mlecí složení, násypka v přízemí. Foto 2011.

Obr. 55. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Suterén, mlýnská hranice a technologické vybavení. Foto 2011.

Obr. 54. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Suterén, mlýnská hranice a technologické vybavení. Foto 2011.

Obr. 56. MVS Vysoký Chlumec, transferovaný mlýn. Suterén, mlýnská hranice a technologické vybavení. Foto 2011.

Pozn. Popisy ke snímkům – (Autor foto a kreseb, kde neuvedeno jinak, P. Dostál, všechny fotografované objekty se nacházejí na území okresu Příbram)

Český mlýn na Národopisné výstavě československé

Roman Tykal

Národopisná výstava československá v Praze, která proběhla od 15. května do 31. října roku 1895, byla vyvrcholením českého vlastenectví druhé poloviny 19. století. Podnět k jejímu uspořádání vzešel od ředitele Národního divadla Františka Adolfa Šuberta v polovině roku 1891, kterého k němu inspirovala tzv. „Česká chalupa“ na tehdejší Zemské jubilejní výstavě v Praze. Následné období příprav národopisné výstavy je dobou počátku odborného zájmu také o venkovské stavitelství v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Na této velkolepě pojaté výstavě byla vybudována tzv. „Výstavní vesnice“ s příklady různých regionálních typů venkovských staveb. Mezi nimi měl své místo i vodní obilní mlýn. Z dobového tisku se o něm dozvídáme: *„Mezi rybárnou a chalupou jihočeskou, v zátiší dvou vrb, které stářím shrbeny skláněly se k hladině potoka ve hlubokém korytu tekoucího, uzavíralo severovýchodní oblouk staveb venkovských skromné, ale při vší jednoduchosti vzhledné a útulné stavení, s oprýskanými stěnami a omšelou příkrou střechou, na níž rozsochaté růžice netřesku výmluvně svědčily o tom, že majitel nestará se valně o to, aby jeho obydlí skvělo se stále ve svátečním úboru. V hodinách odpoledních oznamoval již zdálí klapot, každému venkovanu povědomý, že stavba věnována jest starodávnému řemeslu mlynářskému, a každý, kdo blíže přistoupil, ihned seznal, že pan otec není statky pozemskými zbytečnou měrou přetížen.“*¹

Stavební plány mlýna zhotovil architekt Eduard Sochor, který pak řídil i vlastní provedení stavby. V časopisu Světozor roku 1895 k tomu uvedl: *„Stavbu jsem začal 14 dní před otevřením výstavy, a tu při hledání starého šindele přišel jsem náhodou do Hlubočep, kde stavitel Potůček právě boural starý mlýn, který jsem dal převézt na výstavu, takže pan Prokopec mohl jeho hlavní části – hranici a vodní kolo ihned znovu sestavit.“*² Také samotná stavba byla provedena ze starého materiálu různě sesbíraného a dopraveného mnohdy s nemalými obtížemi. Například stará došková krytina přivezená z mlýnů pana Mencla v Uhříněvsi a pana Kotta v Českém Brodu byla na původních místech nařezána ve větších kusech i se střešními latěmi, aby se zachovala její stará patina s mechovým porostem. Mlýn byl zařízen, jako všechny malé mlýny situované na malých vodních tocích, na vrchní vodu. Protože na výstavišti nebyla zřízena žádná vodní nádržka, bylo jeho kolo poháněno vodou, která byla čerpána pumpou z potoka přímo do vantrok, a tím bylo docíleno dojmu skutečnosti. Také veškeré vnitřní zařízení, většinou z přelomu 17. a 18. století, bylo přeneseno ze starých mlýnů – například větrák (starý mlejnek) z Břínkova na Klášterském potoce a staré pytlovány tzv. „brabčáky“ z Brlohu na Smolnickém potoce (obojí okres Louny), další pak z mlýnů na Radotínském potoce nedaleko Prahy. Tak zvaná „zanáška“ – první vyšší podlaha vedle hranice nebyla ve mlýně zřízena, protože byla součástí mlýnů z pozdější doby. Rovněž „hever“, který se používal v mlýnech „vystrácích“ (vystrkovacích) k zastavení mlýnského kamene při současném otáčení vodního kola nebyl dán do mlýna, ale umístěn mimo něj.

Stavbu zajišťoval Spolek českomoravských mlynářů s podporou výboru NVČ. Přesto se, pro nedostatek finančních prostředků na ní vyčleněných, musel stavitel omezit pouze na vlastní mlýn (tj. mlýnici a šalandu) bez obytné části pro mlynáře. Mlýn tedy neznázorňoval typ z nějaké určité krajové oblasti Čech nebo Moravy, ale celé jeho stavební řešení vyplynulo čistě jen z půdorysu. Proto byl také zvolen valbový tvar střechy,

který odpovídal dřívějšímu charakteru starých venkovských mlýnů.³

Celá výstavní vesnice si získala velkou oblibu mezi návštěvníky a mlýn se stal také inspirací pro některé výtvarné umělce. Dokladem toho jsou reprodukce obrazů Rudolfa Béma a Jaroslava Špillara otištěné v časopisu *Zlatá Praha*.⁴

Osud mlýna i všech ostatních staveb výstavní vesnice, přesto že byla snaha o jejich zachování, byl ovšem po skončení výstavy zpečetěn výskytem dřevomorky, která se zde objevila již v době jejího konání a také nedostatečnou údržbou. Chátrající objekty přetrvaly až do roku 1907, kdy byly rozebrány.

Poznámkový aparát

- 1) Kolektiv. *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Praha: J. Otto, s. 125.
- 2) *Světobzor* 1895, s. 441.
- 3) Zíbrt, Č.: *Národopisná výstava československá*. *Český lid* 5, Praha 1896, s. 316–317.
- 4) *Zlatá Praha* XVII, Praha 1900, č. 34, s. 405; č. 52, s. 613. *Zlatá Praha* XXIII, Praha 1906, č. 6, s. 61.

Obrazová příloha

Obr. 1. Český mlýn s jihočeskou chalupou na Národopisné výstavě v Praze roku 1895. Reprodukce dobové fotografie.

Obr. 2. Reprodukce obrazu Jaroslava Špillara „Ve mlýně“. Zlatá Praha XXIII, č. 6, 1906, s. 61.

Mlýn jako krajinotvorný prvek v barokní době

Rudolf Šimek

V příspěvku pro sborník se prezentuje několik úvodních kapitol a závěry magisterské diplomové práce *Mlýn jako krajinotvorný prvek v barokní době*, kterou v září 2011 úspěšně obhájil její autor, Rudolf Šimek.¹ Rozsah sborníku však nedovoluje otisknout největší část diplomové práce - katalog, obsahující 23 detailně zpracovaných barokních mlýnů z prostředí Středočeského kraje.² Na úvod patří také omluva za rozsáhlost tohoto příspěvku, který se stal zatím jedinou cestou, jak rozměrné dílo alespoň částečně publikovat.

Za myšlenku napsat diplomovou práci na téma mlýnů a jejich vztahu ke krajině patří dík profesoru Ivo Hlobilovi z Ústavu dějin umění AV ČR. To, že práce bude pojednávat o mlýnech barokních, vyplynulo až z několika následujících úvah. Předně autora zaujala architektonická pestrost barokních mlýnů. V této oblasti lze nalézt budovy čistě slohové, které mají v některých případech dokonce téměř podobu zámku, či naopak zcela drobná, často roubená stavení, dalo by se říci v čistě rustikálním nadčasovém slohu. Celá řada objektů se pak pohybuje na pomezí těchto dvou krajností. Druhým velkým tématem práce se stala otázka, jak vlastně barokní mlýny svou vnější podobou a funkcí formovaly krajinu. Například barokní doba se nerozlučně pojí s tzv. komponovanou krajinou, a tak se nabízí otázka, zda v některých případech mlýn záměrně posloužil jako krajinotvorný prvek.

V diplomové práci se čtenáři seznámili s nejlépe dochovanými či jinak zajímavými barokními mlýny na území Středočeského kraje.³ Smyslem průzkumu pro tuto práci se stalo vytvoření katalogu, obsahujícího reprezentativní vzorek nejlépe zachovaných a v jistém smyslu krajinotvorných barokních mlýnů ve Středočeském kraji. U každého objektu autor sledoval jeho zasazení do krajiny - jak estetické, tak technické a způsob, jakým mlýn získával energii pro svou práci. Při výběru mlýnů do katalogu hrál svou roli také druh vodoteče, která je poháněla. Převážnou část mlýnů tvoří ty, jež využívají síly potoka; podařilo se však nalézt i dosud zachované říční mlýny (Zámecký mlýn v Hoříně, mlýn u Nezabudic a Šafaříkův mlýn v Nymburce). Důležitou roli hrála také pestrost majetkových vztahů s vrchností. Předmětem průzkumu se stalo přibližně 40 barokních mlýnů, nalezených v dostupné literatuře a na internetu.⁴

Mlýny zpracované v diplomové práci musely splnit několik kritérií. Vzhledem k dlouho přetrvávajícím barokním motivům v lidové architektuře se do katalogu dostaly objekty z poměrně dlouhého časového rozmezí od konce třicetileté války do první poloviny 19. století. Nejmladší mlýnem v katalogu se stala novostavba z roku 1846 v Brodu u Bratřívovic. Jako nejstarší lze nejspíš zařadit mlýn ve Vepřku s řadou pozdně gotických kamenných prvků. Převážná část objektů v katalogu má své počátky již v 16. století a dříve (bratčický a Jakubský mlýn u Dymokur, Měchurovský mlýn u Chotče, mlýn Bukačov u Kouřimi, Zittův mlýn v Mnichovicích, nezabudický mlýn, Šafaříkův mlýn v Nymburce, mlýn v Sazené, vepřecký a vicmanovský mlýn). Dnes však většina z nich nese architektonickou podobu, kterou jim vtiskla barokní doba. Diplomová práce se zabývala především barokní fází stavebního vývoje vybraných mlýnů.

Jedno ze sledovaných kritérií rovněž tvoří majetkoprávní vztahy jednotlivých objektů. V katalogu se nacházejí mlýny klášterní (mlýn v Sazené, ve Starosedlském Hrádku a Bylanech), mlýny v rukou církve (Vepřek), panské mlýny (hořínský a nezabudický), městské (Wagenknechtův u Kutné Hory, Šafaříkův v Nymburce) či na tehdejší dobu

vzácné soukromé mlýny (Podhradní mlýn u Hodkova). U několika mlýnů se nepodařilo zjistit, v jakém vztahu k vrchnosti mlýn fungoval (mlýn v Ředicích, Krcál v Novém Kníně, mlýn u Tuchlovic a další).

Při tvorbě katalogu byl brán ohled také na rovnoměrné zastoupení jednotlivých mlýnů v rámci Středočeského kraje. Pro lepší orientaci slouží v programu Google Earth vytvořená mapa se značkami v místech popisovaných objektů.⁵

O podkladech k terénnímu výzkumu, tedy literatuře a pramenech, nemá smysl se na tomto místě rozepisovat. Stejně tak není dostatek místa na to, podrobněji představit vlastní metodiku průzkumu jednotlivých mlýnů. Případní zájemci si ji mohou nastudovat v samotné diplomové práci.⁶

Architektura barokních mlýnů

Malé vesnické mlýny s českým složením lze identifikovat spíše podle umístění v krajině (nutně se poblíž musí nacházet vodní zdroj), protože jejich architektura není často z vnějšku příliš odlišná od obvyklého vesnického domu. Pokud šlo o mlýn malý, měl zpravidla trojdílnou dispozici. Stavba se pak skládala ze síně, mlýnice a světnice. Někdy měl mlýn (archaičtější) dvoudílnou dispozici a mlýnice se tak stala součástí síně – viz mlýn ve Starosedlském Hrádku, v Bratčicích, u Jankova a ve Střehomi. Jako doplněk se mohly vyskytovat i skladovací prostory (komory). Za příklad poslouží panský mlýn ve Starosedlském Hrádku, v němž se dle inventáře, pocházejícího nejspíš z roku 1771 nebo 1772,⁷ nacházela: „1. Setnice s jedním dvířem, kamnama, oknem, a s lavicma. 2. Komůrka při týž setnici, s dvířem, a jedním oknem...“. Dále se zmiňuje „15. sejpka nad mlejnem. 16. sejpka nad setnicí...“.⁸ Dnes se v místě bývalé sýpky nad světnicí nacházejí dva pokoje, využívané k bydlení nejpозději od druhé poloviny 19. století. Dodnes zachované komory má i mlýn v Ředicích a Jakubský mlýn u Dymokur.

U malých vesnických mlýnů se většinou projevila modernizace zvýšením budovy o jedno patro či alespoň nástavbou na střeše, kde se umístily hlavy výtahů nebo vysévače. Jako příklad uveďme mlýn v Bratčicích (tam střešní nástavec dnes již chybí), mlýn u Chotče s nástavcem velice typickým či málo zřetelný nástavec střechy u mlýna ve Střehomi.

Některé mohutnější barokní mlýny pojaly všechny stroje válcového mlýna bez větší patnosti změn z exteriéru. K takovým patří mlýn Bukačov u Kouřimi, mlýn v Sazené, nezabudický mlýn či mlýn ve Vepřku, ale i mnohem menší stavby jako například Podhradní mlýn u Hodkova či mlýn ve Starosedlském Hrádku. Jiné mlýny se navyšovaly pouze o jedno patro, jako je tomu třeba u Wagenknechtova mlýna u Kutné Hory. Další zase s nástupem alternativních motorů již nebyly závislé na množství vody, a tak je mohli zcela přestavět - jak se to stalo například ve mlýně u Dymokur či v Nymburce.

Modernizace se na vnějším vzhledu mlýnů projevila i změnou vodního motoru, kdy vodní kola nahradila turbína. Klasická lednice pro vodní kolo zůstala zachovaná pouze v Brodu u Bratříkovic, v Bylanech, v Dolejším mlýně u Jankova, v Mnichovicích, v Novém Kníně, v Ředicích, ve Střehomi a ve mlýně u Tuchlovic. V případě ostatních mlýnů z katalogu, až na mlýn v Hoříně s pohonem vodních kol na spodní vodu, nahradily lednici betonové turbínové kašny, většinou osazené kolenovou či spirální Francisovou turbínou. U mlýnů, které nadále poháněla vodní kola, spočívala modernizace vodního motoru v redukci počtu vodních kol, převážně ze dvou na jedno. Kolo totiž patřilo mezi části zařízení, jež nejvíce trpěly počasím a opotřebením, a proto se muselo čas od času vyměnit. Po vynálezu plochého řemene, litinových věnců a kol, do nichž se zasazovaly dřevěné palce, se energie z palečního kola převáděla pomocí

ozubených kol na hlavní transmisi, ze které se jednotlivými řemenicemi pohánělo větší množství strojů. Vodní kolo bývalo obvykle širší, aby se do korečků vešlo více vody a vodní motor tak měl větší sílu. Touto modernizací prošel mlýn v Mnichovicích, ve Starosedlském Hrádku a ve Střehomi.

Mlýny, mlynáři a mlynářství v barokní době

Počátky mnoha barokních mlýnů lze dohledat v 16. století, kdy se v Čechách zlepšily výnosy obilí a především mlýny začaly častěji využívat vodní kolo na vrchní vodu, které mohlo pracovat v kopcovité krajině s mnoha drobnými vodotečemi, ale velkým spádem. V 16. století se také nebývale rozmohl fenomén českého rybníkářství. Rybník nejen že přinášel výnosy z chovu ryb, ale většinou se pod hrází nacházel i mlýn, z něhož měla vrchnost další peníze a užitek. Lze předpokládat, že do této skupiny mlýnů vybudovaných vrchností patří mlýn v Bratčicích, Dymokurech, Jankově, Mnichovicích, ve Starosedlském Hrádku a Středoklukách. Z 16. století mohou pocházet i mlýny s velice dlouhým a v té době jistě velice nákladně vybudovaným náhonem. Do této skupiny řadíme mlýn Sazená, z něhož vedl náhon přes mlýn v Nové Vsi až do mlýna ve Vepřku. Celkově měřil přes tři kilometry. Velice dlouhý náhon se také zachoval ve Střehomi a podobný mívá i mlýn u Tuchlovic.⁹

Středověkým původem se honosí většina velkých barokních říčních mlýnů. Těch se však zachovalo poměrně málo - kvůli opakovaným povodním i kvůli většímu výdělku a s ním souvisejícím častým přestavbám a modernizacím. Říční mlýny využívaly vodní kola poháněná spodní vodou. Taková kola se vyznačovala menší účinností, ale mohlo se jich použít víc a měla většinou dostatek vody po celý rok. Jako příklad může posloužit městský mlýn v Nymburce, Zámecký mlýn v Hoříně či mlýn u Nezabudic, jež mají budovy v jádru barokní.

V podstatě všechny vodní mlýny v námi vymezeném období obsahovaly česká složení a lišily se pouze jejich počtem a doplňkovými provozy. Jako doplňkový provoz se v pramenech nejčastěji zmiňují stoupy. Ty se používaly ke špicování zrna, popřípadě k drcení různých materiálů jako například kůry, rudy, křemene, kostí, olejin apod. Stoupy se nám většinou nedochovaly, a tak se o nich dozvídáme buďto pouze v pramenech nebo po nich v areálu mlýna zůstaly alespoň tzv. štoky.¹⁰

Štok, vyráběný z kamene či ze dřeva, sloužil jako nádoba, do níž dopadala kladivová či tyčová stoupa. Jeden kamenný štok se nám zachoval např. u Zittova mlýna v Mnichovicích. Jde o malý přenosný štok, který se mohl používat i při ruční výrobě. Podobný se vyskytuje u mlýna u Bylan. Vedle menšího tu najdeme také štok mnohem větší (zřejmě nepřenosný) – ten pravděpodobně fungoval přímo ve mlýně. Kromě kamenných se častěji používaly štoky dřevěné, které se ale pro špatnou trvanlivost materiálu většinou nedochovaly. O to vzácnější se jeví dřevěný štok se čtyřmi kulovitými prohlubněmi, ležící na pozemku mlýna v Ředvicích.

Vedle stoup se u mlýnů jako nejčastější doplňkový provoz zřizovala pila. Avšak z 23 mlýnů, vybraných do katalogu, máme zmínku o pile na vodní pohon pouze u Podhradního mlýna u Hodkova, mlýna Bukačov u Kouřimi, mlýna u Nezabudic, v Nymburce, ve Střehomi, Vepřku a ve mlýně Podvicmanovském. Tedy asi u třetiny z celkového počtu objektů. V době terénního průzkumu stály ještě obvodové zdi pilnice u Podhradního mlýna u Hodkova a ve mlýně Podvicmanovském.¹¹

Jako další zdroj obživy fungovalo při mlýnech občas pekařství. Nejzajímavější pekárna se nám zachovala ve mlýně Bukačov u Kouřimi. Provozní budova vznikla z kotelný pro parní stroj. Proto dodnes u mlýna spatříme mohutný cihelný komín. Pekárna

však pochází až z konce 19. století a svému účelu nesloužila příliš dlouho, stejně jako pekárna při mlýně u Chotče. Klasické chlebové pece se dochovaly téměř u poloviny mlýnů v katalogu. Mezi jednoznačně nejzajímavější se řadí nedávno objevená chlebová pec ve mlýně v Sazené. Najdeme ji zahloubenou pod povrchem dvora, takže se zbytkové teplo nemohlo dále využívat, například na vyhřívání světnice, jako to můžeme vidět ve Starosedlském Hrádku či ve Střehomi. Vedle této pece existovala ještě jedna, kterou však současní majitelé rozebrali z důvodu úspory místa.

Velice důležitý prvek každého mlýna představovala mlýnská hranice. Většinou mívala zdobená zhlaví svorů (= trám, příčně spojující přední a zadní sloup hranice). Výzdoby si mohl všimnout každý mleč, který přijel do mlýna a obvykle s mlynářem jednal právě v místech, kde stála mlýnská hranice nebo často také zdobená moučnice. V některých případech nesou sloupy hranice rovněž dataci (Hodkov 1820, Mnichovice 1870).¹² Pozoruhodnou výzdobou se pyšní hranice v Zittově mlýně v Mnichovicích a ve mlýně Štampach u Střem.

Zachované obyčejné složení má mlýn v Brodu u Bratříkovic, Zittův mlýn v Mnichovicích (pouze moučnice) a mlýn v Ředících. Moučnice se stejně jako mlýnská hranice často honosila nějakou výzdobou. Tak například v Brodu u Bratříkovic kráší výskok na čele moučnice podoba sněhuláka. V Zittově mlýně u Mnichovic má otvor výskoku naznačené rohy, asi s odkazem na mechanickou součást moučnice, jíž se říká hasačert.

Samostatnou kapitolu v bádání o mlýnech tvoří v našich archivech dochované smlouvy z barokní doby mezi mlynáři a vrchností a různé vrchnostenské instrukce či mlýnské řády. Jeden z prvních dokumentů, upravujících povinnosti mlynářů, mlečů, ale i vrchnosti, představuje Gryspekova instrukce, vydaná úředníkům na panství nelahozeveském před rokem 1588. Zde se setkáme s nařízeními, podobnými jako v následujících člancích: 40: *“O mlejnu a lidech poddaných, aby do cizích mlejnu-ov nevozili”*, v článku 41: *“O měřičném platu od mletí”*, v článku 42: *“O smetiprachu a smetání prachu”*, v článku 43: *“O vrubech na měřičné”*, v článku 44: *“O čeládce při mlejně”*, v článku 54: *“O dříví k potřebám mlejnským”*, v článku 46: *“O jezu nade mlejnem”*, v článku 49: *“O mlynáři a díle při mlejně”* a konečně v článku 51: *“O neřádu a právu mlejnském”*.¹³ Jednotlivé kapitoly udávají vztahy mezi vrchností a mlynářem, ale také poddanými, kteří měli nakázáno jezdit mlít jen do určených mlýnů. Vrchnost totiž zpravidla do mlýnů investovala každoročně nemalé částky, a proto musely vydělavat. V jiných člancích Gryspek upravuje výši měřičného, tedy *„16tý díl, totiž ze strychu jedna čtvrtce vzata bejtí, a k tomu se tak dohlídnouti má, aby tovaryši mlynářští, neberouc od lidí na zpropití, někomu měřičného neprominuli.“*¹⁴ Gryspek dokonce určil i maximální počet zaměstnanců ve mlýně, kdyby *„povaleče mezi sebou mně na škodu chovati chtěl, na to ouředník pozor míti a toho dopustiti nemá“*. V dalších člancích se upravují povinnosti mlynáře a vrchnosti při opravách mlýna či jezu. Gryspek dal těmito instrukcemi právní základ na několik dalších staletí.

V Instrukci fridlandské z roku 1628 dostal například mlynář povinnost: *„kamenů šetřiti a ne příliš často křesati“* a *„mlynář povinen jest ono právo dokonale zachovati: kdo prvé do mlejna přinese, aby také prvé mlel, pod pokutou jedné měřice pšenice.“*¹⁵ Ve stejné instrukci, v článku XXXI - *O mlejnech a pilách*, se dozvídáme další zajímavost: *„Na mlynáře aby se uložilo, kde jest při horách, aby polovici vejmelného z pronájmu dávali: co se pak v krajích nebo polích mlejnuv dotejče, tu aby všechen pronájem žita čistého odvozovali.“*¹⁶ Máme zde tedy zmínku o jakémsi zvýhodnění chudších mlýnů v horách, kde nejspíš nebýval po celý rok dostatek vody, žilo tu méně obyvatel a tedy se i do mlýna vozilo na zpracování málo meliva.

V Instrukci černínské z roku 1648 se poprvé dozvídáme, kolik přesně musel mlynář z jednoho strychu žita udělat mouky, stejně tak kolik z jednoho strychu ječmene má vyrobit krup.¹⁷

Poté, co většina mlynářů dostala mlýn do soukromého vlastnictví a nepodléhala již přímo vrchnosti, musela se držet zákonů rakousko-uherské monarchie. A tak vyšel 1. prosince 1814 *Všeobecný řád mlýnský*, vydaný císařem Františkem I. ve Vídni. Jde o první řád, který upravoval vztahy mezi mlynáři a mleči na území celého Rakouska – Uherska. Tento několikastránkový patent mimo jiné zakazuje stavět mlýny bez povolení úřadů. Nacházejí se zde i náznaky povinnosti udržovat mlýn v čistotě a zařízení mlýna v dobrém stavu. Také nás zaujme přesný výčet povinností mleče vůči mlynáři a naopak.¹⁸

Velice zajímavý pramen představují v baroku dosti časté individuální smlouvy mezi vrchností a mlynáři.¹⁹ Pro tuto diplomovou práci se podařilo získat pomocí dřívějších průzkumů pouze malou sérii smluv mezi mlynáři na Panském mlýně ve Starosedlském Hrádku a jezuitskou kolejí v Březnici, která mlýn vlastnila. Všechny smlouvy pocházejí z Dominikální pozemkové knihy mlýnů, hospod a dominikálních chalup, uložené v SOA Třeboň.²⁰

Již z první smlouvy s nájemcem Václavem Kottem z 16. října 1717 se dozvídáme, že za pronájem mlýna zaplatil přibližně 70 zlatých (hned v následující smlouvě se tato částka snížila na 40 zlatých, což může znamenat například sešlost mlýna, příliš vysoký nájem, který nešlo zaplatit apod.). K tomu ještě musel mlynář vrchnosti vydržovat chřta nebo ohaře. Pokud nechtěl nebo neměl možnost zvíře krmit, musel zaplatit 1 zlatý a 30 krejcarů za rok. Polovina nájmu se vždy platila na svatého Jiří a druhá polovina na svatého Havla. Tyto dny se zmiňují i v dalších smlouvách a k vyplácení nájmu je používali po celých Čechách.²¹ Vrchnost mlynáři povolila chovat 2 krávy, 2 vejřezky (jde pravděpodobně o kastrované prase) a 1 svini.

K jeho dalším povinnostem patřilo mlít v první řadě vrchnostenské obilí, a to „*starobylym zaběhnutým způsobem*“. Proto se dozvídáme o rozmanitosti výsledných produktů malého vesnického mlýna. Mlynář musel z 1 štrychu pšenice umlít 2 větele mouky dortové, 2 větele žemličkové, 3 větele prostřední, 1 větel zadní a nakonec 1 větel otrub (v dalších smlouvách lze sledovat pouze drobné obměny). Žito se mlelo na způsob, který mu nařídili, tedy nejspíš podle potřeby panské kuchyně. Jako další sortiment se ve mlýně zpracovával ječmen. Z toho se dělaly dva druhy krup. Z jednoho štrychu se mělo vyrobit krup tlustých a čistotných 2 větele a 2 žejdlíky, drobných krup tři větele. V jedné z pozdějších smluv, jmenovitě s Václavem Zíkou, z roku 1772, měl mlynář povinnost mlít nebo šrotovat také slad pro sousední pivovar. Za 15 sudů mouky dostal půl vědra piva.

Obecně každá smlouva začíná výčtem počtu moučných složení a stoup. V panském mlýně v Hrádku od počátku pracovala vždy dvě česká složení, ale počet stoup se měnil. Roku 1717 tam měli stoupu jednu, zatímco v letech 1756 a 1772 již čtyři.

Ve smlouvách se dále mlynáři ukládá povinnost být dobrým hospodářem, aby nezpůsobil škody na mlýně. Naopak musí ještě mnoho drobných věcí ze dřeva a železa opravit sám či na své náklady. Ještě v první a druhé smlouvě (1717, 1747) vrchnost mlynáři přispívala na výrobu vodního kola a hřídele 1 zlatý a 10 krejcarů. Na kameny, kypřice a vřetena dostal půlku nákladů. To se změnilo a roku 1754, kdy mlýn vlastnil Jan Škola, dostal na nové kolo a hřídel od vrchnosti pouze materiál. Pokud jel pro kameny, vrchnost mu cestu strhávala z roboty, avšak povoz a kameny samotné musel zaplatit ze svého.

Další společný prvek smluv od roku 1754 tvoří příkaz k bohabojnému životu. Mly-

nář musel ctít neděle a svátky a vést k tomu všechny obyvatele mlýna. Dále nesměl ve mlýně přechovávat podezřelé a pohoršující osoby a klít. Ve všem měl jít příkladem. Toto přikázání koresponduje s vrcholným barokem a vrcholící rekatolizací.

Zajímavost najdeme v období, kdy měl mlýn v pronájmu rod Školů. Ve dvou smlouvách, které se k tomuto rodu vztahují, se píše o tom, že za škody ručí svým vlastním mlýnem, stojícím nedaleko Starosedlského Hrádku. V případě, že by panský mlýn vyhořel nebo byl jinak poškozen, vrchnost by si dle spravedlivého uznání škodu vynahradila na Školově majetku.

Pokud se při podrobné archivní rešerši podaří nalézt nájemné smlouvy mezi vrchností a mlynářem, velice to pomůže při pochopení vztahů mezi oběma subjekty, někdy také k pochopení stavební historie konkrétních mlýnů, a posune nás to blíže k pochopení všedního života barokní doby.

Různé závěti a inventáře se pro nás stávají podobným pramenem jako smlouvy. Tvoří vynikající zdroj, umožňující dozvědět se o životě ve mlýnech mnohé skutečnosti, dosud zkoumané jen okrajově. Inventáře lze rozdělit na dva typy. Jednak inventáře sepisující a popisující vybavení panského mlýna, tedy hlavně strojní vybavení, ale i nábytek, dveře, schody, tedy všechno movité a cenné, a to při příležitosti prodeje objektu či vrchnostenské kontroly toho, jak se nájemce o mlýn stará. Druhý typ představují inventáře majetku jednotlivých mlynářů, sepisované například po jejich smrti. Jako názorná ukázka obou typů nám mohou posloužit inventáře objevené při archivní rešerši pro stavebně historický průzkum vepřeckého mlýna.²² Při příležitosti prodeje vepřeckého mlýna Václavu Sypeckému v roce 1762 sepsala ke smlouvě vrchnost i předávaný inventář mlýna (celé znění inventáře – viz příloha diplomové práce číslo V).²³ Dle tohoto inventáře si můžeme udělat obrázek, co nejcennějšího se ve mlýně k roku 1762 nacházelo.

Lze jej porovnat s celým majetkem mlynáře, který po jeho smrti v roce 1773 nechala nejspíš sepsat jeho manželka, jež zemřela rok poté. Inventář celého majetku dokládá na vesnické poměry velkou zámožnost mlynáře (kompletní znění inventáře – viz příloha diplomové práce číslo VI).²⁴

Z inventáře uvedeného v příloze si můžeme udělat poměrně ucelený obraz o domácnosti a životě bohatého mlynáře na vsi. Z vypsaných kusů zvláště zaujme předmět ze stříbra, brněnská madona na podstavci či přes 40 skleniček se zlatým okrajem. V seznamu překvapí také 1 kávová konvice kovová, druhá cínová a šest kávových šálků z majoliky a dva z cínu. Tyto předměty denní potřeby poukazují na skutečně vysokou životní úroveň domácnosti ve vepřeckém mlýně. Vždyť 18. století představovalo teprve začátek kavárenské kultury a kultury pití kávy v Evropě vůbec.²⁵ Mlynář vedle stříbrné brněnské madony na podstavci vlastnil ještě jeden krucifix a 16 velkých a malých obrazů se špatnou malbou. Ze železných předmětů zaujmou dvě pistole a jedna flinta, které snad sloužily na obranu majetku či k lovu. Něco o zdejším způsobu života a pohodlí napoví i množství a kvalitní provedení rozličných sedátek. Na mlýně se nacházelo 10 dubových židlí s lenochy, 6 potažených modrým sukem, 6 měkkých starých židlí s lenochy a dvě lenošky se zeleným sukem. O moudrosti mlynáře vypovídá zase to, že se v inventáři nachází jeden strom na hřídlel.

Mlynáři, závislí na rozmarech přírody, bývali dosti pověřčiví (viz níže), avšak o náboženském cítění většiny z nich nemůžeme mít příliš pochyb. V období baroka byla katolická víra povinná. Někteří měli dokonce víru v Boha a příslušnost k římskokatolické církvi uvedenou v nájemních smlouvách jako podmínku pro působení na panském mlýně (viz výše). O jejich víře by mohlo vypovídat také množství drobných sakrálních památek v blízkosti mlýnů. Jako příklad můžeme zmínit sochu svatého Jana

Nepomuckého, postavenou na vysokém pilíři ve štítovém průčelí bylanského mlýna. Socha se obrací k příchozímu a mlynář ji denně musel mýjet. Další příklad se nabízí u Kutné Hory - mohutná boží muka při Wagenknechtově mlýně, která nechal zhotovit mlynář v 18. století jako poděkování za záchranu života. Později se tato drobná sakrální památka stala součástí poutí, směřujících ke kapli Panny Marie na Roztěži. Jiná boží muka se nacházejí ještě při Kalingerově mlýně u Středokluk, tím se však výčet tohoto druhu v rámci 23 mlýnů v katalogu uzavírá. Poblíž mlýnů se ještě mohly vyskytovat litinové kříže. Jediný s výslovným věnováním, určujícím jeho příslušnost ke mlýnu, se zachoval při mlýně ve Vepřku. Tím seznam drobných církevních památek téměř končí. Již jen z pramenů víme o soše svatého Jana Nepomuckého poblíž mlýna u Nezabudic, ale ta je dnes ztracená. Lze předpokládat, že podobných památek v podobě křížků či sošek ve výklenku ve zdi se v okolí mlýnů nacházelo mnohem víc, jen se nám do dnešních dní nezachovaly.

O druhé vlastnosti spojované s mlynáři, tedy o pověřivosti, nás informuje vzácně zachovaný rukopis z roku 1772, nalezený „v papírech a starých knihách na půdě domku č. 33 ve Staré Huti u Dobříše“.²⁶ V dokumentu se nachází 56 receptů, většinou „vyzkoušených“. Seznámíme se zde s celou řadou neznámých výrazů z tehdejší mluvy, ale i téměř groteskními představami o tom, jakým způsobem si zajistit dobrý chod mlýna. Zde alespoň několik tehdejších rad na ukázkou: „3. Když dáš vcelovat železa. Dostaň hadího sádla před svatým Jiřím, a když kovář bude mít kalit, tehdy dej do toho kus sádla, ať kovář do něj omočí konec a dá do vody teprva a naraz taky tak ať se zakalí. Tehdy jako je had studený, tak železa budou studený, a nebudou hřít.“²⁷

„7. Na vopravu vezmi ze čtvrtého panství studniční vody anebo potoční a tři perly ze žáby a zetři je na prach, a krop tou vodou ve mlejně v novou neděli a v novej čtvrtek a to hustě vlej do kamenů.“²⁸

„44. Item vostuda pro mlejny. Kdyby se ti trefilo, že by zemřela šestinedělka, a ty věděl vo tom hrobu, od něho jde po slunci pozpátku vokolo kostela až zase k tomu hrobu a tu naber pozpátku třikrát tý prsti, ale ne do holý ruky a schovej ji dobře do nějakýho šatu, a koho chceš vostudit, tehdy přehoď ten mlejn tou prstí a nebude mít meliva žádného.“

Z výše uvedených příkladů, ale i dalších podivných receptů z dokumentu vyplývá, co všechno tehdejší mlynář dokázal podstoupit proto, aby mu mlýn správně šel, kolo se otáčelo, kameny se nehrály, aby mu nikdo neškodil. A pokud potřeboval, měl řadu receptů na to, jak nepohodlného mlynáře poškodit. Dnes nám všechny tyto pověry připadají nanejvýš absurdní. Jak je tehdy vnímali mlynáři, se bez detailního průzkumu a bádání v této problematice těžko dozvíme.

Barokní mlynář byl člověk hluboce svázaný s krajinou a okolní přírodou. Svým způsobem ale také okolní krajinu utvářel. Téměř všechny mlýny měly větší či menší hospodářství, ale protože stály v mnoha případech na samotě, musely k nim vést nějaké cesty. O ty se vrchnost či mlynář starali ve vlastním zájmu, aby se mleči bez problémů dostali do mlýna. V některých případech se mlýny nacházely dokonce vedle křižovatek cest. U křižovatky stál mlýn v Bratčicích, v Brodu u Bratříkovic, Podhradní mlýn u Hodkova, mlýn u Jankova a ve Vepřku. Velice důležitou stavbu, poměrně hodně zasahující do utváření krajiny, představují také náhony a jiná vodní díla (viz výše).

O dalších zajímavých sociálně kulturních aspektech barokních mlýnů se zde již nelze rozepisovat. Na jednu stranu to není smyslem článku a na druhou stranu chybí autorovi dostatečná sečtenost a zkušenosti v tomto velice složitém odvětví, které tolik láká k vytváření mnoha nesmyslných a nepodložených závěrů.

Shrnutí

Diplomová práce otevřela řadu otázek ke vztahu mezi krajinou, architekturou a člověkem, na které se velice těžko hledají jednoznačné odpovědi bez mnohaletých zkušeností v různých oborech. V následujícím shrnutí si ukážeme jednotlivé sledované aspekty na konkrétních příkladech mlýnů z katalogu. Především pak ty, které se dotýkají tématu práce či s ním přímo souvisejí.

U všech mlýnů se sledovala jejich přesná topografická situace. Žádné statistiky nelze ze vzorku třiačtyřiceti mlýnů vyvozovat, ale v práci se podařilo postihnout všechny typy umístění mlýna vůči ostatním sídlům. Sledované mlýny se dnes nacházejí povětšinou na samotě, případně na samotě kdysi stávaly, avšak kvůli rozrůstajícím se městům a vesnicím se tento stav u některých z nich změnil. Jako příklad uveďme Zitův mlýn v Mnichovicích či mlýn Krcál. Obě budovy zakreslují ještě mapy Indikačních skic asi půl kilometru od hranic města a dnes již tvoří jeho součást. Řada mlýnů však na dokonalé samotě stojí dodnes. Například mlýn u Bylan u Kutné Hory, mlýn u Tuchlovic, u Nezabudic, Kalingerův mlýn u Středokluk či mlýn Štampach u Střem. Žádný z mlýnů stojících na samotě se však nevyskytuje dál než jeden kilometr od nejbližšího sídla. Pouze Jakubský mlýn u Dymokur leží vzdálený dva a půl kilometru od vsi. Mlýny se vždy stavěly co nejbližší sídlům, protože přece jen se do nich muselo velmi často jezdit a čím delší cesta, tím větší částku činily náklady na její údržbu.

Vzhledem k tomu, že vodu známe jako poměrně nevyzpytatelný živel, žádný ze třiačtyřiceti mlýnů nestál přímo v centru vsi či města. Nejvíce se jich vyskytuje na okrajích sídel. Voda neohrožovala další objekty a obyvatelé to měli blízko. Takto najdeme situovaný mlýn v Sazené, ve Vepřku, ve Střehomi, v Bratčicích či ve Starosedlském Hrádku.

Jelikož sledujeme barokní mlýny v celém Středočeském kraji, pohybovali jsme se v různých typech krajiny s různou morfologií. Morfologie krajiny měla v minulosti velký vliv na umístění mlýna a někdy i na jeho podobu. Tak například v severním Polabí musel mlýn nutně vzniknout pod rybníkem, protože v rovinaté krajině se těžko hledá dostatečný přirozený spád. Jako příklad uveďme Jakubský mlýn u Dymokur, stojící pod rozlehlým stejnojmenným rybníkem. Některé z dalších třiačtyřiceti mlýnů umístili naopak v kopcovitém terénu, kde lze dosáhnout potřebného spádu mnohem snáze - viz mlýn Bukačov u Kouřimi či mlýn v Brodu u Bratřívovic. Tím jsme se také nepřímo dostali k otázce typů vodního toku, které vodní mlýny poháněly.

Do závěrečného katalogu se dostaly převážně mlýny zřízené na potoku, ale i tři mlýny říční. Ty si zaslouží naši zvýšenou pozornost a ochranu, neboť se jich v barokní podobě dochovalo velice málo. Příčinu lze hledat v častých povodních, jež mlýny poničily, a ty se pak musely opakovaně opravovat. Svůj vliv ale uplatnila i větší majetnost tzv. velkovodských mlynářů, kteří jednoduše měli dostatek financí na modernizaci technologie, a proto řada barokních mlýnů zanikla pod pseudoslohovými fasádami až pětipodlažních objektů - viz Šafaříkův mlýn v Nymburce.

Jediný důvod, proč postavit mlýn mimo sídlo, představovalo nalezení vhodného místa s potenciálem vodní energie. Pak ovšem mnohdy nezbývalo nic jiného, než postavit dlouhý náhon. V některých případech mohl měřit i několik kilometrů, většinou však stovky či desítky metrů. Kvůli nedostatečnému archivnímu průzkumu se u mnohých objektů zřídka kdy povedlo určit stáří vodního díla. Ale i po prozkoumání archivů se často vznik vodního díla nepodaří datovat. V diplomové práci mnohokrát zmiňovaný dlouhý náhon ze Sazené přes mlýn v Nových Dvorech až ke mlýnu ve Vepřku mohl vzniknout, a pravděpodobně i vznikl, již v polovině 16. století. Z této doby totiž pochází

první písemná zmínka o mlýnu v Sazené a ve Vepřku. Dnes se z náhona dochovalo jen několik zanedbaných úseků, které pomalu mizí z terénu. Ve své době však mohlo jít o pozoruhodné a užitečné dílo, formující mimo jiné tehdejší krajinu.

Dlouhé náhony působí v krajině vysoce esteticky. Jako příklad bychom mohli uvést náhon mlýna ve Střehomi, který teprve nedávno ztratil svou původní funkci. Měří přibližně jeden kilometr a téměř celou svou délkou obtéká ostrožnu. Aby do umělého koryta nepadalo kamení z okolní stráně, nachází se podél levého břehu několik dnes zanedbaných kamenných zídek. Zídky spolu s meandrujícím náhonem a přilehlou cestou tvoří nedílnou součást zdejšího kraje.

Daleko pozitivněji z krajinného hlediska působí náhony, v nichž opět proudí voda. Při celém průzkumu se jich podařilo objevit jen šest (vyjma mlýnů říčních), z nichž nejpůsobivější se zdá být hodkovský. Teprve nedávno obnovený náhon tvoří krásnou ukázkou toho, že by se náhony měly v krajině udržovat a obnovovat. Okolí hodkovského mlýna se díky zrenovovanému vodnímu dílu stalo neuvěřitelně fotogenickým a silně působícím. V případě Podhradního mlýna vyšly majitelům úřady a obec při obnově náhonu vstříc. Podle zkušeností autora ukazují jiné případy spíše opak. Úřadům bývá každý další pokus o obnovení vodního pohonu spíše na obtíž, a byrokratické překážky, které stát v těchto případech klade, mohou překonat jen opravdoví nadšenci do vodní energie.

Další fenomén, spojovaný s barokními mlýny, tvoří rybníky. Mnohdy se v souvislosti s nimi nabízí otázka, co vzniklo dřív, zda rybník či mlýn nebo zda šlo o jeden projekt, který pak dvojnásobně vydělával. Rok založení jednotlivých rybníků se velice těžko dohledává v pramenech. Každopádně velké rybníky, které nacházíme zachované (například u mlýna v Bratčicích, u Dymokur, u Chotče, ve Starosedlském Hrádku a u mlýna Štampach), slouží dnes opět komerčním účelům, pouze v případě Měchuřova mlýna u Chotče se voda z rybníka také využívá pro výrobu elektrické energie. Rybníky představují v současnosti vedle ekonomické stránky i místo, kde se nacházejí rozmanité ekosystémy se složitou skladbou vodních, suchozemských i obojživelných živočichů. Zřízení rybníka muselo ve své době znamenat velice nákladný a technicky náročný projekt, ovšem s enormně vysokou návratností. Škoda jen, že se o stavbách rybníků dá v pramenech tak málo zjistit. Nejčastější zmínky se týkají spíše protržení hráze či zrušení rybníka, jako se s tím setkáváme například u Dolejšího mlýna u Jankova či u Kalingerova mlýna u Středokluk.

Vodní díla, i třeba nefunkční, tvoří spolu s mlýny mnohdy poslední ostrůvky barokní kulturní krajiny v Čechách. Jako příklad můžeme uvést mlýn v Bylanech, Jakubský mlýn u Dymokur, Podhradní mlýn u Hodkova, Dolejší mlýn u Jankova, mlýn Bukačov u Kouřimi, mlýn v Ředicích, mlýn ve Střehomi, mlýn Štampach u Střem a mlýn u Vicmanova. Všechny jmenované objekty se nám zachovaly v krajině vzdáleně podobné té, jaká se zde mohla vyskytovat v barokní době. Jen si musíme odmyslet široké lány polí, asfalt, vedení elektrické energie a další estetické neduhy naší doby. Opravou mnohdy velice dlouhých náhonů a jejich zprovozněním by se tyto ostrůvky kulturní krajiny velice rozšířily a staly by se tak ukázkami nezdevastovaného či nezhyzděného kraje. Obecně víme, že typická česká krajina, jak ji známe či jak si ji představujeme pod vlivem našich romantických nebo naivních malířů, velice rychle mizí pod satelitními městečky, obludnými skladišti, dálnicemi a obchvaty.

V katalogu v diplomové práci jsme v podkapitole Související komunikace, bezprostřední přístup a funkce mlýna sledovali, hlavně pomocí Indikačních skic, v jakém vztahu se mlýny vůči cestám nacházejí. Asi nepřekvapí, že některé z nich stály u křižovatek cest. U křižovatky postavili mlýn v Bratčicích, v Brodu u Bratříkovic, Pod-

hradní mlýn u Hodkova, mlýn u Jankova a mlýn ve Vepřku. Tyto křižovatky cest dnes už mnohdy upadly v zapomnutí. Ani u jednoho z výše jmenovaných mlýnů nelze v současné době křižovatku rozpoznat. Místo několika sbíhajících se cest tu dnes leží asfaltová silnice. Některé mlýny neměly oplocení a přímo jejich dvorem procházela cesta. S touto situací se dnes setkáme pouze u Dolejšího mlýna u Jankova. Podobná trasa procházela mlýnem v Ředících i Podhradním mlýnem u Hodkova. Některé mlýny neměly plot ani bránu - viz Panský mlýn ve Starosedlském Hrádku, mlýn v Sazené či mlýn Podvicmanovský, který plot nemá dodnes.

Při průzkumu se ukázalo, že drobných sakrálních objektů se v současnosti v okolí mlýnů příliš mnoho nevyskytuje. U tříadvaceti mlýnů se našla pouze dvojice boží muka, jedna socha svatého Jana Nepomuckého (druhá byla náhodně objevena u mlýna v Čáslavi) a dva litinové křížky z druhé poloviny 19. století. Oboje boží muka, u Wagenknechtova a Kalingerova mlýna, prošla v současnosti rekonstrukcí a nehrozí jim bezprostřední zkáza. Boží muka poblíž Wagenknechtova mlýna se stala v baroku jednou ze zastávek při pouti ke kapli Panny Marie na Roztěži a tvořila tak součást duchovního života řady lidí. Zvýšená pozornost odborné veřejnosti by se měla zaměřit na (v kontextu s mlýnem) jedinečně dochovanou sochu svatého Jana Nepomuckého, umístěnou v průčelí bylanského mlýna. Socha se dnes nachází v poměrně dobrém stavu, ale i tak by potřebovala odborné restaurování, spočívající minimálně v očištění sochy a zpevnění navětralého povrchu, popřípadě jejím preventivním zastřešením, aby se dál nepoškozovala. K ohrožení památky přispívá i to, že majitel objektu trvale neobývá a ten poměrně dost chátrá. V souvislosti s malým počtem sakrálních objektů, nacházejících se v současnosti v bezprostřední blízkosti mlýnů, se nabízí otázka, kolik se jich tam asi běžně vyskytovalo v barokní době. Exaktní odpověď však nemůžeme nabídnout, ta se skrývá v dlouholetém archivním bádání a zkušenostech z terénu.

Kapitola každého mlýna v katalogu diplomové práce začíná úvodní charakteristikou a popisem celého areálu. Při určení slohového zařazení se pracovalo se třemi vrstvami barokního slohu. Jednak se v katalogu vyskytují mlýny čistě barokní a jednak zcela rustikální, bez barokních slohových prvků. Mezi těmito dvěma krajnostmi se nalézá nejpočetnější skupina mlýnů pouze s některými převzatými barokními slohovými prvky. Do první kategorie patří nepochybně jako nejreprezentativnější mlýn ze Sazené, který při pohledu ze zahrady připomíná spíše zámek než obyčejný vesnický mlýn. Za čistě slohovým vzezřením mlýna stojí velice bohatý objednavatel a stavitel, opat kláštera premonstrátek v Doksanech, Josef Václav Winkelburg, jehož erb s rokem dokončení stavby 1762 dodnes zdobí hlavní průčelí mlýna. Druhý podobný mlýn stojí u Středokluk a jmenuje se Kalingerův. Vlastnil jej jezuitský seminář svatého Václava na Starém Městě pražském, a jak lze z architektury mlýna vyčíst, i tato vrchnost stála o jeho reprezentativní vzezření, ačkoliv jej zřídili zcela na samotě. Budovu nejspíš postavil velmi zkušený polír, dobře obeznámený s pozdně barokní slohovou produkcí s pravděpodobnou vazbou na jezuitský řád a pražskou barokní architekturu.

Nyní se však nabízí otázka, co vrchnost honosným vzezřením svých mlýnů sledovala. Zřejmě hlavně sebereprezentaci či demonstraci vlastní ekonomické síly. Více o této problematice by mohly prozradit články Ing. Jana Žižky, který se již řadu let zabývá barokními hospodářskými dvory, mimo jiné i jejich architektonickým vzezřením a vztahy s vrchností.²⁹ Velmi často se reprezentativní barokní architektura objevuje na stavbách hospodářských dvorů, zejména pak vrchnostenských sýpek, ale i na dalších hospodářských objektech a provozovnách ve vrchnostenské režii, např. na pivovarech. Na výše zmíněný zdroj informací přišel autor až příliš pozdě na to, aby jej mohl v článku reflektovat.

Druhý architektonický typ zastupují mlýny v rustikálním slohu. Sem patří Jakubský mlýn u Dymokur, Panský mlýn ve Starosedlském Hrádku, mlýn v Ředvicích, ve Střehomí a Dolejší mlýn u Jankova. Architektura těchto budov většinou vychází z místních tradic lidové architektury.

Nejpočetnější skupina mlýnů ve své architektonické podobě spojuje místní stavitelskou tradici a architektonické prvky převzaté z barokního slohu. Některé mlýny z barokní architektury převzaly pouze tvarované štíty - viz mlýn v Brodu u Bratříkovic či Měchurův mlýn u Chotče. Zajímavě lidově pojaté barokní zdobení nese mlýn Krcál v Novém Kníně, kde se do štukových ozdob dostal i mlynářský motiv - mlýnský kámen. Daleko nejčastěji přebíraly mlýny z barokní architektury mansardové střechy. Tento typ střechy dodnes kryje Podhradní mlýn u Hodkova, mlýn u Tuchlovic, mlýn Bukačov u Kouřimi, mlýn v Sazené, ve Vepřku, v Bratčicích a u Vicmanova. Nabízí se otázka, proč právě tento typ střechy se stal tak oblíbeným - na ni však zatím neznáme odpověď.

Z diplomové práce vyplývá, že architektonické vzezření mlýna zcela nezávisí na tom, zda budovu vlastnila vrchnost církevní či světská. Většinou hrála důležitou roli otázka majetnosti vrchnosti. Například mlýn v Bylanech u Kutné Hory vlastnili nějaký čas kutnohorští jezuité a řadí se mezi ty architektonicky bohatší mlýny. Dokonce ho zdobí i kamenná socha svatého Jana Nepomuckého v průčelí. Na druhou stranu Panský mlýn ve Starosedlském Hrádku vlastnila jezuitská kolej v Březnici, ale stavení, až na jedny parádnější rámové dveře s obtiskem kovového barokního zámku, nevykazuje žádné známky bohatšího provedení či dokonce reprezentativního charakteru fasády. Záleželo tedy především na ekonomické situaci vlastníka mlýna, zčásti však jistě také na stavební tradici jednotlivých krajů.

Můžeme pouze litovat, že se nám nedochovalo větší množství městských mlýnů, které jistě musely vypadat reprezentativně, už proto, že stály většinou v zastavěné části či její bezprostřední blízkosti. Jako příklad nám může posloužit Šafaříkův mlýn v Nymburce. Ačkoliv na dochované vedutě nevypadá příliš reprezentativně, zachovala se nám na jinak nezdobené fasádě řada oken s kamenným ostěním a vysoce uměleckými suprafenestrami.

U jednotlivých mlýnů v katalogu jsme se v kapitole Charakteristika dispozice pokoušeli sledovat vnitřní stavební uspořádání mlýnů. Z průzkumu vyplynulo, že převážná část jich má trojdílnou dispozici, při čemž třetí díl slouží jako mlýnice. Většinou se mlýny stavěly tak, aby technologická část stála co nejblíže k vodě. Téměř ve všech případech tomu tak je, pouze Kalingerův mlýn u Středokluk má obytnou část blíže rybníku a mlýnice se nachází dál. Důvod tohoto uspořádání se nepodařilo zjistit.

Některé mlýny měly dispozici pouze dvoudílnou. Podle Ing. Arch. Jana Pešty jde v tomto případě o archaické řešení, kdy se v rámci síně nachází i mlýnice, která se od ní nijak stavebně neodděluje. Takovouto dispozici má Dolejší mlýn u Jankova, Panský mlýn ve Starosedlském Hrádku a mlýn ve Střehomí. V katalogu lze spatřit dokonce i zcela netypické dispozice - například u mlýna u Dymokur, ve mlýně Štampach u Střem či v Bratčicích.

Při psaní katalogu se bral v potaz také vztah funkce mlýna vůči obydlí. Mlýny lze v tomto případě rozdělit do tří skupin. Nejčastější případ tvoří budovy obsahující jak obytnou, tak technologickou část. Do další skupiny řadíme mlýny se samostatnou mlýnicí, která však ke mlýnu částečně přiléhá - viz mlýn ve Vepřku a u Bylan. Poslední možnost, tedy zcela samostatná mlýnice, se nachází v Brodu u Bratříkovic, kde stojí mlýnice vedle hospodářského dvora.

Zajímavé a poměrně složité je u mlýnů sledovat jejich patrovost. Většina z nich

totiž stojí ve svahu či má zapuštěné průčelí do hráze rybníka. Velice složitou skladbou pater se vyznačuje mlýn v Sazené, Kalingerův mlýn u Středokluk či Panský mlýn ve Starosedlském Hrádku. Těžko pak určujeme, kde se nachází přízemí, kde suterén a kde jednotlivá patra.

Na sledovaných mlýnech se zachovalo mnoho barokních krovů. Tam, kde se interiér podařilo navštívit, jsme identifikovali řadu barokních mlýnů se stojatými či ležatými stolicemi. Dochovaný barokní krov má zcela jistě mlýn u Tuchlovic, Panský mlýn ve Starosedlském Hrádku, mlýn Bukačov u Kouřimi, Podhradní mlýn u Hodkova, mlýn v Sazené, ve Vepřku a u Vicmanova. Za zmínku stojí také případ mlýna v Bratčicích, kde při rekonstrukci krovu museli majitelé vyměnit téměř celou polovinu trámů za nové. Podobné opravy vyjdou někdy draž, než udělat krov nový. Při opravách však musíme dbát na to, aby se zachovala pokud možno co největší část autentického krovu.

V katalogu diplomové práce jsme se v kapitole Stavební historie pokusili pomocí informací z literatury, pramenů a z terénu nastínit stavební vývoj jednotlivých mlýnů. Téměř všechny objekty obsažené v katalogu mají barokní jádro, k němuž v některých případech v 19. století přistavěli rozšiřující přístavby - viz mlýn Bukačov u Kouřimi či Šafaříkův mlýn v Nymburce. Nejčastěji se k mlýnům přidělávala betonová turbínová kašna a s ní spojený turbínový domek či strojovna pomocného motoru.

Samostatnou kapitolu pak tvoří různé střešní nástavce či přímo zvyšování některých mlýnů o jedno a více podlaží. Typický střešní nástavec nese mlýn ve Střehomí a Měchurovův mlýn u Chotče. Jeden podobný nechali zrušit majitelé mlýna v Bratčicích při rekonstrukci krovu.

Poměrně často se setkáváme s navyšováním mlýnice o jedno i více pater s cílem, aby se tam vtěsnalo všechno vybavení válcového mlýna, který pro svůj provoz potřeboval pět podlaží. Takto přestavěný mlýn najdeme v Mnichovicích a sem také patří Wagenknechtův mlýn u Kutné Hory či barokní část Šafaříkova mlýna v Nymburce.

Při průzkumu jsme se zaměřili i na zmapování dochované mlýnské technologie, která tu mohla zůstat z barokní doby, a také na stopy po ní. Nejběžnější pozůstatek tvoří zděné šachty lednic a soustava otvorů pro hřídele vodních kol v návodní stěně mlýnice. Často se nám zachovaly barokní mlýnské hranice, ve všech případech se zdobeným zhlavím svorů (pokud nebyla zhlaví uříznuta jako v případě mlýna u Tuchlovic). Mlýnská hranice se nedochovala pouze v Měchurově mlýně u Chotče, v Sazené, ve mlýně u Nezabudic, v Zámeckém mlýně v Hoříně, v Jakubském mlýně u Dymokur, ve mlýně Bukačov u Kouřimi a v Bratčicích. Vyšší úroveň zdobení zhlaví svorů vykazuje hranice ve mlýně Štampach u Střem. Na dubových trámech zde spatříme řezby, vzdáleně připomínající rokaj. Pozoruhodnou mlýnskou hranici vlastní i Zittův mlýn v Mnichovicích. Dnes lze dřevěné prvky v architektuře poměrně snadno datovat pomocí dendrochronologie. Z celého souboru třiaadvaceti mlýnů však objevíme dendrochronologicky datovanou hranici pouze v Kalingerově mlýně u Středokluk a Panském mlýně ve Starosedlském Hrádku. Na hranici Kalingerova mlýna pokáceli dubové dřevo kolem roku 1740 a na hranici ve Starosedlském Hrádku někdy mezi lety 1698 – 1703. Ačkoliv neznáme její stáří, řadí se k velikým vzácnostem i čtyřnásobná mlýnská hranice v Šafaříkově mlýně v Nymburce. Takto dlouhé a jistě i mnohem delší se mohly vyrábět mlýnské hranice říčních mlýnů. Při průzkumu jsme objevili rovněž vzácný pozůstatek kamenného sloupu mlýnské hranice ve Vepřku. Kompletní kamennou mlýnskou hranici spatříme ve mlýně v Čičovicích a další, opět velice pozoruhodná kamenná hranice, opatřená letopočtem, se nachází v Lipském mlýně u vsi Úklid. Oba mlýny se z různých důvodů do hlavního katalogu nedostaly.

Mlýnské hranice do dnešních dnů vydržely hlavně proto, že se vyráběly z dubo-

vého dřeva, ale také proto, že šly využít i při změně mlýnské technologie na přelomu 19. a 20. století. Snadno totiž unesly těžké válcové stolice. Hůř na tom byla moučnice a kamenné složení. Moučnice se obvykle dělávala z měkkého dřeva, snadno podléhala zkáze a v moderní technologii se již pro ni nenašlo místo. Možná proto se z vybraných objektů zachovala pouze v Zittově mlýně v Mnichovicích, ve mlýně v Brodu u Bratříkovic a ve mlýně v Ředicích. Není náhodou, že poslední dva jmenované objekty se vyskytují na chudém a drsném Sedlčansku. Kamenné složení si oproti moučnici nechávali v některých případech mlynáři aspoň na šrotování.

Tolik vzácné poloumělecké složení se nachází v Panském mlýně ve Starosedlském Hrádku, v Brodu u Bratříkovic a ve mlýně v Ředicích. Nemá cenu se zde o něm podrobněji rozepisovat, neboť pochází až z druhé poloviny 19. století a popisuje se dostatečně v jednotlivých katalogových heslech výše jmenovaných mlýnů. Do stejné kategorie patří i vybavení technologií válcového mlýna, které se hojně zachovalo v řadě námi sledovaných objektů.

Daleko zajímavějšími shledáváme výsledky pátrání po zbytcích stoup. Ty se v podobě dřevěného štoku našly u mlýna v Ředicích. Kamenný štok pak mají v Zittově mlýně v Mnichovicích a na zahradě mlýna u Bylan u Kutné Hory (podrobněji o nich - viz hesla katalogu). Na tomto místě ještě nesmíme zapomenout zmínit kamenný štok o třech prohlubních, nalezený v Lipském mlýně u Úklidu, který se však do hlavního katalogu nedostal.

O pohon mlýnů se v baroku staralo výhradně vodní kolo, obvykle usazené v tzv. lednici. Ze třiaadvaceti mlýnů je má pouze Zittův v Mnichovicích obnovené a funkční. U některých se zachovala pouze lednice. Zbylé mlýny provedly na počátku 20. století modernizaci vodního pohonu a vodní kola většinou nahradila kašnová turbína. Jen pro zajímavost uvádíme, že z třiaadvaceti mlýnů pracuje vodní motor pouze u čtyř. V Mnichovicích vodní kolo, ve mlýně u Chotče, u Hodkova a u Nezabudic Francisova turbína.

Z průzkumu vyplývá, že se o barokních mlýnech zcela jistě vyplatí bádát i nadále. Vždyť jen stavebně historický průzkum mlýna ve Vepřku má se vším všudy přes 400 stran; jeho vytvoření trvalo stovky hodin a zaměstnalo čtyři odborníky z různých oborů. Ačkoliv se podařilo navštívit všechny mlýny v katalogu osobně a každému v terénu věnovat minimálně hodinu času, je to žalostně málo na pochopení architektonického uspořádání, místa, kde se objekt nachází, a všech dalších souvislostí. Zvláště když se v mnoha případech nepovedlo navázat kontakt se starousedlíky či původními majiteli, kteří ještě pamatují, jak to na mlýně chodívalo. Člověk nemůže obsáhnout a pochopit kolikrát ani vlastní kraj a domov, natož pak takové velké množství objektů, jako třiaadvacet barokních mlýnů se staletou historií. Proto by si každý mlýn v katalogu zasloužil samostatné bádání.

Závěr

V diplomové práci jsme hledali odpověď na otázku, zda mlýn v barokní době sloužil či dodnes slouží jako krajinotvorný prvek. Odpověď se nám po přečtení diplomové práce jasně nabízí - Ano!!! Mlýn v barokní době i dnes působí jako velice významný krajinotvorný prvek. A to hlavně svým vzezřením, umístěním v krajině, ale i některými technickými nezbytnostmi - například náhonem či akumulací nádrží. Ze stavu fondu barokních mlýnů však vyplývá, že existuje možnost toto působení na okolí v mnohém vylepšit a rozšířit. Pomineme-li energetický potenciál stovek zrušených mlýnů, získali bychom jenom opravou náhonů výrazný krajinotvorný prvek, který by vzhled krajiny

v okolí mlýnů přiblížil době jejich fungování a oživil již tak silného ducha místa. Tady by mohl pomoci i stát finančním přispěním na opravu barokní podstaty objektů, netýkající se jen vnějších fasád, ale třeba i zakonzervování mlýnské technologie či zachování dispozice a stavebních konstrukcí (stropy, klenby, krovy). Mnohdy však více než peníze pomůže osvěta pro majitele nemovitostí, kteří si mnohdy nedovedou poradit s tím, jak památku opravit. Zachoval by se tak budoucím generacím odkaz barokního stavitelského umu a myšlení.

Práce se pokouší mimo jiné také přiblížit a popsat samotnou krásu barokních mlýnů a jejich okolí, vyznačující se většinou silným *geniem loci*. Ten však nelze nikdy dost dobře popsat, a tak nezbyvá než doufat, že alespoň fotografie napoví, kolik krásných mlýnů a míst se ve Středočeském kraji stále ještě nachází. Jak je již zmíněno výše, každý ze jmenovaných mlýnů by si zasloužil samostatné bádání a pro podrobnější poznání týmovou práci odborníků z řady oborů. Doufejme, že se všem sledovaným mlýnům jednou dostane citlivé adaptace a navrátí se do nich každodenní život.

Poznámkový aparát

1) Pokud by někdo ze čtenářů měl zájem si celou práci přečíst, lze ji nalézt na Katedře dějin umění, Křížkovského 10 v Olomouci nebo si ji stáhnout v PDF na adrese: <http://theses.cz/id/430ijg/diplomka.pdf>.

2) Při průzkumu bylo navštíveno 40 mlýnů.

3) Od původní myšlenky, zpracovat barokní mlýny v celých Čechách, autor rychle upustil z časových a finančních důvodů, ale také z důvodu rozsahu diplomové práce. Reprezentativní vzorek, charakterizující všechny kraje v Čechách, by musel čítat minimálně 100 objektů.

4) Za pomoc s výběrem děkuji Janu Peštovi, který jako odborný pracovník NPÚ v Praze znal stav většiny zvolených mlýnů přímo z terénu.

5) Umístění všech mlýnů, které autor navštívil v rámci terénního průzkumu, lze na mapě shlédnout zde: <http://maps.google.com/maps/ms?hl=cs&ie=UTF8&msa=0&msid=210492649255497667182.00049c123f614192ccb58&ll=50.057139,14.650269&spn=1.6717,5.410767&z=8>. Konečný seznam 23 mlýnů, uvedených v katalogu diplomové práce, lze na mapě dohledat na: <http://maps.google.com/maps/ms?hl=cs&ie=UTF8&msa=0&msid=210492649255497667182.0004a5087756a03013daa&ll=50.057139,14.650269&spn=1.6717,5.410767&z=8>.

6) Viz pozn. 1.

7) Dominikální pozemková kniha mlýnů, hospod a dominikálních chalup, číslo knihy 11, inv. č. 13, sign. Březnice 124, IV 1/1,5. Dataci vymezují archiválie, které předcházejí a následují za tímto inventářem v knize.

8) Ibidem s. 149.

9) Snad tomu napomohla i kniha od Jana Dubravia O rybnících z roku 1547 (viz Dubravius, J.: O rybnících, Praha 1953).

10) Více o stoupách viz Štěpán, L. - Urbánek, R. - Klimešová, H.: Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách, Praha 2008, s. 51 – 53.

11) Nejzachovalejší pila na vodní pohon ze 42 mlýnů, které autor zkoumal, se nachází u mlýna v Hradci.

12) Stáří mlýnské hranice můžeme také zjistit dendrochronologickým průzkumem, jako se to podařilo ve Starosedlském Hrádku, kde dřevo na dva krajní svory skáceli v letech 1698 – 1703.

13) Kalousek, J.: *Řády selské a instrukce hospodářské 1350 – 1626*, Praha 1905, s.

309 – 311.

14) Ibidem, s. 309.

15) Kalousek, J.: *Řády selské a instrukce hospodářské 1627 – 1698*, Praha 1906, s. 49.

16) Ibidem, s. 70.

17) Ibidem, s. 200.

18) Kalousek, J.: *Řády selské a instrukce hospodářské 1781 – 1850*, Praha 1910, s. 512 – 516.

19) Část textu následujících odstavců pochází z bakalářské práce autora *Památková hodnota mlýnů na Hrádeckém potoce*.

20) SOA Třeboň, fond Velkostatek Starosedlský Hrádek, Dominikální pozemková kniha mlýnů, hospod a dominikálních chalup, číslo knihy 11, inv. č. 13, sign. Březnice 124, IV 1/1.5, folio 14 - 15, 80 – 82, 99 – 104, 124 – 127, 149, 164 – 170.

21) Vondruška, V.: *Církevní rok a lidové obyčeje*, České Budějovice 1991, s. 60.

22) Vepřek – mlýn čp. 19, stavebně historický průzkum, Jan Pešta, 2011, uloženo v osobním archivu autora.

23) Ibidem, s. 16.

24) Ibidem, s. 16 – 18.

25) Více o historii kávy se lze dočíst zde: <http://www.tchibo.com> (12. 6. 2011).

26) Malý, L.: *Opravy mlejna*, in: Brdský kraj IV, Rokycany 1912, s. 49.

27) Ibidem.

28) Ibidem, s. 50.

29) Jan Žižka většinou své články o hospodářských dvorech publikuje v Památkách středních Čech. Z publikovaných prací předpokládáme, že zajímavé informace se nacházejí v článcích: Žižka, J.: *Hospodářské dvory na panství Konopiště a Smilkov*, Památky středních Čech č. 7/1, Praha 1993; Žižka, J.: *K podobě hospodářských dvorů na bývalých lichtenštejnských panstvích ve středních Čechách*, Památky středních Čech č. 12/1, Praha 1998; Žižka, J.: *O barokních hospodářských dvorech ve středních Čechách*, Památky středních Čech č. 17/1, Praha 2003 a v mnoha dalších číslech.

Obrazová příloha

Obr. 1. Sazené čp. 35 (KL), bývalý klášterní mlýn. Pohled na mlýn ze zahrady. Foto R. Šimek, 2011.

Obr. 2. Choteč čp. 23 (PZ), mlýn Veselých, Pohled na celkový areál mlýna. Foto R. Šimek, 2011.

Obr. 3. Vicmanova čp. 18 (MB), pohled na budovu mlýna. Foto P. Matějček, 2011.

Obr. 4. Ředice čp. 01 (PB), Novákův mlýn. Pohled na budovu mlýna. Foto R. Šimek, 2011.

Obr. 5. Bylany čp. 79 (KH). Socha sv. Jana Nepomuckého v průčelí mlýna. Foto R. Šimek, 2011.

Obr. 6. Čáslav čp. 76 (KH), bývalý mlýn. Socha sv. Jana Nepomuckého před bývalým mlýnem v Čáslavi. Foto R. Šimek, 2011.

Obr. 7. Kutná Hora (KH). Boží muka nedaleko Wagenknechtova mlýna u Kutné Hory. Foto R. Šimek, 2011.

Obr. 8. Střehom (MB). Donedávna používaný náhon mlýna ve Střehomi č. 1. Foto R. Šimek, 2011.

Obr. 9. Hodkov (KH). Dnes opět funkční náhon u mlýna u Hodkova čp. 40. Foto P. Matějčíček, 2011.

Postavení mlynářů ve společnosti po roce 1948 na příkladech z řeky Úslavy

Vendula Hnojská

Úvod

Mlynářská živnost byla po roce 1948 snad nejvíce perzekuována vládnoucí komunistickou stranou. Jednotliví mlynáři se s faktem znárodnění či násilným združstevněním jejich provozu nebo dokonce okamžitým uzavřením mlýna vyrovnávali různým způsobem. Při průzkumu mlýnů v povodí řeky Úslavy jsem se setkala s několika přímými potomky majitelů mlýnských provozů. Jejich vztah k mlýnské usedlosti a přístup jejich rodu k socializaci mlýnů lze rozdělit do třech skupin.

Jedni volili emigraci – ti po roce 1989 dokázali znovu zvelebit bývalou mlýnskou usedlost, ale vize budoucnosti je nejistá. Kořeny byly zpřetrhány a potomci, kteří již žijí v zahraničí, nemají vztah k nemovitosti v daleké České republice.

Druzí se podřídili režimu – zpravidla se jedná o majitele mlýnů, které byly v době znárodnění relativně zastaralé, nutně potřebovali být modernizovány, nebo byla v okolí příliš velká konkurence a mlýny byly na hranici „krachu“. Majitelé takovýchto mlýnů, obzvláště v případě, že mlýn přezvala mladá generace, se relativně snadno nechali strhnout euforií a rádi vstoupili do družstva. Tito majitelé nezahořkli a dokázali svojí usedlost opečovávat s láskou a příkladnou péčí.

Třetí skupina zahrnuje mlynáře a jejich rodiny, kteří byli komunistickým režimem tvrdě potírání a perzekuováni. Tito hrdí majitelé se dodnes nedokázali vyrovnat s útrapami minulého režimu, jejich majetek chátral a dodnes stav těchto usedlostí připomíná krutost a tvrdost přístupu komunistických činitelů k dotyčným mlynářům.

Na příkladu třech konkrétních mlynářských rodů lze celou absurditu socializace mlynářských živností názorně ukázat.

Mlýnské Struhadlo čp. 26 – Komenda, Flosmanův mlýn

Na pilu a mlýn zvaný Komenda (nejstarší zmínka již ve 14. století) se v 70. letech 19. století přistěhoval z čepineckého mlýna Josef Flosman. V roce 1872 se narodil jeho syn František Flosman. Dalším pokračovatelem rodu, rovněž mlynářem byl František Flosman narozený v roce 1898. Ten převzal provoz mlýna v roce 1928. (Starý pantáta se přestěhoval do nově vystaveného výminku – vily čp. 50 – nad mlýnem. Od r. 1932 byl starostou ve Struhařích.)

Jeden z největších válcových mlýnů v okolí byl modernizován po požáru v roce 1908. Až do té doby tu byla obrovská rozmanitost výrobních provozů v tomto hospodářství: lisoval se tu olej, ve stoupě se tloukla kůra, ve velkém se ve mlýně pekli chléb a dokonce se tu vyráběly cementové tašky.

Před 2. světovou válkou ve mlýně trvale bydlelo 6 osob. Mezi nimi byla manželka pana Flosmana a jejich 3 synové: František (*1930), Josef (*1935) a Jiří (*1937). K mlýnu patřilo, podle struhadelské pamětní knihy, 23,02 ha pozemků. Tato mlýnská usedlost byla největší hospodářství ve Struhadle – 23 ha (polí 12,6 ha, luk přes 7 ha). Výkonnost mlýna byla v té době cca 200 q obilí týdně a odhad semelku byl ročně asi 75 vagonů (po 100 q).

Za 2. světové války před mlýnem čekaly dlouhé fronty lidí, kteří si po nocích při-

cházeli semlít načerno. Mnoho lidí čekalo také u sousedních mlýnů, ale u Flosmana jich stávalo nejvíce. Pantáta František Flosman (1898–1966) byl přes svoji manželku příbuzný s poslancem Ševčíkem, který dokázal za války zajistit obilí, ze kterého pak mohl mlynář Flosman semlít mouku pro lidi z okolí jeho mlýna. Lidé si však nejezdili mlít pytle plné obilí, ale jen třeba 3 kg v pytlíku. Flosmanův mlýn byl díky tomu pod častým dohledem gestapa. Z morálního hlediska je naprosto nepochopitelné, že člověk, který byl ochoten semlít načerno, sehnat pro obyčejné lidi mouku, byl tolikrát atakován nejrůznějšími udavači.

Přijelo-li gestapo do mlýna, odvezli mlynáře Flosmana rovnou na četnickou stanici do Němčic. Jednou ho však Němci odvezli do Klatov, kde ho vyslýchali a nutili k přiznání, že u něj v noci stálo ve frontě na mouku sto lidí. On hrdě zapíral se slovy, že to není pravda. Jeho přítel četník, když ho vezl domů, se ho ptal, jak dokázal popřít, že u něj bylo sto lidí. A mlynář Flosman odpověděl, že u něj nebylo v noci 100 lidí, ale 170.

Hned po skončení války uspořádal hasičský sbor spolu s občany manifestační průvod s hudbou a povozy do mlýna Flosmanových jako poděkování mlynáři a jeho rodině za to, že po celou válku zásobovali občany moukou a zemědělcům umožňovali mlít i bez německého povolení. Při této příležitosti zazněla báseň prof. Zmatlíka „Květen 1945“:

„Od Petrovic znějí rány, už se volně dýchá, vlajka vlaje nad mlýnicí, stárek bílou mouku míchá. Koláče i buchty budou, jása každý jedlík, na stole i v duchu vidí husu, zelí, knedlík. Mlynářova míchanice trýzeň zmizí ze mlýnice, jen co přijde sklizeň. Všechny strastě přetrpění, brzy zase zmizí, zapomnět však nemůžeme, na to srdce ryzí, které pro nás náš pan otec jako ke své spáse spěchal. Ten kdo přišel, neodešel nikdy s prázdnou odsud, jeho nikdy neostrašil jeho četných druhů osud, kteří mřeli po žalářích pod rukmi vrahů. Až sám vstával každodenně na své smrti prahu. Jemu věrně po bok stála jeho paní máma, statečná a milující, cítící, že je s náma. Tak proto, ať jim štěstí, zdraví kyne, z rohu hojnosti nechť se jim vzácných darů line.“

I po 2. světové válce byl František Flosman politicky aktivní. Oplácel válečnou pomoc nejen svému švagrovi poslanci Ševčíkovi, ale také ministru zahraničního obchodu Ripkovi.

Hubert Ripka (1895–1958) byl poslancem Národního shromáždění za Československou stranu národně socialistickou a ministrem zahraničního obchodu v letech 1945–1948. V únoru 1948 byl jedním z iniciátorů demise nekomunistických ministrů. Po komunistickém převratu emigroval a tento jeho odchod je úzce spjat s mlynářem Flosmanem a jeho rodinou. Od března se Ripka skrýval na různých místech v západních Čechách. Jedním z nich byl i Flosmanův mlýn ve Struhadle. Mlynářka Flosmanová byla sestrou poslance Ševčíka z nedalekého Újezda u Plánice, který spolu s Miladou Horákovou pomohl obnovit spojení s francouzským velvyslanectvím (manželka Huberta Ripky Noémi¹ byla Francouzka), které se již podruhé pokusilo poslat pro exministra Ripku letadlo.

Dne 26. dubna roku 1948 přistálo na poli u Flosmanova mlýna malé sportovní letadlo, v němž Ripka spolu s francouzským důstojníkem, který z Újezda celou akci připravoval, tajně odletěl do zahraničí. Pro některé zúčastněné útěk významného nekomunistického politika dopadl dobře, např. poslanec Ševčík odjel do exilu vlakem jako francouzský diplomat, aniž by uměl slovo francouzsky, poté, co zjistil, že pro něj v letadle není místo.² Do emigrace později musela odejít i rodina Flosmanových (Ripka, 1949). Jakmile odletěl Ripka z republiky, přišlo na Františka Flosmana udání. V době, kdy vzlétalo z Flosmanova pole francouzské letadlo, jel okolo autobus. Jeden z cestujících ohlásil neobvyklou situaci na plánickém úřadě. Jak vypráví mlynářův syn

Josef Flosman, pro tatínka si záhy přijeli. Odvezli ho do Plánice, kde už byl připraven soudní rozsudek. Ten ale těsně před příjezdem Flosmana „zmizel“. A než došlo k novému projednání, byl už mlynář Flosman s manželkou i třemi syny za hranicemi. Připravené rozsudky pro všechny dospělé členy rodiny Flosmanů činily pro tatínka 8 let, pro maminku 6 let a nejstarší syn František měl dostat 4 roky.

K útěku Flosmanovi využili fakt, že si mohli koupit dům přímo na hranicích, určený k rozebrání na stavební materiál. K tomu posloužila „kulatá razítka“, která měli doma schovaná po tatínkovi Františku Flosmanovi (1872–1951), obecnímu zastupiteli, a která využili na dokumenty o své politické spolehlivosti. Úsměvné je, že na jejich cestě za bezpečím a svobodou jim pomáhali i příslušníci SNB, kteří emigrovali spolu s nimi. Kromě 5 členů rodiny Flosmanů přeběhlo s nimi hranice dalších 16 lidí, kteří s nimi jeli „rozebrat dům“. Na hranice dojeli jedním nákladním autem pekaře Sudy z Petrovic, jedním traktorem Zetorem, jednou tmavočervenou tatrovkou a na motorce jel bratr Josefa Flosmana František (*1930). V tatrovce a na motorce jeli příslušníci z Němčic.

Na Domažlicku u domu na hranicích přeběhli Flosmanovi louku a jen šťastnou shodou náhod neběželi o pár metrů dál, kde by opět vstoupili na československé území a pohraničníci by je mohli zastřelit. V Německu se emigranti dostali do utečeneckého lágru, kde požádali o možnost odchodu do Kanady. Tam si v Ontariu koupili farmu. Tatínek pracoval jako zedník a maminka se třemi syny pracovala na farmě. Jejich život v zahraničí nebyl nijak jednoduchý, neznali jazyk a celý život toužili po svém domově pod Plánickým hřebenem v meandrech Úslavy.

Po roce 1948, kdy mlýn opustil poslední mlynář František Flosman, spadl mlýn pod národní správu, hospodářské budovy sloužily JZD a celá usedlost pustla.³ Na to se až do roku 1951 díval z oken své vily tatínek posledního mlynáře František (*1872). Na poslední cestě na němčický hřbitov doprovodil mlynáře Sbor dobrovolných hasičů, jehož byl František Flosman v letech 1919 – 1938 starostou. Pohřbu se zúčastnilo na 1000 lidí z celého okolí. S tímto vzácným člověkem se rozloučili ve smutečních projevech (Almanach 1908–2008. SDH Mlýnské Struhadlo).

Po roce 1989 byl rodný mlýn vrácen potomkům Františka Flosmana. Jiří a Josef Flosmanovi do nedávné doby provozovali malou vodní elektrárnu. Turbínu po rodinných neshodách zastavil Josef před několika lety – a tak byla turbína zastavena podruhé v její historii.

Vrčeň, čp. 52 – Barochův mlýn, též „V Lukách“ či „Barák“

V lukách mezi Vrčením, Dvorcem a vesnicí Srby se třpytí jako perla v trávě samota – mlýn „Barák“. Rod Barochů tu mlynařil podle tradovaného již za nepomuckých cisterciáků před husitskými válkami.

Od roku 1942 mlynařil na celém mlýně Jaroslav Baroch. Jméno Jaroslav se dědilo řadu generací a i současný majitel (*1941) toto jméno „zdedil“. Poslední žijící přímý potomek mlynářského rodu Jaroslav Baroch pracoval celý život ve vrčeňském zemědělském družstvu.

Oficiálně se ve mlýně přestalo mlít v roce 1941. Protože dům nebyl až do r. 1990 připojen na elektrickou síť, běžela turbína a spodní transmise a díky ní dynamo. Barochovi byli odkázáni na svůj proud. Když nebyla voda, nebyla lednička, rádio, později ani televize... Původní elektrické vedení je dodnes funkční ve 2. patře.

Mlýn po r. 1948 připadl pod vrčeňské Jednotné zemědělské družstvo. JZD mlýn využívalo do roku 1974. Do té doby bylo v provozu i francouzské složení. Potom JZD stále používalo mlýn, ale už nevyužívalo stolice. Zrno se drtilo už jen na šroty pro JZD.

Ve mlýně byl sklad semenného obilí a bylo tu uskladněno až půl druhého vagónu obilí v pytlicích (pšenice, ječmen). Obilí se pomocí transmise vytáhlo až do 3. patra. Řemen, který ve mlýně dosud je, stačilo v přízemí hodit na hlavní hřídel na transmissi a obilí vyvézt. A protože byl mlýn pořád v provozu, byly stroje stále udržovány. Každou sobotu se uklízelo, ometaly pavučiny, prostě muselo být čisto.

V roce 1974 Barochovi přestali chovat dobytek a dělat si šrot. Když si pan Baroch přinesl deputát z JZD, nahodil transmise a obilí si výtahem vytáhl do zásobníku a dole si ho potrubím pouštěl do vědra pro slepice, a to ještě v roce 1991.

V roce 1906 byl mlýn přestaven na vysoký (též americký, anglický, umělý nebo umělecký) mlýn do dnešní podoby. Probíhalo zde tzv. americké mletí - obilí se vytáhlo kapsovým výtahem⁴ do nejvyššího bodu (v tomto mlýně je to výška asi 18 m) a odtud se obilí trubkami samospádem rozpadávalo po celém mlýně. Tím se snížily nároky na energii. Kapacita Barochova mlýna byla 180–200 q obilí za týden, tzn. asi 2 vagóny týdně. Podle vyprávění pana Barocha mohla být i větší. Protože ale řeka Úslava byla a stále je málo průtočná, nebylo tu nikdy mnoho vody, a tak se mlelo hlavně v době, kdy pršelo a byla voda, tzn. na podzim a na jaře. To také plně odpovídalo požadavkům mlečů, kteří využívali mlýny hlavně po žních a po zimě.

Roku 1906 byla vodní kola nahrazena Francisovou turbínou na kolmém hřídeli. Téhož roku bylo zprovozněno osvětlení mlýna dynamem. Až do roku 1990 byla vyrobená elektřina využívána jen pro osvětlení budov mlýna a přilehlých objektů. Od roku 1991 začala malá vodní elektrárna dodávat elektrickou energii do veřejné elektrické sítě. Ročně dodá pan Baroch do sítě cca 15 000 kWh. Nyní je elektřina vyráběna pomocí asynchronního generátoru. Dodávka závisí na stavu toku řeky Úslavy. Převis spádu na turbíně je 1,6 m.

Od roku 1906 se už mlýn nemodernizoval z důvodu postupného úbytku mlečů, neboť ve velkých mlýnech se mlelo poměrně laciněji než v těch malých.

Tenhle mlýn je nejzachovalejší v širokém okolí, protože turbína běží od roku 1906, udržovala se i dynamo, protože bez turbíny by se nedalo nic dělat. Turbínou se tu vyráběl od roku 1906 stejnosměrný elektrický proud o 120 V (deska je dodnes uložená ve mlýně), který sloužil k osvětlení mlýna. Od roku 1953 se začal vyrábět střídavý elektrický proud. Nový generátor na střídavý proud pocházel ze zrušeného mlýna ve Zbirohu. V roce 1968 sem byla přivezena z Přeštic turbína ze zrušeného mlýna a ještě jeden generátor. Díky nim může být mlýn energeticky kdykoliv znovu soběstačný.

Starý Plzenec - Keslovi

Svobodný 27letý Vladimír Kesl (*1902) dostal plzeňský mlýn od svého otce v čížického mlynáře Antonína Kesla v roce 1928. Nově zakoupený mlýn nebyl v dobrém technickém stavu a Vladimír se musel zadlužit, aby jej uvedl do provozuschopného stavu. Po dobrých 30. letech přišla válečná léta a s nimi bída mezi lidmi. Každý mlynář byl v té době někým, kdo mohl přilepšit k lístkovým systémem omezenému vyživování rodin – vznikala tak rizika z nedovoleného prodeje.

Konec války v květnu 1945 přinesl nový elán a možnosti v podnikání. Vznikl všeobecný požadavek na zvýšení nabídky mouky a šrotů pro výkrm domácího zvířectva. Všeobecná hospodářská pomoc organizovaná z USA vytvořila tzv. „UNRU“, ze které bylo dodáváno vše potřebné pro obnovu života v Evropských zemích. Mlynář Vladimír Kesl zakoupil z této pomoci nákladní, 10tíkový, 5tíkový vojenský vůz, pojmenovaný pro sebe jako „unra“, který doplnil jeho 1,5t nákladní auto Praga. Bylo vybudováno nové silo na obilí s páternosterem, pro trvalé provzdušňování skladovaného zrna.

Mlynářská činnost byla v plném proudu. Se změnou politického zřízení v roce 1948 se radikálně změnily podmínky pro činnost soukromých podnikatelů a tedy i mlynářů. Politická ideologie vlády státu nepřipouštěla činnost soukromých podnikatelů a tvrdým způsobem ji znemožňovala. Podpora a prosazování kolektivního hospodaření, stavěly před podnikatelskou vrstvu nekompromisní podmínky buď předat svůj podnik – živnost do rukou státu nebo do rukou družstva. Pro iniciativní, tvořivé a pracovitě lidi podmínky skutečně kruté. Pod vidinou, že takový režim nemůže mít dlouhého trvání, rozhodl se mlynář Kesl v počátcích tohoto období bojovat o vytvořené hodnoty uchránit je pro budoucí období. O průběhu tohoto boje svědčí události a úřední spisy.

Prvním omezením činnosti bylo povolení pro určitý druh mletí ve mlýně. Mletí bylo rozděleno na obchodní a selské. Obchodní mletí tj. výroba mouky pro obchod, byla povolena pouze pro mlýny ve státní správě, tj. národní podniky. Selské mletí pro sedláky umožňovalo příjem obilí a jeho zpracování podle konkrétního požadavku. Jednalo se vesměs o šrotování na krmiva pro dobytek. Sedláků ubývalo pro jejich nucené vstupování do družstva a tak hlavním zákazníkem se postupně stalo JZD Starý Plzenec.

Tento tlak měl přirozeně žádaný vliv na život rodiny Vladimíra Kesla. Keslovi zprvu soukromě hospodařili a vyráběli el. proud do rozvodné sítě pod svoji hlavičkou.

V roce 1950 maturovala na Obchodní akademii Keslových dcera Dáša, ale zůstala doma pomáhat rodičům. Po 1,5 roce však musela nastoupit do zaměstnání. Dne 17. 11. 1951 nastoupila do „Škodových“ závodů V. I. Lenina jako brusička nářadí.

V téže době bylo zrušeno i to, dosud platné povolení na selské mletí. To v podstatě znamenalo ukončení činnosti mlýna. Pracovalo se na poli, kam např. chodila dcera Dáša se svým nastávajícím na rande obracet kupky sena. Oba její bratři chodili v té době do školy.

Pro údajně nedovolenou porážku dvou vepřů byli manželé Keslovi odsouzeni na veřejném přelíčení, konaném na Zelený čtvrtek, a které skončilo v ranních hodinách na Velký pátek, k peněžitým trestům. V obsáhlém článku, na první straně „Zpravodaje naší vesnice“ ze dne 30. 3. 1951 byli mimo jiné nazváni také škůdci našeho hospodářství.

Rodinu Keslových, která před válkou zaměstnávala ve mlýně několik lidí, potkal za socialismu smutný osud. Pantáta byl dvakrát vězněn jako nepřítel státu.

Za rok a půl dostali z MNV ve Starém Plzenci výměr, že jsou povinni propůjčit JZD mlýnské stroje za účelem šrotování krmiv s dodatkem, „a to jen za přítomnosti zástupce MNV“. Hned na to za měsíc 2. 10. 1952 další výměr MNV psal „o povinnosti propůjčit JZD nákladní auto 1,5 t Praga, neboť je to bezpodmínečně nutné“. Za další 3 měsíce pak přišel výměr MNV, který narůstající tlak završil tím, že MNV rozhodl dát hospodářský objekt ve Starém Plzenci náležející Vladimíru a Josefě Keslovým do užívání JZD ve Starém Plzenci. Předmětem tohoto povinného nájmu jsou veškeré budovy tvořící uvedený zemědělský objekt, dále veškeré pozemky k němu náležející jakož i mrtvý i živý inventář včetně zásob. Převzetí usedlosti bude provedeno ke dni 21. ledna 1953 přímo na místě, za účasti zástupce MNV, JZD a vlastníků Vladimíra a Josefa Keslových.

Kdo z nás by už v tuto chvíli nerezignoval? Kdo by neemigroval?

V červnu 1955 byl doručen dopis z rady MNV s příkazem okamžitě vrátit JZD svoje vlastní nákladní auto, které si mlynář půjčil. Po rozhodnutí MNV o povinném nájmu a převzetí usedlosti 21. ledna 1953, přichází (na základě žádosti JZD) až po třech letech - v lednu 1956 - Rozhodnutí zemědělského odboru rady ONV v Plzni, ve věci určení nájemného ve mlýně čp. 155 ve St. Plzenci. Podle úředního listu je od 1. 1. 1956 stanoveno roční nájemné na 167,62 Kčs/rok a za dobu před 1. 1. 1956 na 344,42

Kčs/rok (1 Kčs za 1 m čtvereční). Tak to je finanční příjem za to, že mlynář musel bez nároku na údržbu, pronajmout svoji usedlost JZD. Jako možný zdroj obživy – mletí ve mlýně – to se nepovoluje. Ovšem zůstala povinnost obdělávat vlastní pole u hřbitova, protože nevstoupili do JZD.

Maminka Vladimíra, Anna Keslová roz. Kokošková, která pomáhala synovi při vedení hospodářství v samých počátcích hospodaření ve mlýně, se v roce 1956 dožila 79 let a zemřela 29. 12. 1956. Starší syn, 20letý Vladimír, si odbýval vojenskou prezenční službu a mladší syn 12letý Jan byl před rozhodnutím, jak dál ve školní výuce. Okolnosti, které ovlivňovali průběh dalšího vzdělání Jana, donutily otce v červenci 1958 k prosebnému dopisu na MNV o schválení přihlášky ke studiu na jedenáctiletce, který však v písemné odpovědi MNV neovlivnil k doporučení přihlášky.

Výsledkem všech těchto tlaků a nucených životních podmínek byl rok 1958 rokem vstupu rodiny mlynáře Kesla do JZD. Tím došlo k řešení vztahů při výrobě elektrické energie tak, že JZD dohodlo smlouvu s elektrárnami o dodávce, jako dodavatel el. energie. Výsledkem smlouvy bylo, že kWh dodané do elektrárenské sítě, bude proplácet elektrárenský podnik dodavateli tj. JZD v ceně cca 10-12 hal za 1 kWh. JZD pak z této částky vyplácelo svým družstevníkům manželům Vladimíru a Josefě Keslovým cca 4 hal za 1 kWh s podmínkou obstarávat výrobu elektrické energie s mlčky předpokládanou nezbytnou údržbou strojního zařízení. Z toho vyplývala povinnost, řešit z vlastních prostředků veškeré poruchové stavy a trvalou obsluhu.

Na podzim 1961 přišli do mlýna pracovníci elektráren s cílem sečíst používaný elektrický výkon. Provedli prohlídku celého objektu mlýna a sepsali počet žárovek a výkon elektrických spotřebičů – vysavač, ventilátory, radiopřijímač, pračku, sporák, kamínka. To přes to, že dodaná el. energie byla změřená a vlastní spotřeba byla z vlastního zdroje. Jak se později ukázalo, byla to příprava k dalším vykonstruovaným případům, které měly vyvrcholit novým odsouzením.

Stále živý vjem mlynářovi dcery Dáši, provdané Marešové z 10. 12. 1962 zaznamenává událost to pondělí, když přijela z Plzně s oběma svými dětmi 5letou Haničkou a 3letou Dášou ke svým rodičům. Jak bylo obvyklé, namočily s matkou prádlo a Dáša odvedla děti ke své tchyni Marešové, když po návratu se střetla s vyšetřovateli. Překvapena chtěla jít zatopit do prádelny, ale bylo řečeno, aby počkala, až přijde paní. Následovaly dotazy jak s tím jak s oním, jak s turbinou, s elektrárnou, se stipendiem bratra Jana (ten byl v tom čase v Litomyšli v posledním ročníku na zemědělské škole, kde v roce 1963 maturoval). Přišli rodiče a byli oba požádáni, aby s vyšetřovateli odjeli k objasnění některých skutečností do Plzně do vyšetřovny Rossie – Plzně-jihu.

Když se rodiče autobusem vrátili, tak bylo řečeno, že třetí den se má otec ještě jednou dostavit k nějakému výsledku opět do Rossie. To bylo 12. 12. 1962, kdy na něho současně byla uvalena vyšetřovací vazba, z které se vrátil 8. 5. 1963. Vladimíru Keslovi bylo v té době 61 let a za těch pět měsíců vyšetřovací vazby ztratil 15 kg své váhy. Byl odsouzen na 10 měsíců nepodmíněně za neoprávněné stipendium na syna Jana, že odebíral el. proud a neplatil JZD. Soudil ho plzeňský soudce Voldřich. Trest ale ihned nenastoupil, protože byly žně, potom brambory a řepa... Tak že na společenskou záruku JZD nastoupil až 1. 12. 1963.

Události v životě mlýna, kde se nyní jednalo o vlastní život, nabývaly pod vlivem neznatelně se měnících politických tlaků přece jen trochu jiný ráz. Z různých hledisek narůstající tlak na údržbu v usedlosti, když JZD se o nic nestaralo, pracovní zátěž při přijímání a vydávání obilí ze skladu, která postihla hlavně Josefu Keslovou, šrotování krmného obilí pro potřeby JZD, i úraz – zlomenina nohy v nártu od kliky valníku, působily jako urychlovač běhu života až do roku 1975, kdy povodeň strhla jez plzeňského

mlýna a dá se tak říci, že snad symbolicky vytvořila zlé vyvrcholení nad strastiplným a bojovným životem mlynáře Vladimíra Kesla. Zemřel ve svém mlýně 21. 5. 1975, ve svých 73 letech, a byl pohřben na čižickém hřbitově, vedle svých rodičů a bratra Jana – mlynářů v čižickém mlýnu. Tím byla v budově plzeňského mlýna ukončena jakákoliv hospodářská činnost.

Ve mlýnu zůstala osamocena vdova 65letá Josefa Keslová, které život přisoudil ve svém mlýnu činnost skladnice obilí pro JZD. Ve mlýně se strženým jezem tj. s nečinnými vodními turbinami a proto i nečinným alternátorem na výrobu el. proudu, se nesměla a ani nemohla přijmout zakázka na semletí zrna. JZD trvale užívalo hospodářský objekt za 167,62 Kčs/za rok, s tím, že majitel byl povinen provádět údržbu v celém objektu, kde hybnou pákou v prováděné údržbě bylo vlastní svědomí a to při svém zaměstnání v Plzni na Krajské zemědělské správě a povinnosti k rozdělené rodině.

Po roce 1989 Jan Kesl získal mlýnskou usedlost zpět. Opravil protržený jez a zprovoznil malou vodní elektrárnu. Postupně dochází i k obnově budov. K nápravě v lidských duších však nedošlo. Smutek v srdci Jana Kesla nad osudem jeho rodičů a mlýna vládne dodnes.

Závěr

Po roce 1989 se naprosto zdevastovaný mlýn v Mlýnském Struhadle vrátil synům původního majitele. Ti jej díky financím vydělaným v USA a Kanadě opravili. Byla spuštěna malá vodní elektrárna. Po neshodách v rodině došlo k jejímu zastavení. V současné době opravená mlýnská usedlost marně čeká, kdo se jí v budoucnu ujme, a kdo najde nějaké účelné využití všech budov.

Ve Vrčeni žil majitel po celou dobu socialismu ve svém. Svoji usedlost včetně mlýna stále udržoval. Mlýníci 1x týdně uklízel.

Ve Starém Plzenci žili v obytném domě u mlýna mlynář se svojí rodinou. Pronásledování režimem nepečovali/nemohli pečovat o jim zabavený majetek, ve kterém bydleli.

Další příběhy mlynářů a jejich rodin si můžete přečíst v knize: Hnojská, V. 2011. Toulky po vodě. Mlýny na řece Úslavě. Muzeum jižního Plzeňska v Blovicích.⁵

Poznámkový aparát

1) Noémi Ripková odešla do exilu poté, co se skrývala se dvěma syny po klášterích, měla falešný pas údajných rodinných příslušníků francouzských diplomatů.

2) Tyto události inspirovaly autory normalizačního televizního seriálu „Třicet případů majora Zemana“ k natočení značně překroucené podoby příběhu v dílu „Hon na lišku“.

3) Národopisná společnost při ČSAV, Velký dotazník č. 22, Tříska, V. 1988. Měčín u Klatov.

4) Výtah - „hranol“ 25 x 25 cm a v něm „kapsa“ připevněná na řemen.

5) Zdrojem informací jsou vzpomínky a vyprávění členů rodiny mlynáře Vladimíra Kesla v roce 2002.

Obrazová příloha

Obr. 1. Barochův mlýn ve Vrčeni (PJ) „V Lukách“. Foto V. Hnojská, 2005.

Obr. 3. Flosmanův mlýn v Mlýnském Struhadle (KT). Foto V. Hnojská, 2011.

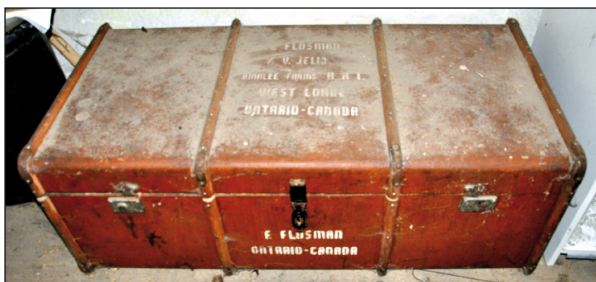
Obr. 4. Jeden ze synů mlynáře Flosmana, rodinný archiv Flosmanových.

Obr. 2. Flosmanova mlýnice v Mlýnském Struhadle (KT). Foto V. Hnojská, 2011.

Obr. 5. Koslův mlýn ve Starém Plzenci (PM). Foto V. Hnojská, 2011.

Obr. 6. Kufr vyrobený v utečeneckém táboře mlynářem Flosmanem. Foto V. Hnojská, 2011.

Obr. 7. Mlýn ve Starém Plzenci před přestavbou, archiv Muzea jižního Plzeňska.

Obr. 8. Mlynář Flosman, rodinný archiv Flosmanových.

Mlýn a tkalcovna pod jednou střechou - Příklady souběžného provozování mlýna a mechanické tkalcovny z Orlických hor

Tereza Pavlíčková

V Orlických horách se na přelomu 19. a 20. století objevil fenomén malých mechanických tkalcoven, které měly od pouhých 2 do 50 stavů. Ze stovky těchto tkalcoven jich přibližně vznikla od 90. let 19. století do 20. let 20. století na místě bývalých mlýnů. Tehdy se totiž zdejší mlýny ocitly v krizi, protože nebyly schopny konkurovat levné mouce dovážené z velkomlýnů v úrodnějších oblastech.

Nejvíce mlýnů přeměněných na tkalcovny bylo na říčce Olešence a na Zlatém potoce. Někteří mlynáři zastavili mletí a sami začali tkalcovat, jiní mlýn prodali a tkalcovnu založil nový majitel. Další mlýny vyhořely (často se spekulovalo o tom, že mlynář zapálil svůj mlýn sám, aby získal alespoň peníze od pojišťovny). I o koupi spálenišť mlýnů byl zájem, protože zůstal zachován splav, náhon a většinou i vodní kolo a zařízení tkalcovny tedy nevyžadovalo investice do stavby vodního díla. Ve vodních knihách najdeme poměrně často poznámku, že přeměna mlýna na tkalcovnu nebyla vůbec ohlášena a povolena.

Tento příspěvek se zabývá případy, kdy mlynář mlýnské zařízení zachoval a vedle tkalcování nadále mlel, zpravidla už jen v menším rozsahu nebo pouze pro vlastní potřebu. Mletí tak bylo spíše doplňkem k výnosnější textilní výrobě.

Rzy čp. 23

Zdejší nedostavěný mlýn na Olešence koupil r. 1886 Josef Suchánek. V roce 1894 si pořídil 6 mechanických stavů, které nekoupil, ale měl je pronajaté od jednoho zámečnicka na 10 let. Už po dvou letech, 1896, mlýn prodal Antonínu Smrčkovi. Suchánkuv syn Josef Suchánek ml. se později stal majitelem 5 větších tkalcoven na Novém Hrádku a v okolí, přezdívali mu „král Orlických hor“. Podle kronikáře Antonína Boše „se tkalcovalo asi na 4 mechanické (sic) stavy, [Smrček] trochu mlel, ještě 2 stavy v patře ve světnici ku 4 přístavěl. Ale když se pod tíhou železných stavů dřevěný barák chvěl, postavil místnost pro stavy vedle mlýna v přízemí bez patra, s nízkou střechou asi pro 12 stavů.“¹

V roce 1909 mlýn s tkalcovnou převzal Antonín Smrček mladší. Kronikář popisuje: „Za mladých majitelů podnik vzrůstal, výdělky byly. Ještě před první světovou válkou byla nad tkalcovnou vystavěna nástavba se světnicemi. Po válce začal Smrček dělat ve své režii, ne ve mzdě. Totiž tak, že bavlnu sám za své peníze kupoval, zpracoval ve zboží, toto zas prodal a vydělával a tak se rozmáhal. Tkalcovna byla protažena dozadu až ke chlěvu, rovněž i nástavba, tkalcovna běžela, vydělávalo se, v běhu bylo 23 stavů, pracovalo tu 10 – 11 tkalců a sukařů. Zadek staré mlýnské budovy, prkny ošalované, vyžděny, pořízeny mlýnské stroje a od 15. srpna 1919 se také mlelo obilí rolníkům na mouku, zaměstnán tu stále 1 stárek. Mlynářovi a továrníkovi měli hned první v obci rádio, pořídili si dynamo na světlo (elektricky), pořídili vedle vodního kola turbinu, koupili si auto starší, které hned bylo vyměněno za lepší nové. Přátelili se s továrníky a majetnými lidmi, jezdili v nedělích a ve svátcích po výletech a sjezdech, na výstavy a divadla, do různých plesů, na Hrádek do Sokolských, které pořádány jen pro zvané. Pro úplnost nutno zaznamenati, že mlynářství, že mnoho neneslo, zaniklo 1927, 1. 7. Tkalcovna 1950 zastavena.“²

Ve vodní knize je k r. 1936 uvedeno, že mlýn není zrušen, ale nemele se.³

Máme zde tedy případ, kdy se mletí postupně stalo doplňkem textilní výroby. Majitel mlýna a tkalcovny neváhal investovat do turbíny i mlýnského zařízení, po několika letech však nerentabilní mletí opustil a pokračoval pouze ve výnosnějším tkalcovnictví.

Bystře čp. 52

V roce 1894 pronajal mlynář Josef Mizera jednu místnost ve svém mlýně bratřím Františkovi a Josefovi Světlíkovým, kteří pracovali na dřevěných mechanických stavech vlastní výroby. Mlynář Mizera nějaký čas pokračoval dál v mletí, ale po třech letech, v roce 1897, mlýn vyhořel. Josef Světlík potom spáleniště koupil a postavil na místě mlýna tkalcovnu pro 12 stavů. Mlynář Mizera se přestěhoval do nově postavené nevelké chaloupky přes cestu naproti tkalcovně. V kupní smlouvě z roku 1899 si vymínil, že mu Světlík zavede do chaloupky hřídel na pohon soukacího stroje nebo jednoho stavu.⁴

Mletí zde však ještě zcela neskončilo - v pojistné smlouvě z r. 1946 je uváděn „šrotovník se zařízením násypným, vysévačem a výtahem s příslušenstvím“. Ve skutečnosti se jednalo o mlecí stolic v dřevěném přístavku.

Tkalcovna fungovala do poloviny 70. let, dodnes zůstala stavebně zachována v původní podobě včetně chátrajícího vodního kola. Stavy a další zařízení odsud byly odvezeny teprve v roce 2007.

V tomto případě mlynář pracoval souběžně s tkalcí pouze krátkou dobu a později i on přešel k textilní výrobě.

Olešnice v Orlických horách čp. 73H

Josef Czerny, majitel tohoto mlýna na Olešence, si v roce 1924 pořídil 6 stavů. Mlýn v menším rozsahu provozoval i nadále, ještě i po r. 1938.⁵

Jeho syn Franz Czerny, narozený v roce 1924, na svoje dětství vzpomínal:

„V mých vzpomínkách na rané dětství se objevuje Czerny-Mühle jako obrovská budova s mnoha tajemnými místnostmi, schody a komorami; nad tím strašidelná křivolaká půda, která se rozprostírala nad oběma horními poschodími, příležitost k nekonečnému šmejdění. Srdcem domu byla mlýnice, v níž to většinou hlučelo, třáslo se a klapalo. Tady, kde se mlela úroda žita vesnických rolníků, byl vždy ve vzduchu jemný moučný prach a vůně.“

*Pohon pro mlecí zařízení přicházel z přilehlé lednice. Několik velikých ozubených kol na prodloužené hřídeli vodního kola přenášelo jeho energii na mlecí zařízení. Vodní kolo však uvádělo do chodu také silné dynamo. To dodávalo proud nejen pro osvětlení domu a provoz tkalcovských stavů a dalších strojů v tkalcovně v horním poschodí. Zajišťovalo také světlo v několika sousedních domech v době, kdy Olešnice ještě nebyla celkově zásobena elektrickým proudem. Jak tímto způsobem fungovala také naše mlátička v opodál stojící stodole mi bylo dlouho záhadou.“*⁶

V lednu 1938 byl Josef Czerny obviněn z přestupku proti živnostenskému řádu, protože dodával bez příslušného oprávnění elektrický proud do tří sousedních domů.⁷

Historie tohoto mlýna a tkalcovny skončila tragicky. Po 2. světové válce byla rodina odsunuta do Německa a sám mlynář Czerny byl přímo ve svém domě ubit k smrti. Budova v roce 1948 vyhořela a nebyla už nikdy obnovena.⁸

Vzhledem k tomu, že se zde pracovalo pouze na šesti stavech, můžeme předpokládat, že mletí si v tomto mlýně udrželo větší význam.

Kamenice čp. 36 (dříve Žákovec čp. 6)

V tomto starobylém mlýně na Zlatém potoce se mletí a tkalcovství vlastně střídalo. Podle protokolu z jednání na obecním úřadě v Kamenici z r. 1896 v té době mlynář Vendelín Rynda pronajímal 10 mechanických stavů Josefu Musilovi, který zde provozoval tkalcovskou živnost. Další nájemci ovšem znovu mleli.

V roce 1916 mlýn koupila Božena Šrytrová, vdova po majiteli jedné blízké tkalcovny. Mlýn nejdříve pronajala, ale po dvou letech se znovu vdala a začala mlýn provozovat sama se svým manželem Josefem Hejzlarem. Ten pocházel z jiné tkalcovny. V roce 1921 mlýn rekonstruovali. V následujících několika letech tedy provozovali tento mlýn s pekárnou a pilou a současně nedalekou tkalcovnu. Už v roce 1924 však s mletím skončili a mlýn přebudovali na tkalcovnu se 30 stavy, která fungovala do konce 60. let.⁹ Francisova turbína tady poháněla soukací stroj ještě na počátku 90. let.

Jedná se tu o zcela ojedinělý případ, kdy majitel tkalcovny přešel k mlynářskému řemeslu. Také on se však brzy vrátil k textilní výrobě, se kterou měl větší zkušenosti.

Deštné v Orlických horách čp. 226 (dříve Deštné čp. 40)

Ferdinand Hoffmann, majitel mlýna na říčce Bělé zvaného Mittelmühle, zde vedle mlynářské živnosti zavedl v roce 1902 také tkalcovinu na 4 stavech. V roce 1927 živnost převzal jeho syn, také Ferdinand.¹⁰ Ve vodní knize je v roce 1935 uvedeno: „*Majitel mlýna Ferdinand Hoffman. Používá se i pro účely tkalcovny. Povolení není prokázáno!*“¹¹ Také zde hledal majitel ještě další využití vodní síly - od roku 1936 odsud byla několik let zásobována elektrickým proudem část sousední obce Jedlová.¹² Vedle vodního kola byl v době sucha k pohonu používán také benzinový motor. Rodina Hoffmannova byla po 2. světové válce odsunuta a budova dnes slouží jako horská chata.

Olešnice v Orl. h. 107H

Tento mlýn na Olešence zvaný Vogelmühle byl změněn na tkalcovnu s 10 stavy kolem r. 1910.¹³ Mlýnské zařízení zůstalo na místě až do odsunu německých majitelů, i když se už mnoho let nepoužívalo. Budova později zchátrala a dnes už nestojí.

Seznam a mapy vodních děl Republiky československé toto vodní dílo k roku 1930 uvádí stále jako mlýn. Ve vodní knize je výslovně uvedeno, že datum změny na tkalcovnu schází.¹⁴

Slavoňov 17

V tomto mlýně na Bohdašínském potoce bylo mletí ukončeno r. 1918. V té době už vodní dílo nějakou dobu sloužilo také k pohonu jednoho stavu. Později zde byla zřízena tkalcovna se 6 stavy.¹⁵ Tkalcovství bylo tedy původně pouze doplňkem ke mlýnu a později získalo navrch.

Bohužel scházejí konkrétní informace o tom, jak současné provozování mlýna a tkalcovny v praxi vypadalo a jak bývalo stavebně a technicky řešeno.

Na přelomu 19. a 20. století se malé mechanické tkalcovny staly pro mlynáře z Orlických hor vítaným způsobem, jak využít vodní sílu. Většina z nich se se svým původním zaměstnáním rozloučila, ale některým se dařilo po kratší či delší dobu kombinovat obojí - tradiční starobylé řemeslo i v té době progresivní textilní průmysl. Díky

tkalcovským stavům využití zdejších vodních děl pokračovalo po celou 1. polovinu 20. století a v některých případech i déle.

Poznámkový aparát

- 1) Boš, A.: *Pamětní kniha Podorlicka 1928 - 1934*, s. 66.
- 2) Boš, A.: *Pamětní kniha z let 1955 – 1962*, s. 385.
- 3) SOkA Náchod, fond OÚ Nové Město n. M., Vodní kniha I., s. 115.
- 4) Kupní smlouva z 23. 9. 1899, soukromý archiv Vratislava Světlíka.
- 5) SOkA Náchod, Okresní úřad Nové Město nad Metují, inv. č. 522, sign. 15 6C/175 a 15 6C/274, kart. 414.
- 6) Czerny, Franz: *Die Czerny-Mühle – mein Elternhaus in Gießhübel*
http://giesshuebel.de/Czerny_Muehle.html [cit. 15. 7. 2012]
*„In meiner Erinnerung an die frühen Kindertage erscheint die Czerny-Mühle als riesengroßes Gebäude mit vielen geheimnisvollen Räumen und Treppen und Kammern; darüber ein gespenstisch verwinkelter Dachboden, der sich über beide oberen Stockwerke ausdehnte, Gelegenheit zum Rumstöbern ohne Ende.
Die „Mühlstube“, in der es meist rumorte und rüttelte und klapperte, war das Herz des Hauses. Hier, wo die Roggenernte der Dorfbauern gemahlen wurde, lag immer ein feiner Mehlstaub und Mehlgерuch in der Luft.
Die Kraft für die Mahlwerke kam aus der danebenliegenden „Radstube“. Mehrere gewaltige Zahnräder auf der verlängerten Achse des Wasserrades übertrugen dessen Energie auf die Mühlenmaschinerie. Das Wasserrad setzte aber auch einen starken Dynamo in Gang. Er lieferte nicht nur den Strom für die Beleuchtung im Haus und für den Betrieb der Webstühle und anderer Gerätschaften der Weberei im Obergeschoss. Er sorgte auch für das Licht in mehreren Nachbarhäusern, in einer Zeit, als es in Gießhübel noch keine allgemeine Stromversorgung gab. Wie auf diese Weise auch unsere Dreschmaschine in der abseits stehenden Scheune funktionierte, war für mich lange eine Rätsel.“*
- 7) SOkA Náchod, fond OÚ Nové Město n. M., inv. č. 522, sign. 15 6C/274, kart. 414.
- 8) SOkA Rychnov nad Kněžnou, fond MNV Olešnice v O. h, Kronika městečka Olešnice v Orlických horách, s. 239.
- 9) Vaněk, Jaroslav: *Soukromá kronika obce Kamenice* – rodopis. Nečíslované strany.
- 10) SOkA Náchod, fond OÚ Nové Město n. M., inv. č. 522, sign. 15 6H/761, kart. 432.
- 11) SOkA Náchod, fond OÚ Nové Město n. M., Vodní kniha I., s. 115.
- 12) Pohl, Josef: *Die Alba, Spenderin von Wasserkraft*, in: Trostbärnla 1982. Heimatkalender Oberes Adlergebirge, Grulich-Ländchen, Friesetal. Regensburg 1982, s. 97.
- 13) SOkA Rychnov nad Kněžnou, fond MNV Olešnice v O. h, Kronika městečka Olešnice v Orlických horách, s. 149.
- 14) SOkA Náchod, fond OÚ Nové Město n. M., Vodní kniha I., s. 87.
- 15) Hejzlar, Josef: *Kronika mlýnů na Zlatém potoce III.*, s. 14.

Obrazová příloha

Obr. 1. Rzy čp. 23 (NA). Foto T. Pavlíčková, 2009.

Obr. 3. Bystré čp. 52 (RK). Foto T. Pavlíčková, 2007.

Obr. 5. Bystré čp. 52 (RK). Foto T. Pavlíčková, 2007.

Obr. 2. Bystré čp. 52 (RK).

Obr. 4. Bystré čp. 52 (RK). Foto T. Pavlíčková, 2007.

Obr. 6. Kamenice čp. 36 (RK). Mezi lety 1921-1924.

Obr. 7. Kamenice čp. 36 (RK). Foto T. Pavlíčková, 2008.

Obr. 8. Deštné v O. h. čp. 226 (RK).

Obr. 9. Deštné v O. h. čp. 226 (RK). Foto T. Pavlíčková, 2009.

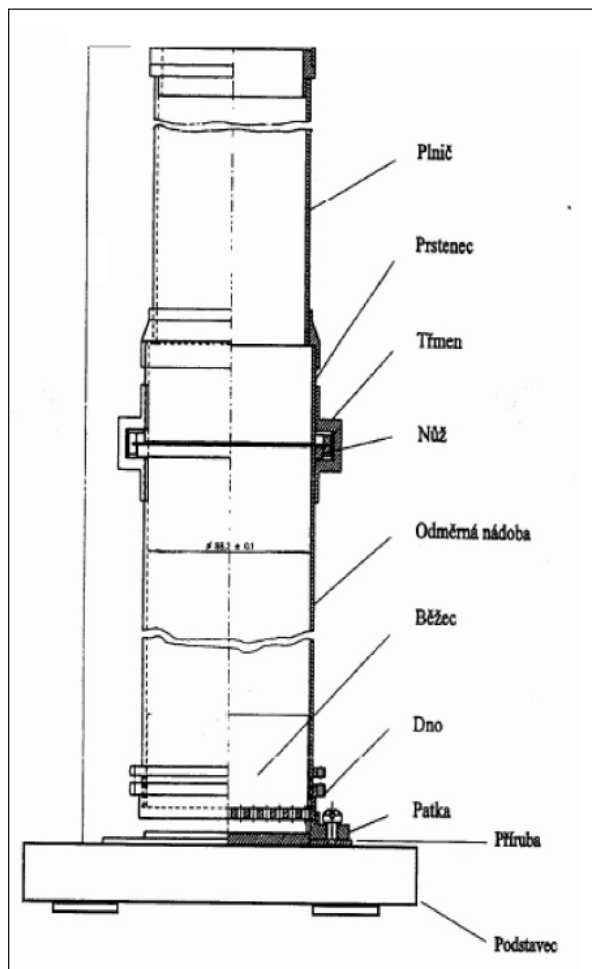
Hektolitrové váhy na obilí

Martin Holota

Jedním z tradičních, i když velmi málo známých, mlynářských prostředků byly hektolitrové váhy na obilí. Jsou určeny ke zjištění specifické hmotnosti obilí, tedy kolik kilogramů váží jeden hektolitr. Váha se skládá z jednoduché přesné váhy, mosazného předplňovacího válce, mosazného plnicího válce, mosazné míry, vyvažovacího mosazného válečku, seřezávacího nože a sady přesných závaží. Všechny výše zmíněné části lze pohodlně složit do obalu, který lze zároveň použít jako podstavec (**obr. 1**).

Obr. 1. Hektolitrové váhy na obilí.

Obr. 2. Popis jednotlivých částí hektolitrových vah. Leták výrobce MEZOS, spol. s r. o.

Postup zkoušky:

Míru upevníme k podložce, seřezávací nůž pak zasuneme do příslušného otvoru a na něj položíme vhodný vyvažovací váleček (**obr. 2**). Plnicí válec nasadíme na míru, do něj za pomoci předplňovače nasypeme obilí. Když je plnicí válec zcela naplněn, vytáhneme seřezávací nůž a vyvažovací váleček společně s obilím spadne do míry. Odřezávací nůž (dříve nazývaný shánka) zasuneme zpět do sloupce, čímž je proříznut obsah zrna tak, že míra obsahuje přesně daný objem. Na vahách o objemu 1 litr

zjistíme, kolik váží 1 litr. Při vynásobení výsledku stem získáme hmotnost jednoho hektolitru. Při použití vah s objemem 1/4 litru násobíme výsledek ještě čtyřmi.

Hektolitrové váhy byly prodávány i v tzv. Formě vhodné pro cestování. Veškeré součástky tohoto modelu jsou uloženy v lakované krabičce, na niž se při použití upevní. Trychtýř je naplněn obilím. Odsunutím záklopky je obilí přesypáno do měrky, která je postaveno přímo pod trychtýřem. Přebytek obilí je lehce odstraněn. Měrku pak zvážíme s využitím vah s posuvným závažím. Hmotnost jednoho hektolitru pak můžeme přímo odečíst ze škály.

Dle dobové reklamy (**obr. 3**) je zřejmé, že byly hektolitrové váhy zpětně používány na kontrolu kvality obilí dle použitého hnojiva. Hektolitrové váhy na obilí mají své využití i v dnešní době. Důkazem je přístroj od výrobce Wile (**obr. 4**), který má stejnou funkci jako historický kus prezentovaný na semináři (**obr. 5**).

Obr. 3. Dobová pohlednice s reklamou na použití hektolitrových vah. Draženo na serveru aukro.cz.

Obr. 4. Moderní forma exponátu, výrobce Wile (výrobce: <http://www.farmcomp.fi>).

Obr. 5. Hektolitrové váhy prezentované na semináři (soukromý archiv). Foto M. Holota 2011.

Seznam autorů

Dr. Jens Berthold

Schaumburger Landschaft, Schloßplatz, 31675 Bückeburg
berthold@SchaumburgerLandschaft.de

Ing. arch. Petr Dostál

architektonický ateliér Praha
p.dostal@quick.cz

Mgr. Lucie Galusová

Geisteswissenschaftliches Institut Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (Specks Hof (Eingang A), Reichsstraße 4-6, D- 04109 Leipzig)
lucie.galusova@uni-leipzig.de

Mgr. Jarmila Hansová

NPÚ, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích
hansova@budejovice.npu.cz

Martin Holota

Muzeum starých strojů o.s. Brno
holota@starestroje.cz

Mgr. Vendula Hnojská

Muzeum jižního Plzeňska, Blovice
hnojska@muzeum-blovice.cz

Mgr. Květa Jordánová

NPÚ, ú.o.p. v Ostravě
jordanova@ostrava.npu.cz

Mgr. Martina Karásková

Národní památkový ústav-územní odborné pracoviště středních Čech v Praze
karaskova@stc.npu.cz

Mgr. Miroslav Kolka

NPÚ, ú. o. p. v Liberci
kolka@liberec.npu.cz

Olena Krushynska, Ph.D.

členka TIMS (The International Molinological Society) Kyjev
derevkhramy@gmail.com, <http://derev.org.ua>

PhDr. František Ledvinka

Soubor lidové architektury Zubrnice
mlazubrnice@mybox.cz

Tomáš Ledvinka

Soubor lidové architektury Zubrnice
mlazubrnice@mybox.cz

PhDr. Martina Maříková

Geisteswissenschaftliches Institut Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (Specks
Hof (Eingang A), Reichsstraße 4-6, D- 04109 Leipzig)
Archiv hl. m. Prahy (Archivní 6, 149 00 Praha 4)
mamarikova@volny.cz

Ing. Václav Medek

Pardubice
v.medek@email.cz

Mgr. Ondřej Merta

Technické muzeum v Brně
merta@technicalmuseum.cz

Mgr. Martin Ouhrabka

NPÚ, ú. o. p. v Liberci
ouhrabka@liberec.npu.cz

Mgr. Tereza Pavlíčková

Muzeum a galerie Orlických hor v Rychnově nad Kněžnou
pavlickova@moh.cz

Mgr. Ivan Peřina

NPÚ, ú. o. p. v Liberci
periny@centrum.cz

Ing. arch. Jan Pešta

Rybářská 2281, 288 02, Nymburk, www.shp-pesta.cz
info@shp-pesta.cz

Ing. Martin Petráš

Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny
martin.petras@oblazy.sk

PhDr. Lubomír Procházka, CSc.

Hornické muzeum Příbram – Muzeum vesnických staveb Vysoký Chlumeč
prochazka@muzeum-pribram.cz

Mgr. Rudolf Šimek

Podbrdské muzeum Rožmitál pod Třemšínem
rs@podbrdskemuzeum.cz

Luděk Štěpán

Zaječice 188, 538 35
tomas.stehlik@suspk.cz

Roman Tykal

Česká národopisná společnost
r.tykal@seznam.cz

PhDr. Radim Urbánek

Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě
urbanek@muzeum.myto.cz

David Veverka

student
huskywolf@email.cz

Sborník referátů ze semináře

Vodní mlýny IV

Vydalo

Město Rožmitál pod Třemšínem

Podbrdské muzeum

v Rožmitále pod Třemšínem

v roce 2012

Editor Mgr. Rudolf Šimek

Grafická úprava Bc. František Žán

Text neprošel jazykovou úpravou. Za obsah jednotlivých příspěvků
včetně příloh zodpovídají autoři.

ISBN 978-80-260-3072-0

